

USTANIČKO PRIMORJE I GORSKI KOTAR

Već u julu 1941. godine, odmah po pozivu Centralnog komiteta na ustankak, zapucale su prve ustaničke puške po Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Drežnici. Bribirska četa, pod rukovodstvom starog prekaljenog komuniste Tome Stričića, nikla je preko noći i ispalila prve plotune na okupatorske kolone koje su se do tada bezbrižno šetale. Za njom su brzo počele da niču mnoge borbene grupe i čete šireći plamen ustanka ovim širokim područjem.

Početak borbe u Primorju i Gorskom kotaru imao je ogroman značaj za dalji razvoj ustanka u Hrvatskoj i za jačanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata. Za borbu srpskog življa u Lici, Kordunu, Baniji i drugim krajevima Hrvatske, zahvaćenim ustankom, masovan odziv Hrvata u Primorju i Gorskom kotaru predstavljao je ogromnu moralnu podršku i ukazivao im da u toj borbi moraju ići zajedno rame uz rame. S druge strane, buđenje hrvatskih masa u tom prigraničnom pojasu, na pragu Istre, nije moglo ostati bez uticaja na njen porobljeni narod koji je i sam nešto kasnije otpočeo oružanu borbu, da bi je 1943. godine doveo do opštег ustanka. Već od samog početka borbe u ovim krajevima davale su veliki podstrek hrvatskim masama i u drugim krajevima koje su Pavelić i okupator nastojali da obmanu lažnom tvorevinom NDH.

Još od prije rata narod u ovim krajevima imao je povjerenje u Komunističku partiju Jugoslavije, koja je na njih vršila veoma jak uticaj. Po svim gradovima i većim selima postojale su partijske organizacije spremne da na poziv Partije povedu narod u oružanu borbu. Veoma visoka nacionalna svijest stanovništva nije se mogla miriti ni sa kakvim naoko »lijepim« mjerama okupatora. Italijanski okupator je od prvog dana pokazivao veliku »širokogrudost« i »blagost« da bi se predstavio kao zaštitnik i oslobođilac. Njegove obmane i pod-

mićivanja (dijeljenje velikih količina hrane i robe široke potrošnje) prozrelo je čitavo stanovništvo anektiranih i okupiranih krajeva i na te providne mamce odgovorilo složnom jedinstvenom borbom. Tako su iz dana u dan nicale sitne, ali brojne partizanske čete koje su već u avgustu i septembru nanosile ozbiljne gubitke neprijatelju, ovladale važnim cestama, gotovo paralisale saobraćaj prugom Rijeka — Zagreb i prisilile neprijatelja da se postepeno povlači i zatvara u garnizone. Okupatorska i satelitska vojska počela je da se ograđuje bodljikavim žicama i da se brani, jer su ove male partizanske čete svojom neprekidnom aktivnošću i vještim diverzijama stvarale utisak da se radi o daleko većim snagama nego što su u stvari bile. Njihovo omasovljenje zavisilo je jedino od zaplijenjenog oružja, na koje su čekale hiljade boraca. Vrijednost oružja mogla se mjeriti samo ljudskim životima. Za njega se u prvom redu napadalo, za njega nisu bili skupi ni gubici, jer je to bio jedini put i način za široki razvoj ustanka. U tom periodu formiran je Primorsko-goranski partizanski odred koji je imao u svom sastavu dva teritorijalna bataljona.

Aktivnost partizanskih jedinica došla je do naročitog uspona koncem septembra, u širem rejonu Sušaka, Delnica, Crikvenice, Novog, Brinja, a naročito u okolini Drežnice, čije se stanovništvo masovno diglo na ustanak. Kao rezultat naglog jačanja ustanka, velike aktivnosti partizanskih jedinica, stalnih diverzija i napada na prugu i ceste, početkom oktobra stvorena je i prva veća slobodna teritorija koja je zahvatila drežnička naselja i veliki broj brinjskih i primorskih sela. Partizani su držali ovu teritoriju u svojim rukama gotovo za vrijeme čitavog rata, izuzimajući periode velikih neprijateljskih ofanziva. Uprkos brojnih ofanziva, razaranja i rušenja, okupator nikada nije mogao da liši ustaničke jedne ovakve baze, jer je borbeno stanovništvo tih krajeva u toku čitavog rata bilo neraskidivo vezano s partizanima, tako da je ta teritorija, iako razorena i spaljena, predstavljala jednu od glavnih baza ustanka u Hrvatskoj.

Dok je Pavelićevim i okupatorskim vlastima nekako bilo i shvatljivo dizanje srpskog stanovništva na ustanak, nad kojim su počinili neopisiva zvjerstva, dotle je pokretanje hrvatskih masa i njihova borba, a naročito masovan pokret u Primorju i Gorskem kotaru, za njih bio veoma težak udarac. Da bi taj pokret ugušili u samom korjenu, da bi uništili političko jezgro i time obezglavili mase, oni su pored najdrastičnijih represalija protiv stanovništva, odmah preduzeli mjere za pronalaženje komunista i njihovo istrebljenje.

Zanjihala su se prva vješala, odjeknuli su plotuni na streljistima i potekle duge kolone prema zatvorima i koncentracijskim logorima. Masovni primjeri herojskog držanja osuđenih na smrt djelovali su kao novi pozivi za beskompromisnu borbu protiv okupatora i njegovih satelita — ustaša. Neprijateljska zlodjela pojačavala su se iz dana u dan. Međutim, uprkos svega nije se više mogla nikakvim sredstvima ugušiti već zahuktala narodna borba. Neprijatelju nije pošlo za rukom gotovo na čitavoj ovoj teritoriji da ma koga pronađe, da se na ma koga osloni ko bi imao i najmanju podršku naroda. U čitavom nizu čisto hrvatskih opština Paveliću nije uspijevalo da privoli ma koga da prihvati stolicu predsjednika. Ovdje su ustaške komande nesvesno navodile vodu na naš mlin pozivajući ljude u domobranstvo, jer su se ti pokušaji često pretvarali u stvarnu mobilizaciju za partizanske redove. Zbog nedostatka oružja u pojedinim periodima 1941—1942. priliv novih boraca zadavao nam je velike teškoće.

U oktobru 1941, kada je neprijatelj poduzeo široke operacije radi likvidacije oružanih odreda i slobodne teritorije, komandant Petog armijskog korpusa, u svom izvještaju od 5. oktobra, ovako karakteriše situaciju na terenu:

U danima 25. i 26. septembra neočekivano se pojačala aktivnost srpskih i komunističkih bandi, koje su se odmetnule na teritoriji Armijskog korpusa. Mnogo jedinica, izolovanih objekata bilo je predmet zasjeda i napada.

Na planinama jugozapadno od Jasenka radi se o nekoj bandi, možda ne mnogobrojnoj, ali veoma hrabroj, dobro naoružanoj i spretno vođenoj ...

Odvijaju se široke operacije čišćenja i kaznene ekspedicije: od strane divizije »Re« u predjelu oko Vrhovina; od strane pješadijske divizije »Lombardija« u saradnji sa trupama armijskog korpusa i graničara u zoni jugozapadno od Jasenka.

Ova je ofanziva bila naročito žestoka. Kao što se vidi, neprijatelj je pokrenuo nesrazmjerne brojnije i jače snage od ustaničkih, koje još nisu bile ni izdaleka dorasle da se frontalno suprotstave fašistima. Osnovni cilj neprijatelja i ovoga puta, kao i mnogo puta kasnije, bio je da se likvidira ovo opasno ustaničko žarište Hrvata koji su, rame uz rame sa Srbima, uzeli puške u ruke. S druge strane, za okupatora je bilo od posebnog značaja da raščisti situaciju oko željezničke pruge (na kojoj su često letjeli vozovi u zrak) i drugih saobraćajnica, koje su bile već prilično zamrle. Velika šumska bogatstva Kapeline, koja su okupatora naročito privlačila, stajala su neiskorišćena — u Kapeli još nije odjeknula njegova sjekira.

U toku jesenje neprijateljske ofanzive, udružene s velikim snijegom i hladnoćom, hiljade ljudi iz slobodne teritorije

Drežnice i okoline, kao i iz drugih krajeva, zagazilo je dubokim snijegom prema planini, tražeći u njoj utočište za vrijeme jedne od najužasnijih zima koja je ove godine, kao za inat, prerano i preoštro počela. Prirodno je da raštrkane i sitne partizanske jedinice na širokoj teritoriji nisu mogle učiniti nešto ozbiljnije protiv mnogostruko jačih neprijateljevih trupa. Međutim, iako su bile neprekidno progonjene (jer su u snijegu ostavljalje svježe tragove) i okružavane više puta, one su uvijek, zahvaljujući izuzetnoj hrabrosti i vještini, uspijevale da se probiju i da napadnu na neko drugo mjesto. Izuzetak u tom periodu jeste težak poraz Tuhobićke čete.

Partizanske snage izašle su iz ove ofanzive sa više borbenog iskustva, da bi se ubrzo još više omasovile i još žešće napadale. Odoljeti takvim neprijateljskim udarima, izdržati takav pritisak, koji je trajao nekoliko mjeseci, predstavljalo je veliku moralnu pobjedu koja će dati nove snage i polet za proširenje ustanka. Držanje čitavog stanovništva, a posebno komunista i mnogih rodoljuba koji su masovno izvođeni na gubilišta, ulivalo je novu moralnu snagu i spremnost za najveća stradanja. Pjesme ispod vješala i sa strelišta — Titu, Partiji i slobodi — odjeknuše daleko, još više budeći savjest ljudi.

Nikakvi zločini okupatora i ustaša nisu mogli ni najmanje usporiti tempo i suziti obim borbe. Pravo je čudo sa kakvom su hrabrošću hitali goloruki ljudi prema stravičnoj Kapeli da bi sa njenog oslonca jurišali u borbu. Ponovo su preuzele inicijativu partizanske jedinice, nanoseći neprijatelju još teže udare. Pod takvim pritiskom, neprijatelj je morao iz dana u dan da se odriče kontrole širokih teritorija i da ih ostavlja protivniku.

U tom periodu partizanske jedinice su očistile skoro sve Pavelićeve posade, osim onih u velikim garnizonima. Nekoliko domobranskih četa, koje su u manjim mjestima ostavljene kao spoljna zaštita velikih garnizona, bilo je preko noći prosto razoružano, a željeznička pruga izložena neprekidnim napadima, miniranjima i raznim diverzijama. Vozovi su se svakodnevno survavalni u provalije. Po većim mjestima neprijatelj se sve više zatvarao u žicu i u utvrđama organizovao odbranu.

Ponovno oslobođenje Drežnice, velikog dijela Primorja i Brinjskog kotara bilo je od velikog značaja za dalji razvoj ustanka, jer je ova teritorija u toku čitavog rata služila kao odskočna daska za dejstva ustaničkih snaga. Velike sniježne padavine, koje su početkom ofanzive isle u prilog neprijatelju, sada su objektivno pogodovale partizanskom načinu dejstva. Stanovništvo iz okupiranih gradova neprekidno nam je slalo materijal i prikupilo veliki broj skija, tako da su skoro sve

jedinice mogle da izvode brze marševe i dejstva i da na taj način stvaraju utisak da su mnogo jače nego što su stvarno i bile. S druge strane, gotovo sve ceste koje vode prema slobodnoj teritoriji bile su potpuno zakrčene, a i one koje je neprijatelj formalno držao ležale su kao mrtve. Međutim, teška zima u našoj glavnoj bazi u Kapeli i mučni uslovi života, problem prehrane i ograničenost naoružanja nisu dozvoljavali da se priđe još široj mobilizaciji masa iz gradova, koje su stvarno spremne čekale na poziv partijskih organizacija da krenu u planinu. U takvim uslovima, da bi se donekle suzbio nagli priliv ljudstva, partizanske komande, partijski komiteti i narodni odbori morali su da preko pozivnica određuju obveznike iz gradova koji mogu stupiti u partizanske jedinice (pri tome se prvenstveno nastojalo da se pozovu oni kojima je opstanak u gradovima bio onemogućen). Sa sigurnošću se može reći da se pozvano ljudstvo sto posto odazivalo pozivu. Kasniji događaji su ovu mjeru učinili izlišnom.

Na sjednici Glavnog štaba Hrvatske, koja je održana koncem decembra 1941. u Zbjegu u Kordunu, ocijenjena je situacija u Primorju i Gorskom kotaru kao izuzetno povoljna. Zbog toga su u januaru 1942. na ovu teritoriju došli Vlado Popović i Vladimir Bakarić sa Centralnim komitetom KP Hrvatske i Ivo Rukavina sa Glavnim štabom Hrvatske. Njihovo prisustvo bilo je od ogromnog značaja za dalji razvoj borbe.

Prvi mjeseci 1942. bili su veoma plodni. Primorsko-goranski odred je narastao na tri bataljona i težište borbe prenio sa već pustih cesta direktno na oslobođanje mjesta. Oslobođeni su: Jasenak, Ravna Gora, Mrkopalj, Brod na Kupi i čitav niz okolnih mjesta. Okupator se sve više sabijao duž pruge, nastojeći da je održi kakvu-takvu i morske obale. Takvi uspjesi naših snaga, uz masovan politički rad, mobilisali su hiljade ustanika iz Primorja i Gorskog kotara. Sada su umjesto jednog odreda od šest bataljona formirana dva, a ova teritorija je dobila status posebne operativne zone. (Vrhovni štab je čitavu teritoriju Hrvatske podijelio na pet ovakvih zona.)

Ovakav razvoj događaja izazvao je pravu paniku u Porečevim redovima. Masovan ustanak Hrvata više se nije mogao spriječiti nikakvim obećanjima, a ni represalijama i ofanzivama. Hrvatska sela počela su da gore isto kao i srpska. Porečevi župani i »vitezovi« zakukali su sa svih strana.

Veliki župan modruške županije Jurica Marković, inače poznati zločinac, piše u jednom od svojih izvještaja:

Izvjesna područja ove župe uopće nisu nadzirana po našim ili talijanskim oružanim snagama. Po jednoj procjeni, koja ne reflektira na apsolutnu tačnost, jedna trećina ove župe nalazi se pod kontrolom

komunističkih partizanskih odreda, a mnoga manja mjesta po šumovitim obroncima prepustena su sama sebi i čine neku vrstu ničije zemlje.

U istom izvještaju dalje dodaje:

Komunistički odredi imaju svu inicijativu u svojim rukama na terenu i sve prednosti napadača, kako one moralne, tako i vojničke. Naše vojne snage i oružničke italijanske vojne snage smatraju za osobiti uspjeh ako odbiju neprijateljski napad.

Njegov kolega, veliki župan iz Senja, istovremeno javlja:

Malo pomalo stvaraju jedan obruč oko svih glavnih mjesta ove župe (misli na partizane — VK) i jednog dana može se dogoditi da postanu gospodari cijele župe. Razvoj prilika na području ove župe upućuje na sve moguće katastrofalne posljedice za koje otklanjam svaku odgovornost.

Ovi su uspjesi bili utoliko veći što su naše jedinice imale protiv sebe mnogostruko jače snage neprijatelja kojima je bilo naročito stalo da na tom terenu unište u zametku svaki oružani otpor. Ustanak stanovništva Kastva, Grobinštine i Čabarskog kotara imao je naročitog odjeka i na Istru, tako da je neprijatelj brzo posijao utvrđenja duž stare granice da bi spriječio infiltraciju partizana na onu stranu. Nekoliko srušenih vozova na pruzi Trst — Rijeka unijeli su veliku paniku u neprijateljske redove.

Od čitavog niza neprijateljskih ofanziva u toku 1942. naročito se ističe ona u prigraničnim krajevima na Čabarski kotar, Kastav, Grobnik i širi rejon Sušaka (od 18—25. maja), gdje je okupator pustošenjem i paljenjem uništio čitave krajeve. To je jedan od najzvijerskih poduhvata u toku rata u Hrvatskoj, u kome je platilo životima hiljade ljudi, žena i staraca. Samo u selu Podhumu, u blizini Sušaka, postrijeljani su svi muškarci od 16 do 60 godina. Čabarski kotar, koji je izišao iz rata sa nešto manje od polovine predratnog stanovništva, u ovom bijesu okupatora dao je najviše žrtava. Srušena i popaljena sela, uništeni domovi i hiljade grobova, vjerni su svjedoci zlodjela italijanskih fašista nad narodom ovoga kraja. U toj situaciji nekoliko hiljada staraca, žena i djece, koji se nisu mogli održati na masivima Snježnika i Risnjaka, bilo je prisiljeno da se pod najtežim uslovima povlači pod zaštitom partizana u oslobođene srpske krajeve Drežnice, Like i Korduna. Bratski prijem ovih izbjeglica najbolje svjedoči kako se kroz borbu i patnje kovalo bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba.

Posebnu ulogu odigralo je u tim teškim danima srpsko stanovništvo Drežnice. Sama činjenica da je ova mala opština od 6 000—7 000 stanovnika dala 900 žrtava, dovoljno govori o njenoj herojskoj borbi.

Ni ovakve, pa ni mnogo teže mjere okupatora nisu mogle da zaustave dalji razvoj oružanog ustanka i stvaranje regularnih jedinica, brigada i divizija, niti da prisile naše snage da se makar privremeno povuku sa ove relativno male i uske teritorije, pritiješnjene između mora, stare granice i rijeke Kupe. Okupator nije mogao spriječiti ni ono od čega se naročito plašio: prenošenje borbe na područje Istre, gdje je već 1942. došlo do formiranja partizanskih jedinica i sve veće mobilizacije ljudstva iz tih krajeva. To ljudstvo je prelazilo granicu i stupalo u jedinice po Primorju i Gorskom kotaru da bi se kasnije, naoružano i opremljeno, ponovo vratilo u Istru kao vojničko jezgro ustanka.

Koliko su bile uzaludne sve mjere okupatora, vidi se i iz njegovih mnogobrojnih izvještaja iz tog perioda, u kojima otvoreno priznaje svoje neuspjehe. U jednom izvještaju stoji:

O nekoj javnoj sigurnosti (kako javlja Pavelićev ogulinski veliki župan) na području ove župe gotovo da ne može biti ni riječi. O javnoj sigurnosti, barem relativnoj, može se govoriti jedino u većim mjestima (Ogulin, Delnice, Vrbovsko), i to samo unutar po italijanskoj vojsci postavljenih žica, jer čim se predu žice iznenađenja su ako partizani ne dјeluju odmah po izlasku iz žice.

Danas, poslije dvadeset godina od ustanka, stanovništvo Primorja i Gorskog kotara dočekuje ovu godišnjicu, svjesno velikih žrtava koje je dalo u narodnoj revoluciji. Ono se sa ponosom sjeća bataljona »Matija Gubec« i »Marko Trbović«, Primorsko-goranskog partizanskog odreda, Trinaeste divizije i još nekih brigada. Iznad svega, ono se sjeća onog ogromnog broja svojih sinova i kćeri koji su pali u revoluciji, ugrađujući svoje kosti u temelje nove socijalističke — Titove Jugoslavije.

Veljko KOVAČEVIĆ

FORMIRANJE PARTIZANSKOG LOGORA NA VIŠEVICI

Savjetovanje partijskih aktivista ovog područja, održano 12. januara 1941. godine u prisustvu sekretara CK KPH Rade Končara, dalo je komunistima ovog područja nov snažan podsticaj za daljnji politički rad. S punim pravom se može reći da su uputstva i smjernice o zadacima komunista u navedenom razdoblju, koje je na tom sastanku iznio Rade Končar, postale osnova u našem dalnjem radu, a naročito u pravcu političke mobilizacije i jačanja antifašističkog raspoloženja među ljudima.

U razdoblju od januara do juna 1941. formirano je nekoliko novih partijskih organizacija (Bribir, Ledenice, Selce). Zajednički sastanci partijskih aktivista iz raznih mjesta Vinodola, čiji je inicijator u to vrijeme bio Tomo Strižić iz Bribira, vrlo često su održavani naročito sa drugovima iz Ledenica, Selca i Crikvenice. U tom razdoblju u više navrata masovno su rasturani leci KPJ i KPH, kao na primjer Proglas CK povodom 27. marta, letak povodom napada Njemačke na SSSR, te poziv na oružani ustank itd.

Dolazak talijanskog okupatora u ove krajeve narod je dočekao jedinstven u mržnji i preziru, spremam da nastavi borbu za slobodu i nezavisnost. Baš u tim danima, više nego ikada ranije, došla je do izražaja visoka politička svijest, pa je ovđansje stanovništvo sve više prihvatalo politiku naše Partije.

Formiranje ustaške tvorevine NDH i pokušaj da se formira ustaška organizacija na ovom području stanovništvo je odbilo. Dovoljno je istaći činjenicu da su okupator i njegove ustaške sluge imali velikih teškoća da popune općinske uprave i druge organe. Bili su prisiljeni da na mnoga odgovorna mjesta postave i takve ljude, koji su u raznim oblicima održavali veze sa našim organizacijama i pomagali ih. Ono malo pojedinaca

koji su se našli na strani okupatora bili su mahom ljudi bez ikakvog političkog ili drugog uticaja među ljudima.

Interesantno je bilo u tim danima držanje rukovodećih ljudi organizacija HSS-a na ovom području. Manji broj njih uključio se odmah iskreno u rad s našim aktivistima. Drugi, veći dio, počeо je špekulirati. Kada smo prišli nekima od njih i postavili im pitanje: »A što sada?«, dobivali smo odgovore: »Ja sam se do sada dosta borio za narod, a sada treba misliti na sebe«; ili: »Sada treba biti pametan.« I tako dalje.

U takvim prilikama, prikazanim ovako najopćenitije, održan je koncem juna sastanak partijskih aktivista Vinodola u uvali Jesenova, na morskoj obali između Selca i Novog. Do sastanka je došlo nakon povratka Rade Šupića iz Zagreba, tadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Šupić je naime polovinom juna bio u Zagrebu da bi uspostavio čvršću vezu sa CK KPH i dobio potrebna uputstva za rad. Poslije povratka poslao nam je pismo po pomorskom kapetanu Ljubomiru Dorčiću, koji je i do tada prenosio poštu i partijski materijal iz Sušaka za Vinodol. U tom pismu Šupić je objasnio u osnovnim crtama stav CK KPJ o zadacima komunista u pripremama za oružani ustank. Spomenuti sastanak je organiziran prve nedelje poslije dobivanja pisma od Rade Šupića. Zajedno sa Josipom Brnčićem došli su iz Selca Vjekoslav Lončarić i Vlado Car, iz Crikvenice Ivan Brozičević, iz Hreljina Švrljuga (ime mu ne znam), a iz Bribira Tomo Strižić i ja, te iz Ledenica Ladislav Vivoda.

Na ovom sastanku svestrano su razmotrena uputstva CK, prilike u zemlji, a posebno na ovom području. Okupator u to vrijeme još nije vršio jači teror (zatvaranje, ubistva i sl.), ali je bilo jasno — o tome su postojale pouzdane informacije — da putem pojedinih izdajnika prikuplja podatke o komunistima i drugim političkim aktivistima ovoga područja. S druge strane vršene su pripreme za mobilizaciju u domobranstvo. Sam sastanak je trajao prilično dugo. Nakon svestranog razmatranja tadašnjih prilika donijeti su ovi zaključci:

- 1) da se organizira prikupljanje oružja i spreme izvjesne količine hrane;
- 2) da se ljudima svestrano objasne političke prilike u zemlji i namjere okupatora;
- 3) da se posveti pažnja onim drugovima kojima kao političkim aktivistima prijeti opasnost od hapšenja i da se u slučaju opasnosti prebace u šumu iznad Bribira;
- i 4) da se spriječi mobilizacija ljudi u domobransku ili ustašku vojsku i da se upute u šumu.

Razdoblje od nepunih mjesec dana od ovoga sastanka do formiranja prve partizanske jedinice na Viševici bilo je ispunjeno svestranim radom na pripremama ustanka. Organizirano

je sakupljanje oružja (na primjer u Bribiru 2 puškomitraljeza, 7 pušaka i više pištolja i bombi), spremljene su veće količine kobasica, suhog mesa i masti. Stalno je održavana veza drugova iz Bribira sa drugovima iz ostalih mjesta Vinodola, gdje su, takođe, vršene pripreme za dizanje ustanka.

U toku daljih priprema prihvatilo se stanovište da centar za okupljanje ustanika bude u Bribirskoj šumi u pravcu Viševice, pa je stoga bilo potrebno uspostaviti čvršću vezu sa drugovima iz Gorskog kotara i područja Hreljina i od njih dobiti potrebne informacije o pripremama. Sjećam se početkom jula bio sam poslan od bričarske partijske organizacije u Hreljin (kod Cuculića), a polovinom jula u Fužine (Gorski kotar) kod Andrije Bubnja. Kod prvog u vezi sa informacijom o pripremama za ustanak i nabavci baterijskih radio-aparata za šumu, a kod drugog radi informacije o količinama spremljenog oružja.

U to vrijeme počele su ustaske vlasti pozivati pojedina lica u vojsku. Među ostalima bili su pozvani i drugovi iz Bribira: Franjo Mureta, Josip Veljačić i Petar Spoja. U dogovoru sa bričarskom partijskom organizacijom, čiji je sekretar bio Toma Stričić, spomenuti drugovi otišli su u šumu iznad Bribira na Viševici 25. jula 1941. godine i tu organizovali partizanski logor. Stričić i ja se više nismo mogli održati, jer je trebalo da budemo hapšeni u noći 28/29. jula, te smo se i mi priključili navedenim drugovima. Odmah iza toga došli su novi iz raznih mjesta u formirani logor na Viševici. Tako je nastala — uz onu na Tihobiću — jedna od prvih partizanskih jedinica na području Hrvatskog primorja. Otada nije prošlo mnogo vremena i ustanak je masovno zahvatio sav narod čitavog Vinodola i Hrvatskog primorja uopće.

Blaž KALAFATIĆ

STVARANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U OHRIDU

Idea revolucionarnog radničkog pokreta u Ohridu i ohridskom području naročito se oseća posle oktobarske socijalističke revolucije, u revolucionarnoj situaciji posle prvog svetskog rata. Inače, sa bogatom revolucionarnom tradicijom još iz perioda borbe za nacionalno oslobođenje, koja je u svom programu imala značajnih socijalno-političkih i socijalističkih ideja, Ohrid duže vreme živi pod uticajem tih revolucionarnih ideja koje se, doduše, sa raznih strana i od raznih nacionalističkih, šovinističkih i buržoasko-kapitalističkih elemenata iskrivljuju, u nastajanju da se otupi oštrica revolucionarne borbe makedonskog naroda i na tom području. Kao značajan centar makedonske pismenosti i kulture u prošlosti, i kao jedan od centara makedonskog revolucionarno-oslobodilačkog pokreta, Ohrid je posebno bio na udaru.

Od 1937. do 1940. svake godine je u Ohridu boravila grupa studenata u studentskoj koloniji, koja je svojom organizacijom, političkom i kulturno-prosvetnom delatnošću, vršila veliki politički uticaj na mase, a posebno na radničku i studentsku omladinu Ohrida. Ta kolonija, u čijim su se redovima nalazili napredni drugovi — Mirče Acev, Kuzman Josifovski, Strašo Pindžur, Veselinka Malinska, Aleksandar Hristov Canko i drugi — odigrala je značajnu ulogu u razvijanju dalekosežnije organizacione delatnosti, u okupljanju naprednih ljudi, naročito iz redova radnika, i u organizacionom oformljavanju i jačanju partijske organizacije u Ohridu. Za vreme boravka u Ohridu ta kolonija je bila centar oko kojeg su se okupljali najnapredniji omladinci grada. Široka kulturno-prosvetna delatnost bila je u raznim formama korišćena za idejno-vaspitni uticaj na narod i omladinu. Iako pod stalnom prizmom policije i žandarmerije, u koloniji i van nje, neprestano se odvijao snažan politički i kulturno-prosvetni rad. Predavanja sa političkom,

marksističkom i kulturno-prosvetnom sadržinom, propraćena diskusijom o raznim problemima, bila su na dnevnom redu svakog dana. Veliki uticaj na mase, a naročito na omladinu, vršili su izletnički sastanci i zborovi na kojima su bile organizovane razne političke i kulturno-prosvetne manifestacije. Jedan od takvih zborova bio je organizovan u izletištu »Sv. Ilija«, gde su održani politički govor i pevane revolucionarne pesme »Padaj silo i nepravdo« i »Mitrovčanka«, koje su u horu bile prihvatanje od omladinaca izletnika. Zbog tog događaja policija je uhapsila Mirčeta Aceva koji, međutim, pod pritiskom studenata i druge omladine biva oslobođen. U aktiviranju partijske organizacije odgovorni drugovi iz kolonije, sa Mirčetom Acevim na čelu, oslanjali su se na radništvo, a naročito na ohridske ribare koji su predstavljali proleterski elemenat. Orientacija na taj radnički elemenat je bila tako sračunata da se aktivira veći broj obespravljenih i eksplorativnih ribara, koji su radili pod vrlo teškim uslovima i sa minimalnim zaradama. Zbog teškog ekonomskog stanja građani Ohrida nisu bili u mogućnosti da konsumiraju ulov ribara, pa su oni zbog toga bili prinuđeni da se izlažu potpunoj eksploraciji od strane ribarskih trgovaca koji su njihove proizvode otkupljivali u bescenje. Zbog takvog ekonomskog stanja, eksploracije i vrlo teških radnih uslova, politički rad među ribarima imao je i odgovarajuće rezultate. Oformljena je prva ribarska partijska celija od 6 članova, koja razvija političku delatnost među ribarima, a vrši politički uticaj i na druge radnike u gradu.

U sličnim ekonomskim i radnim uslovima nalazili su se i baštovanski radnici koji su radili skoro neograničeno radno vreme za vrlo nisku nagradu. Ti radnici, takozvani argati, nalazili su se u prilično velikom broju u svim delovima grada. U argate se uvršćuju i svi poljoprivredni radnici koji su zbog industrijske i opšte nerazvijenosti područja svoju radnu snagu prodavali skoro u bescenje. Na određenim mestima u gradu mogli su se videti velike grupe tih radnika — argata kako uza ludno čekaju da budu najmljeni i za kraće vreme, za dan-dva, da bi zatim ponovo tražili »gazde« za svoju radnu snagu, koju su samo nekoliko njih uspevali da prodaju. Takav položaj radnika je omogućio partijskoj organizaciji da ostvari veći politički uticaj na njih i prve organizacione oblike organizovane političke borbe. Od grupe baštovanskih radnika formirana je partijska celija koja je obuhvatila najnaprednije poljoprivredne radnike, a u međuvremenu formira se još jedna partijska celija u naselju Varoš.

Neposredno pre i posle kapitulacije stare Jugoslavije na tom području je neko vreme vladalo potpuno bezvlašće. Sukob

teritorijalnih interesa fašističkih okupatora i tu je došao do izražaja. U prvo vreme okupacije sADBnina Ohrida, postavljenog između italijanskog i bugarskog okupatora, bila je neizvesna. I jedan i drugi okupator je želeo da dobije taj grad, dok na kraju, povlačenjem italijanskih snaga iz Ohrida, nije priključen fašističkoj Bugarskoj. U tom periodu oseća se odsustvo političkog uticaja organizaciono i idejno nedovoljno ojačanih partiskih celija, koje se početkom 1941. godine sastaju samo jedan put, zbog čega nisu mogle spremno da dočekaju nastupajuće događaje. Tu situaciju karakterišu i razna politička strujanja među makedonskim stanovništvom i nacionalnim manjinama koje, zavisno od svojih nacionalnih i socijalnih osećanja, pokazuju i odgovarajuće aspiracije. Bugarofilski nastrojeni elementi, koji se posle definitivne bugarske okupacije Ohrida potpuno stavljuju u službu bugarskog okupatora, manifestuju želju za priključenjem Ohrida Bugarskoj, dok je deo šiptarske nacionalne manjine za fašističku Italiju i priključenje Ohrida Albaniji. Međutim, to su samo pojedinačne grupe koje nisu odražavale pravo raspoloženje stanovništva, naročito makedonskog. U tim trenucima stupa u dejstvo jedna grupa komunista i drugih naprednih ljudi koji demonstriraju protiv okupacije, izbacujući parole protiv fašizma i dr.

Ti događaji i bugarska okupacija Ohrida i užeg ohridskog područja, kao i svakodnevno pokazivanje pravog lica novog okupatora, sve su više uveravali stanovništvo da se nije dogodilo ništa novo, da je i to samo smena nacionalističke buržoaske garniture, i to još reakcionarnije, fašističkog tipa, koja je na Makedoniju gledala kao na najobičnije eksploraciono područje. Međutim, deo politički neobaveštenog stanovništva, naročito starijih ljudi, gajio je izvesne iluzije u vezi s dolaskom Bugara u Makedoniju. Naročito zainteresovan za Ohrid, bugarski okupator je vršio i velik propagandni pritisak, angažujući razne agitatore iz redova naučnih radnika, istoričara, novinara, policijaca, uticajnih »makedonskih Bugara« koji su ranije emigrirali iz Ohrida u Sofiju, i druge ljudi, uzaludno pokušavajući falsifikovanjem istorije da dokaže bugarsko poreklo Ohrida. Pridobijanje stanovništva i stvaranje simpatija prema Bugarskoj vršilo se i ekonomskom politikom, diferenciranjem građana u njihovom odnosu prema okupatoru. U jednom tajnom dokumentu bugarskog komesarstva u Ohridu iz 1941. godine pisalo je: »Građanima koji su protiv Bugarske da se ne daju kuponi za životne namirnice, ili da im se daju samo za 300 grama...«

U svojoj propagandi bugarski okupator je stalno tvrdio da će biti poslata velika količina robe i prehrambenih proizvoda

za Makedoniju i Ohrid. Međutim, iz Makedonije je odnošeno u velikim količinama sve do čega se moglo doći. Ta propaganda nije davala nikakve rezultate, jer je Bugarska gurala makedonski narod u još dublju nacionalnu i socijalnu obespravljenost, očiglednu i za običnog građanina, a naročito i zato što su komunisti razvijali živu političku borbu za raskrinkavanje bugarskog okupatora i njegovih ciljeva u Makedoniji. Ta borba je zahvatila čitav makedonski narod, a naročito omladinu koja je bila pod velikim uticajem KPJ.

Posle prvih meseci okupacije iz Beograda i drugih radničkih centara Jugoslavije, u Ohrid dolazi veliki broj meštana — radnika, studenata i drugih naprednih elemenata, komunista i simpatizera naše Partije — koji se odmah uključuju u rad partijske organizacije Ohrida, odnosno u narodnooslobodilački pokret. Priliv novih organizovanih i progresivnih snaga imao je izvanredno velik značaj za partijsku organizaciju Ohrida, koja se naglo razvija brojno i organizacijski.

Proces organizacionog i političkog sređivanja počinje još meseca aprila dolaskom Stiva Naumova, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Posle ispitivanja političke situacije u Ohridu, razgovora sa komunistima i drugim naprednim građanima, u mesecu maju formirano je mesno partijsko rukovodstvo i ubrzano je stvaranje simpatizerskih grupa iz kojih se izdvajaju najbolji i najsvesniji i formiraju nove partijske celije. Taj se proces razvija i sledećih meseci i dostiže vrhunac dolaskom Lazara Koliševskog, kada je izvršena reorganizacija partijske organizacije u Ohridu i tajnim glasanjem izabrano novo partijsko rukovodstvo, Vojni komitet i Mesni komitet Skoja. Dolazak Lazara Koliševskog u Ohrid znači i potpuno organizaciono i političko učvršćenje partijske organizacije i njenu orijentaciju ka oružanom ustanku u duhu linije CK KPJ.

Novoformirano partijsko i skojevsko rukovodstvo na svojim prvim sastancima razmatra organizaciono-političku situaciju i donosi više zaključaka na osnovu kojih se stvaraju nove partijske celije i proširuju postojeće, učvršćuje se veza sa narodom i objašnjava politička situacija, raskrinkava bugarski okupator, okuplja omladinu i povezuje u skojevske grupe, podiže politička svest masa, koje se uključuju u borbu protiv okupatora. Jedan od najvažnijih zadataka koji postavlja Lazar Koliševski pred novoformirani Mesni komitet KPJ i Vojni komitet, bio je pripremanje za oružani ustanak i stvaranje partizanskih odreda.

Vojni komitet na jednom svom sastanku podrobno razmatra zadatke u vezi sa stvaranjem partizanskih odreda i pristupa prikupljanju oružja i drugog vojnog materijala. Prikupljen je

veći broj pušaka koje su se nalazile kod komunista i simpatizera. Rukovodstvo je bilo obavešteno o oružju i municiji koja je odnesena iz bivšeg sreskog načelstva posle kapitulacije Jugoslavije i zakopana. Bili su, takođe, angažovani i neki rezervni oficiri koji su obučavali ljudi u rukovanju oružjem itd.

Posebna pažnja u aktivnosti partijske organizacije i mesnog rukovodstva bila je posvećena povezivanju sa selom i aktiviranju nekih naprednih ljudi sa kojima je održavana neprekidna veza, i preko kojih je trebalo stvarati partijske organizacije po selima. Za vezu sa selom bilo je predviđeno i posebno zaduženje u Mesnom komitetu, a u tom radu su bili angažovani i drugi komunisti. Veća orientacija je bila prema rejonu Debarca, gde su već postojali neki ljudi sa naprednim shvatajnjima, koji su bili spremni da prihvate svaki zadatak dobijen od ohridske partijske organizacije. Takva aktivnost je sprovedena i u drugim selima na ohridskom području, a naročito u selu Bolno, preko kojeg je održavana veza sa prespanskim područjem. Sa aktivistima u rejonu Debarca i sela Bolno održavali su se stalni dodiri prilikom njihovog dolaska u Ohrid ili slanja komunista koji su preko granice prenosili direktive, propagandi i drugi materijal i sl. Aktivnost ohridske partijske organizacije na tom području je dala dobre rezultate koji su naročito došli do izražaja kasnije, u toku NOR.

Partijske ćelije su bile formirane na proizvodnom principu, odnosno prema radnim mestima. Postojale su ukupno 4 ćelije: radnička, studentska, ribarska i maturantska, sa preko 30 komunista i 2 skojevska aktiva od radnika i srednjoškolaca.

Brzina razvoja događaja i proces formiranja i učvršćenja partijske organizacije pozitivno su se odrazili na spremnost organizacije da se prihvati značajnih i odgovornih zadataka. Za nekoliko meseci svog razvitka partijska organizacija je previla takav put za koji bi inače, u normalnim uslovima, bio potreban mnogo duži vremenski period. Otuda i izvesna prenagljivanja u načinu i metodu partijske delatnosti, koja su delimično bila rezultat nedovoljnog revolucionarnog i partijskog iskustva, a delimično i brzine razvoja događaja. Partijska organizacija nije uspela da obezbedi veću ilegalnost i konspirativnost u svom delovanju, a pored toga i odgovarajući uticaj na široke narodne mase. Pojedine forme političke delatnosti prelaze u preširoke akcije, u kojima učestvuju velike grupe ljudi, što je moglo da ima teške posledice. Partijska organizacija je, takođe, trebalo da obezbedi veću orientaciju ka radničkom elementu, što je moglo da ima pozitivniji uticaj na čvrstinu organizacije, a bilo je neophodno da se i revolucionarni polet više uskladi sa uslovima okupacije.

Okupator je u Ohridu imao dosta velik politički i obaveštajni aparat, koji je dobijao specijalne instrukcije za praćenje svake pojave i manifestacije antibugarskog ili komunističkog karaktera. Njegovi saradnici iz redova trgovaca i neki drugi špijunski elementi, koji su verno služili okupatoru, odigrali su dosta veliku ulogu u otkrivanju rada partiskske organizacije, njenе aktivnosti i pojedinih njenih kadrova. Međutim, partiskska organizacija je potcenila taj momenat, odnosno izgubila je iz vida da ima posla sa okrutnim fašističkim okupatorom. Da je proces dinamičnog i revolucionarnog razvoja partiskske organizacije u Ohridu potrajan duže, nema sumnje da bi se ona naoružala još većim iskustvom, proverili bi se kadrovi, očistila bi se od nekih slučajnih saputnika i potpuno bi se konsolidovala.

Međutim, osećajući opasnost od partiskske organizacije i njene aktivnosti, okupator je htio da se sa njom što brže obračuna, što mu je, uglavnom, i uspelo posle provale oktobra 1941. godine, u kojoj su do izražaja došle i mnoge slabosti u držanju pojedinih drugova.

Za ponovno oživljavanje rada partiskske organizacije bilo je potrebno dosta napora i dosta vremena. Međutim, ipak, u pripremi i sprovođenju revolucije i narodnooslobodilačkog pokreta ohridska partiskska i skojevska organizacija imaju svoje određeno mesto i ulogu i u ovom periodu 1941. godine.

Jakim SPIROVSKI

OKO KRUPNJA I STOLICA

Ustanak u Srbiji se naglo širio i sve više dobijao opšteno-narodni karakter. Glavni štab NOPOJ je u takvoj situaciji odlučio da pristupi stvaranju slobodne teritorije. Štab Valjevskog odreda je u vezi s tim dobio uputstvo da koncentriše svoje snage. Njegova Kolubarska četa je bila u svom starom logoru na Robaju, gde se vratila neposredno posle borbe u Lajkovcu i Mušiću. Ta borba je imala veliki odjek u Kolubari. I četa je naglo porasla dolaskom radnika iz Lajkovca i naprednih omladinaca sa područja Kolubare. Sem toga, u logor na Robaje stigao je i Stevan Singer sa grupom oko 20 Kačeraca.

Posle četnog partijskog sastanka rešeno je da se četa preformira. Od njenih boraca stvorene su dve čete. Jedna je ostala u Kolubari, a druga je sredinom avgusta sa oko 40 boraca, na čelu sa Stevanom Filipovićem, krenula za Azbukovicu i Rađevinu u cilju proširenja slobodne teritorije oko Krupnja i Stolica. Sa tom kolubarskom četom krenuo je Miloš Minić. Putovalo se noću, marš je bio usiljen i naporan.

U ranu zoru sreli smo borce Rađevsko-azbukovičke čete koja je bila na brdu Bojčici nedaleko od Osečine. U logoru te čete zatekli smo oko 300 ljudi, od kojih je 200 bilo naoružano puškama, puškomitrailjezima i bombama. Među njima je bilo dosta naših poznanika koji su prvih dana ustanka otišli u taj kraj da se pod komandom Miše Dudića i Žikice Jovanovića bore za slobodu.

Naš dolazak u Bojčicu pojačao je postojeće snage koje su odmah stupile u akciju za stvaranje slobodne teritorije.

Sve raspoložive snage podeljene su u tri grupe. Svaka je pošla u svom pravcu. Uz put su, pored rešavanja vojničkih zadataka, radile i na stvaranju nove vlasti. Stare opštinske uprave bile su rasturene, a arhive spaljene.

Četvrta kolubarska četa je sa vodom Azbukovačana dobila zadatak da napadne žandarmerijsku stanicu u Osečini. Pripreme za napad su izvršene u pokretu. Pregazili smo reku Jadarski i preko brisanog prostora krenuli na žandarmerijsku stanicu koja je rovovima i saobraćajnicama bila povezana sa utvrđenim mitraljeskim gnezdima.

Žandarmi su primetili našu kolonu pri prelasku reke i odmah zauzeli položaj. Oko 22 časa počela je borba pod vrlo nepovoljnim uslovima za nas i bez izgleda na uspeh. Jedan vod je pokušao da se prebaci na put Kamenica — Valjevo, kako bi s te strane osujetio žestoku i ubitačnu vatru žandarma, ali ni to nam nije pošlo za rukom pa smo se povukli.

Sutradan smo četu podelili na dva dela koji su dobili zadatak da stvaraju novu narodnu vlast, sakupljaju oružje i prihvataju dobrovoljce. Tako smo stvorili odbore u selima: Belotiću, Mojkoviću, Brezovici, Dvorskoj, Lipinoviću, Banjevcu i drugim selima u okolini Krupnja.

Narod nas je svuda svesrdno primao. Davao nam pomoć u hrani, odeći pa i u oružju i municiji. Negde kod Brezovice naišli smo na pozadinskog radnika Miću Jeremića, koji je krenuo s našim vodom.

Jedna desetina je tada postavljena u zasedu na putu Mojković — Krupanj, a druga je otišla u Brezovicu da stvari N.O.O. Dok je Mića Jeremić govorio u selu okupljenom narodu o novoj narodnoj vlasti, 2. desetina na putu Mojković — Krupanj je zaustavila nemačku kolonu od 6 kamiona. Borba je bila kratka. Posle dvadesetak minuta borci 2. desetine su sa velikom količinom zaplenjenog oružja iz uništenog nemačkog kamiona krenuli ka Brezovici. Njihova pesma je snažno delovala na ljude u Brezovici koji su neposredno pre toga izabrali narodnooslobodilački odbor. Tako je bilo tih dana u celoj zapadnoj Srbiji.

Krajem avgusta Azbukovičko-rađevska i Kolubarska četa našle su se na Borini iznad sela Kostajnika. To je pasivan kraj na samim ograncima Gučeva. Tih dana zahvatila ga je oluja sa kišom i gradom koji je uništio celu letinu. Seljaci su bili zabrinuti ali su nam uprkos oskudici davali sve najbolje što su imali.

Pošto kiše nisu prestajale, potražili smo smeštaj u samom selu. Desetine smo smestili po kućama. U selo su stigli komandant Valjevskog odreda Zdravko Jovanović i politički komesar Milosav Milosavljević. Oni su nam doneli prva dva biltena Glavnog štaba NOPOJ iz kojih smo saznali za akcije u

čitavoj Srbiji i da se naš pokret ne odvija stihijno, već organizovano, pod rukovodstvom Glavnog štaba NOPOJ i druge Tita.

U Kostajniku je izrađen detaljan plan za napad na Stolice. Dok se proučavao teren i dok su prikupljeni podaci o neprijateljskim snagama, naše čete i vodovi su izvršili nekoliko akcija manjeg obima.

Pošto su seljaci izbegavali rekviziciju koju je okupator sprovodio, pripadnici neprijateljskog garnizona u Stolicama su upadali u sela i uzimali stoku, jaja i drugo. Sećam se, jednog jutra je u selo Kostajnik došla grupa Nemaca i iz štale jednog seljaka izvela dva vola. Iako je to bilo na drugom kraju sela, seljak je dotrčao u našu četu i izvestio nas o ovom slučaju. Upućen je jedan vod da presretne Nemce i vrati zaplenjenu stoku. Drugovi su trčeći prešli više od 4 kilometra, sreli Nemce, napali ih, oteli zaplenjenu stoku i vratili je vlasniku.

Napad na Stolice, datuma se tačno ne sećam, a moglo je to biti 30. i 31. avgusta, izvršile su 4. kolubarska i 1. azbukovička četa. Prvi put od kako smo formirali čete, borci su pred polazak u napad primili po ceo hleb.

Komandant odreda Zdravko Jovanović je u pokretu govorio borcima o važnosti ove akcije. Plan napada bio je razrađen za svaku desetinu. Žikica Jovanović je bio određen da otvari vatru iz neposredne blizine na samu komandu neprijateljskog garnizona i time da znak za početak napada. Da bi izvršio taj zadatak, Žikica je seo u rudarski vagonet i drugovi su ga otisnuli dekoviljskim kolosekom koji je prolazio pored komande mesta. Neprijateljsku stražu to nije iznenadilo, jer se često dešavalo da se vagoni i sami otkače.

Moja desetina imala je zadatak da napadne prostor oko skladišta drva. Čim su se čuli prvi rafali iz »zbrojovke« Žikice Jovanovića, počela je žestoka paljba. Primetili smo mitraljesco gnezdo koje je svetlećim zrnima tuklo po nama. Koristeći noć i veliku količinu složenih drva, borci moje desetine su brzo učutkali neprijateljsko mitraljesko gnezdo. Zarobili smo dva neprijateljska vojnika i jednog teško ranili. Za to vreme su i ostale desetine potisle neprijatelja. Dve desetine koje su napadale direktno sedište garnizona osvojile su zgradu i veliki prostor oko nje. I mi smo isli u tom pravcu. Zarobljene smo uputili na ugovorenog mesto, a u zgradu neprijateljskog garnizona, u kojoj je već bio Žikica Jovanović, doneli smo ranjenog Nemca.

Prema našim podacima u garnizonu je trebalo da bude 60—80 vojnika. Međutim, izveštaji desetina su kazivali da je

manji broj zarobljen, ranjen i uništen. O ostalima se, zbog mraka ništa nije znalo.

Nemačkog oficira koji je bio ranjen u kičmu i za koga je naš lekar Pitović rekao da neće živ dočekati jutro, Žikica i Rade Jokić su ispitivali o preostalim Nemcima, o tome gde su se oni sklonili, o njihovom broju itd. Nemac nije htio da odgovara.

U jedan sat posle ponoći — sve naše grupe su bile u objektima garnizona i oko njih. Žikica se pribajavao da preostale nemačke snage ne izvrše protivnapad pa je zahtevao da se pojedine desetine rasporede nešto dalje od garnizona.

Moja desetina je krenula u pravcu severoistoka. Ne poznajemo teren i tražimo pogodno mesto za smeštaj. Na jednoj strmoj livadi primećujemo nepokrivenu staju za stoku. Obilazimo je jer prepostavljamo da je tu u blizini negde i kuća. Za svaki slučaj naređujem da se borci rasporede u strelce. Samo što smo to učinili, zaštektaše mitraljezi. Prihvatamo borbu, ali se povlačimo za 50 do 100 metara da bismo zauzeli bolji položaj na nasipu od materijala iz rudnika. Nasip nam je odličan grudobran i zaklon. Nemci ne prekidaju paljbu. Upućujem jednog druga u štab odreda da traži pojačanje. Posle dvadesetak minuta levo od nas stiže tri desetine i odmah stupaju u dejstvo. Borba traje do ranog jutra. Nemci tada počinju da se povlače u pravcu našeg desnog krila. Naši to nisu ni primetili, pa su se izmešali s Nemcima koji su se pod borbom povukli na put Stolice — Krupanj.

Tako su oslobođene Stolice i rudnik antimona. Tu smo zaplenili velike količine oružja, municije, skladišta hrane i drugog materijala potrebnog za proizvodnju u rudniku. Istog jutra u Stolice su počeli da pristižu seljaci iz okolnih sela sa puškama i municijom koju su sačuvali iz aprilske rata. Iz svake čete određen je po jedan drug za upisivanje novih boraca. Iz samog rudnika se takođe prijavio izvestan broj radnika. Formirane su nove desetine, vodovi i čete koje su odmah krenule s nama u borbu za Krupanj, sresko mesto u zapadnoj Srbiji.

Garnizon u Krupnju broao je 300 neprijateljskih vojnika. Naše snage, i pored velikog priliva dobrovoljaca od kojih su stvorene nove čete, nisu bile dovoljne za takav napad, ali poletne borce niko nije mogao zaustaviti.

U međuvremenu je štab našeg odreda došao u dodir sa četničkim odredima popa Zečevića i poručnika Martinovića. Sačinjen je zajednički plan ove velike akcije, u kojoj su uzeli učešća i pomenuti četnički odredi.

Borba za Krupanj trajala je tri dana: 1., 2. i 3. septembra. Iako je kiša padala i danju i noću, naši drugovi nisu smenjivani sa položaja, čak ni onda kada im je doturana hrana.

Trećeg septembra, kad je likvidiran nemački garnizon u Krupnju, drugovi su me uneli u školsku zgradu u kojoj je formirana prva partizanska bolnica (imao sam visoku temperaturu — 40°). Dobio sam zapaljenje pluća. Popodne su počeli da stižu ranjenici koji su do tada privremeno bili smešteni po okolnim seoskim kućama. Među prvima su doneli Sretena Milovanovića, crkvenjaka iz Krupnja sa polomljenim nogama. On je toga dana postao odbornik narodnooslobodilačkog odbora sreza. U našoj bolnici je smešteno i 17 Nemaca ranjenih u borbama za oslobođenje Krupnja. Saznao sam da je u Krupnju na konferenciji građana i boraca izabran prvi sreski narodnooslobodilački odbor za ovo područje. Predsednik je Moša Mandilović, apotekar iz Krupnja, a sekretar Mića Jermić, pravnik.

Među prvim aktima nove vlasti bile su odluke o formiranju bolnice i mesne straže. U Krupnju je delovala i komanda mesta čiji je komandant bio vajar Vlado Piperski. Za upravnika bolnice postavljen je dr Duško Novaković. Lekari su bili: Nikola Čobelić, Tamara Gavrilova i Levi udata Mičić. Ekonom bolnice je bio stari Vlada Radović, a administrativni sekretar Cvetko Stanimirović, bogoslov. Bolničari su bili: Vlastimir Petrović iz sela Banjevca, Vida Tešmanović iz Tomnje, Radmila Simović iz Krupnja, Vida Gladović iz Mačve, Mila Munižaba, izbeglica i dr. Ja sam bio predviđen za komesara bolnice.

Krajem septembra kada se moje zdravstveno stanje poboljšalo i kada sam bio u mogućnosti da se krećem, počeo sam, kao član okružnog komiteta Skoja, da radim i na formiranju sreskog odbora Ujedinjenog antifašističkog saveza omladine Srbije. Tada je izvršen izbor najboljih omladinaca iz vojske i sa terena, koji su 18. oktobra 1941. godine u Užicu prisustvovali stvaranju Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza.

Sem toga starao sam se o radu bolnice kao njen politički komesar.

Bolnica je imala oko 100 ranjenika, među njima 40 težih. Jednoj drugarici iz Mačve je amputirana noga.

Sećam se još nekih ranjenika: Sreten Milovanović iz Krupnja, Vladan Bojanović iz Belotića, Tešić Selja, pekarski radnik iz Dragodola, Budimir Mladenović iz Bastava, Vlastimir Andrić, član Partije, seljak iz okoline Krupnja koji je na zagonetan način ranjen u glavu, jedan drug iz Mačve (imao je ogromne opekomine od eksploziva koji je sam zapalio u Čoke-

šini, jer je pretila opasnost da ga Nemci stignu i eksploziv zaplene), zatim jedan radnik iz Mandelosa (Srem) i mnogi drugi.

Obezbediti sve što je potrebno za negu ranjenika, uz pomoć tek stvorene vlasti i u ratu, nije bilo lako.

Pošto su ubrzo posle Krupnja oslobođene Loznica i Koviljača, a front se pomerio ka predgrađu Šapca, to je čitava Mačva odvajala ogromne količine hrane, stoke i svega što je bilo potrebno za narodnooslobodilačku vojsku. Tako je naša bolnica dobila 300—400 ovaca, veliki broj grla krupne stoke, pšenice, masti i druge zalihe hrane. Bilo je potrebno organizovati čitavo gazdinstvo. Trebalo je hraniti stoku i po potrebi odvajati izvesna grla za klanje, krave musti i obezbeđivati mleko i sir za ranjenike. To su radili seljaci iz okoline Krupnja, gde je ova stoka bila raspoređena i oni su svakog dana, po našem rasporedu, donosili određene količine hrane u bolnicu.

Iako je front bio daleko, neprijatelj nije ostavljao Krupanj na miru. Njegovi avioni su ga često nadletali i mitraljirali nedužno stanovništvo. Da bismo zaštitili ranjenike od napada iz vazduha, istakli smo crveni krst na krov bolnice i u dvorište bolničke zgrade. Ali fašistički piloti nisu se na to obazirali. Često su lomili i prozorska okna na bolničkim zgradama, srećom bez žrtava, ali ih je bilo u gradu, pa se na taj način povećavao broj ranjenika.

Neposredno pred istorijsko savetovanje u Stolicama često sam odlazio u komandu mesta Krupnja koja je bila u zgradi katastra.

Jednog dana su mi Žikica Jovanović i Vlada Piperski rekli da odem u Stolice i organizujem smeštaj za neke drugeve koji tamo treba da stignu.

Često sam odlazio u Stolice zbog tog posla. Znao sam da se priprema neko savetovanje, ali mi nije bilo poznato kakvo je i ko će biti na njemu.

Kada sam jednog dana stigao iz Stolica, pred komandom mesta sam zatekao jedan automobil, kojim je upravljaо moј dobar drug iz prviх ratnih dana, đak srednje poljoprivredne škole Vilimanović, zvani Kum. Pitao sam ga koga je dovezao. Odgovorio mi je: »Čiću (Dragoјla Dudića) i još neke drugove«. Pošao sam u komandu mesta da bih video Čiću koga sam neobično voleo i cenio; on mi je bio i prvi komesar čete kada sam došao u partizane. Kad sam ušao u jednu prostoriju, spazio sam četiri druga, ali među njima nije bilo Čiče. Kasnije sam ga video. Poznao sam i Milku Minić. Prvi komandir narodne milicije u Krupnju imao je roditelje u obližnjem selu, pa je njegova majka spremila torbu s pogaćom, sirom i kaj-

makom. On je sve to doneo i stavio na sto, pa je ponudio i drugove. Kad sam naišao, Milka reče: »Evo našeg malog Dobrosava«. Ponudila mi je pogače i sira. U tom trenutku je naleteo nemački avion i iznad same komande mesta ispalio nekoliko rafala. Jedan od drugova koji je bio pored Milke upitao je:

— Šta, napad iz zraka?

Reči su izgovorene tako da sam dobio utisak da je taj drug Slovenac. Svi su docnije nekud otišli. Večerali smo po dvoje iz jedne porcije, pošto ih nije bilo dovoljno. Ja sam primio hranu u jednoj nemačkoj porciji za sebe i Milku. Dok smo jeli, ona me upita:

— Jesi li video druga Tita?

Ja joj odgovorim negativno, a ona se ljuti:

— Kako, kad smo zajedno bili u komandi mesta za vreme napada iz vazduha?

Podsetila me na čoveka koji je rekao: »Šta, napad iz zraka?« Nisam znao da je to drug Tito. Bio sam radostan što sam ga video, a i tužan što nisam znao da je to on.

S fronta od Valjeva i Šapca pristizali su novi ranjenici. Jednog dana volovskim kolima seljaci su doneli Dragomira Rankovića iz Pričevića, koga su ljotićevcu uhvatili pa, znajući da je predsednik narodnooslobodilačkog odbora, izbatinali ga i zverski mučili, a zatim mu pod oba pazuha ispalili po jedno dum-dum zrno, tako da su mu oba ramena bila odvaljena. Bio je krupan, snažna ljudina. Kada je donet u bolnicu, davao je poslednje znake života. Umro je u najtežim mukama.

Nemačke ranjenike koje smo smestili u dve sobe nadgledao je bolničar Nemac. Dobijali su istu hranu kao i partizani. U početku su imali i svoga lekara koga smo u Krupnju zaborbili. Kasnije je ustanovljeno da je taj lekar pripadnik nemačke fašističke partije i da je sprečavao predaju garnizona, pa je zato likvidiran. Posle toga su naši lekari pružali potrebnu pomoć nemačkim ranjenicima.

Za vreme prve neprijateljske ofanzive, kada su dve nemačke divizije stigle u Mačvu i Šabac, naše snage su bile pri nuđenje na povlačenje. Tada je zapretila opasnost bolnici. Mića Jeremić je naredio da bolnicu selimo u pravcu Šljivove i Pecke, a docnije Gornje Orovice. Organi narodne vlasti stavili su nam na raspolaganje volovske zaprege koje po blatu, kiši i snegu nisu bile u stanju da voze ni po jednog ranjenika.

Dok su naše snage vodile ogorčene borbe oko Zavlake, Mojkovića, čak i na samim prilazima sela Lipinović, naša bolnica sa preko 100 zaprega i ogromnim brojem krupne i sitne stoke sporo se kretala po raskaljanom putu prema selu Šlji-

vovi. Povezli smo sve naše ranjenike iz bolnice, dok smo nemacke ostavili s našim bolničarem, Spasojem Stakićem, koji je služio u sanitetskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske. Komanda mesta je sa ostalim zarobljenim Nemcima evakuisala i njihove bolničare. Naša kolona je stigla u Šljivovu i uz pomoć narodnooslobodilačkog odbora i Sretena Milovanovića, jednog od najaktivnijih odbornika sela Despotovića, razmestila ranjenike po kućama. Tu nam je umro jedan od težih ranjenika — radnik iz Mandelosa. Posle dva dana obavešteni smo da su naše snage morale da napuste Krupanj. Naša odbrana u Krupnju je bila vrlo uporna i žilava. Jedne noći Nemcima je polazilo za rukom da dvaput zauzmu Krupanj, a naši ga povraćali.

Neposredno posle ove vesti pred kuću u kojoj je bila smeštena bolnica stigla je kolona jednog mačvanskog bataljona. Prepoznao sam svog nekadašnjeg komandira Stevana Filipovića, sada komandanta tog mačvanskog bataljona. Borbama oko Krupnja i u samom tom mestu borci su bili iscrpeni, gladni, sa slabom odećom i obućom. U stroju je bilo i mnogo bosih. Bolnica im je dala nešto od odeće i hrane.

Pošto je pretila opasnost da nemačke snage krenu u pravcu našeg povlačenja, narodnooslobodilački odbor je mobilisao celo selo za seću velikih stabala koja su obarana na ionako blatnjave i teško prohodne puteve. Naređeno im je i da prekopavaju puteve i time koliko-toliko uspore nadiranje Nemaca.

Zamolio sam Stevu da sa svojim bataljonom pomogne povlačenje bolnice prema Proslolu i Orovici i da za to vreme zadržava Nemce ispred Šljivove. Posle kratkog odmora Steva je postrojio svoje borce. Govorio im je o potrebi da na četvrtom kilometru iznad Šljivove posednu položaj i zaštite povlačenje bolnice. Obraćajući se drugovima glasom koji podrhtava, zahtevao je da to bez pogovora izvrše, jer su u pitanju ranjenici, nihovi dojučerašnji drugovi iz stroja. Iako se nisu čestito ni odmorili, svi su bez pogovora krenuli na položaj.

Naša kolona je sa volovskim zapregama i teškim ranjenicima u kolima krenula preko Carine u pravcu Pecke. Put je bio težak, volovske zaprege su se jedva kretale, a dva teža ranjenika su bila na umoru. Kad su izdahnuli, desetina koja je štitila bolnicu ostala je da ih sahrani, a mi smo nastavili put. Isti prizor se ponovio još dvaput.

Pred ulazom u Pecku, Paja, desetar desetine koja je štitila bolnicu, predao mi je neke stvarčice sahranjениh drugova — olovke, blokove, i dr. Kasnije sam ih predao Brki, predsedniku Narodnooslobodilačkog odbora u Peckoj. Preturam po jednom malom notesu i čitam slova ispisana neveštrom rukom seljaka: »Molim sve i svakoga — partizane ili četnike, ako mi se nešto

desi, da obaveste moje u Noćajskom Salašu«. To je bila poruka čoveka-borca čiji se život malopre ugasio.

Dok kolona odmiče prema Peckoj čujemo od Šljivove mitraljeske rafale. To se Stevin bataljon bije sa nemačkim isturenim odeljenjima koja su krenula za nama.

U Peckoj smo prenoćili, a sutradan krenuli za Orovicu. Uz velike napore prolazimo preko Proslopa i kasno u noć stižemo kod škole u Gornjoj Orovici. Tu smo razmestili ranjenike po slami koju smo prekrili oskudnim čebadima i ponjavama dobijenim od seljaka iz Mačve i okoline Krupnja.

Neprijateljske snage su krenule u pravcu Valjeva pa se ovde zadržavamo duže. U Peckoj je naša komanda mesta čiji je komandant učitelj Steva Milatović. Ona pruža pomoć u svemu onome što bolnici nedostaje, a najviše u instrumentima i lekovima. Jedan lekar je nestao.

U Orovici je bila jedna desetina četnika koja je pripadala kapetanu Račiću. Njihov pretpostavljeni je neki Mika Maletić, koji sebe predstavlja kao starešinu te grupe i laskavo kaže: »Disciplinski«. U toj četničkoj desetini nalazio se i Bora Janjić Sapčanin, harmonikaš i radio-pevač. Bili su smešteni u kući pored crkve u kojoj je sveštenik bio neki Rus.

Naši odnosi s četnicima postaju sve više zategnuti. Njihovi kuriri govore o otvorenim sukobima između četnika i partizana. Jedan četnik je navratio u našu kuhinju u kojoj mu je Ivana Stanimirović, kuvarica, dala hranu. On priča kako najpre treba zemlju očistiti od komunista i partizana, jer su oni korov srpske nacije, pa tek onda voditi borbu. Ivana mu, izgleda, odrjava, pa i njen sin Cvetko. Ja nailazim i oštro se raspravljam s njima — četnik malo menja ton razgovora, ali ostaje pri svome.

Razgovaram s Pajom, desetarom, opančarskim radnikom iz Mačve, o tome da bi tog četnika trebalo otpratiti do Proslopa. On se smeje i spremam je da to učini, ali ja nemam smelosti da mu to izričito kažem, jer znam da je linija našeg pokreta saradnja sa svim snagama koje su spremne da se bore protiv okupatora i da ne treba dovoditi u pitanje tu saradnju.

U bolnicu stiže doktor Janković koji mi donosi poruku od Miće Jeremića da su se naši odnosi sa četnicima pogoršali, da je na mnogim mestima došlo do otvorenih sukoba i da se jedino četnici popa Zečevića i poručnika Martinovića dobro drže i sarađuju s nama.

Doktor Janković se interesuje za stanje u bolnici i za međusobne odnose. Deo osoblja i nekoliko ranjenika su četnici iz odreda Zečevića i Martinovića. Janković me savetuje da sve one koji su zdravi i sposobni uputim u jedinice i na taj način rasteretim bolnicu koja treba da pode u Ljuboviju i Bratunac.

Sa lekarima smo prilikom pregleda utvrdili stanje ranjenika i nekima saopštili da idu u svoje jedinice. Većina je to dobro primila, ali je bilo pojedinaca koji su se izgovarali da im još rane nisu zarasle, da ne mogu da idu, da im je ovde dobro itd. Mi smo ostali uporni i svakom smo dali otpusnu listu. Pošto smo pri bolnici imali i svoje radionice — obućarsku, krojačku i druge, nastojali smo da svakom obezbedimo dobru obuću, rublje i odelo. Materijal za ta odela dobili smo od sreskog narodnooslobodilačkog odbora koji je to sakupio od trgovaca i drugih zanatlija u Krupnju i ostalim mestima. Na sebi sam imao crvenu košulju koja je takođe izrađena u našoj radionici od porheteta sa okovratnikom bez kragne. Onog jutra kada su prezdraveli ranjenici krenuli u svoje jedinice mesarski radnik iz Valjeva, Mihailo, zvani Era, zatražio mi je tu košulju jer mu se dopala zbog boje. Skinuo sam je i bez razmišljanja dao. Obukao sam njegovu košulju koju je primio prilikom polaska.

Pošto su naši odnosi sa četničkom desetinom u Orovici bili lojalni, a Disciplinski je često dolazio u bolnicu, razgovarao i upoznavao se s ranjenicima, to je i Mihailo smatrao da treba i s njim da se pozdravi. Kod Disciplinskog je zatekao harmonikaša Boru Šapčanina. Pili su rakiju. Mihailu se to dopalo i opredelio se za četnike.

U podne su me pozvali na ručak, jer navodno slave rođendan kapetana Račića. Učtivo sam im se zahvalio i odbio da prisustvujem ručku. U međuvremenu je Disciplinski poveo razgovor u kancelariji bolnice:

— Sve vas razumem — kaže on — ali ne mogu jedno da shvatim — kako to komunisti propagiraju ravnopravnost žena. Otkud one mogu biti ravnopravne i otkud mogu da zauzimaju iste položaje u društvu i državi kao muškarci?

Pokušao sam da mu to objasnim, ali on je odmahnuo rukom i rekao:

— Sve je to ludost.

Posle jednog sata iz Pecke stiže Paja i reče da su ga na Prosloru razoružali četnici. Iz torbe je izvadio jedan plakat koji je izdat u Užicu, a bio je crvene boje sa crvenim slovima. U njemu se pozivaju četnici da obustave bratoubilačku borbu jer to ide samo u prilog okupatoru. Plakat je potpisao Vrhovni štab NOV i POJ. Kad su četnici pročitali njegovu sadržinu, vratili su pušku Paji i rekli mu da ide.

Paja mi je ispričao da su odnosi sa četničkom komandom u Peckoj vrlo zategnuti, da u Ljuboviji neki Pinterić presreće naše kurire i pleni naše transporte iz Užica sa municijom, stampom, duvanom, i ostalim namirnicama.

Sutradan je u bolnicu stigao nekadašnji ranjenik Selja koji je u prolazu navratio kod nas. Odlučio je da prenoći, pa da

sutradan produži za Užice po nekom specijalnom zadatku. On mi je pričao da je došlo do otvorenih sukoba između naših i četničkih snaga u okolini Čačka, Užica i u više drugih mesta u Srbiji. Govorio je i o neizbežnosti toga sukoba i da će verovatno ovih dana doći do sukoba i u samoj Ljuboviji, jer se naše snage iz Užica spremaju da raščiste stanje koje vlada u zapadnoj Srbiji.

Pošto je naše obezbeđenje bolnice bilo slabo i nedovoljno, dogovorili smo se da dva druga krenu za Pećku i traže pojačanje, dok su petorica otišla da sakupljaju kola od seljaka za pokret bolnice prema Bratuncu, tako da se obezbeđenje bolnice svelo na nekoliko ljudi. Zato smo odlučili da te noći ja i Selja spavamo u bolničkim sobama, jer smo pretpostavljali da će nas četnici u Orovici napasti. Te noći je oko 22 časa Mihailo, koji je ranije bio ranjenik u ovoj bolnici, došao kao četnik i saopštio mi da je stigla neka poruka koju treba da potpišem u kancelariji. Obukao sam se i ne sluteći da je u bolničkoj kancelariji četnička zaseda. Ušao sam bez oružja. Unutra je bio mrak i kad sam zakoračio u kancelariju upalila se baterijska lampa. Disciplinski me je sa uperenim pištoljem zgrabio i vezao.

Odveli su me u zgradu bivše opštine i zatvorili. Malo zatim doveli su i Selju. U sobu su uveli i jednog četnika s puškom da nas čuva. Disciplinski je najvulgarnijim rečima pretio stražaru da će mu glava odleteti s ramena ako nas dvojica pobegnemo. Kada je svanulo jutro, pod stražom su nas izveli u dvorište i ponovo vratili u sobu. Odvezali su nam ruke, a iz bolnice su nam naši doneli hrane. Kroz prozor zgrade video sam da četnici okupljaju seljake iz Gornje Orovice i mobilišu ih.

Naš administrativni službenik Cvetko Stanimirović stavio se na raspolaganje četnicima i sa našom pisaćom mašinom piše »da su komunisti i Tito Jevreji, neprijatelji srpskog naroda i da ih sve treba pobiti, jer se drukčije ne može izvojevati nacionalna sloboda.« Ta »obaveštenja« dele seljacima.

U podne su nam Radmila Simović i Mila Munižaba donele ručak iz bolnice. Seljaci su nas gledali kroz prozor i već o nama mislili kao o pokojnicima. Četnik Maletić Disciplinski je jurio na konju, čas do opštinske zgrade, čas do bolnice, čas do svoje komande i govorio seljacima kako su oni pozvani da idu u borbu protiv komunista u Ljuboviji.

Po podne se u daljini čula borba prema Ljuboviji. To su se naše snage borile protiv četnika. Čule su se detonacije granata, jer su naši u to vreme raspolažali artiljerijom. Nemački avioni sa zemunskog aerodroma nadletali su čitavo područje i pratili kretanje naših snaga u zapadnoj Srbiji. Kada su obavešteni da je došlo do sukoba između naših i četničkih snaga počeli su da mitraljiraju i bacaju bombe na naše položaje. Pra-

veći krugove nad Ljubovijom oni su nadletali i Orovicu. Piloti su primetili okupljanje seljaka pred opštinskom zgradom u Orovici i, ne znajući da su to mobilisani četnici, iz mitraljeza su otvorili vatru na njih. Svi su se za nekoliko minuta razbežali. Stražar koji je s nama bio u sobi otvorio je vrata, izleteo napolje i pobegao. Selja i ja smo takođe izašli u hodnik tobože da se sklonimo od mitraljiranja nemačkog aviona. Spazili smo ostavljene karabine i uzeli ih. U blizini je bila šuma, te smo trčeći od drveta do drveta sišli u jedan potok koji je vodio u pravcu Pecke. Oko ponoći smo stigli u Pecku, gde smo našli Milatovića, komandanta mesta, kome smo ispričali čitav događaj i objasnili da je bolnica zarobljena. Milatović nas je obaveštio da se u Peckoj nalazi jedan mačvanski bataljon sa čikom Milanom Belovukovićem Devom i Dobrossavom Radosavljevićem, zvanim Narod koji je bio komandant tog bataljona. Odmah smo otišli kod njih i objasnili situaciju u kojoj se nalazi bolnica.

Rano izjutra sledećeg dana mačvanski bataljon je krenuo u pravcu Orovice. Oko 11 časova smo bili u bolnici. Cetnici su se razbežali bez otpora, samo su sa visova opalili po koji metak. Kad smo stigli u bolnici je vladala opšta radost.

Dok se ovo događalo u Orovici, partizanske snage su pod komandom Radivoja Jovanovića Bradonje razbile četnike popa Bore Nenadovića, potom popa gračaničkog i najzad Pinterićeve i ušle u Ljuboviju.

Gotovo u istom momentu kada smo primili ovu vest obavešteni smo da su naši ponovo i u Krupnju. Nemačke divizije koje su nadirale od Mačve otišle su u pravcu Valjeva i tamo se spojile s opkoljenim snagama u samom Valjevu, a naši su se ponovo vratili u Krupanj. Odmah sam s Pajom krenuo u Krupanj. Negde na Carini uhvatilo nas je mrak, pa smo prenoćili u kući jednog seljaka. Iako smo imali oružje, nismo mogli da mu kažemo ko smo, jer je put bio pun opasnosti. U to vreme su tuda tumarale razne četničke jedinice kojih je bilo gotovo u svim selima.

Sledećeg dana predveče stigli smo u Krupanj. On nije više izgledao onako kako sam ga zapamtio. Zgrada u kojoj je bila komanda mesta sada je spaljena, a osnovna škola u kojoj je bila bolnica prosto je nestala. Izgorela je i zgrada u kojoj je bio kulturno-propagandni centar, zatim veliki broj kuća, trgovackih i zanatskih radnji.

Od građana koji su počeli da se vraćaju u grad, a koji su se za vreme nemačke najeze sklonili u obližnja sela, saznao sam da su našeg bolničara Dragutina, koga smo ostavili s nemačkim ranjenicima, sami ranjenici ubili. To je bila njihova zahvalnost za to što smo ih dva meseca lečili i hranili.

U Krupnju sam našao Miću Jeremića, Miloša Minića i druge. Pričao sam im o događajima oko Pecke, o bolnici, njenom zarobljavanju i ponovnom oslobođenju. Drugovi su se složili da bolnicu treba što hitnije seliti na već određeno mesto. Mića mi je dao i detaljna uputstva o tome.

Sutradan smo ponovo krenuli za Oroviću istim putem kojim smo i došli, vodeći računa da se ne sretнемo s četnicima. Kada smo prešli Prosllop, skrenuli smo levo prema Gornjoj Orovići. Na desnoj strani, na svega 400 — 500 metara, počela je žestoka borba našeg Mačvanskog bataljona, koji je učestvovao u oslobođenju bolnice od četnika popa gračaničkog.

Sutradan, pošto smo prethodno pripremili zaprežna vozila, krenuli smo s ranjenicima i osobljem bolnice iz Orovice, pa preko Ljubovije i Drinjače stigli u Bratunac, gde je bolnica ostala. O njoj je preuzela brigu komanda mesta u Ljuboviji.

Vraćajući se za Pecku u jednom zaseoku sam našao Miloša Minića, komesara Valjevskog odreda Milosava Milosavljevića, Miću Jeremića, Obrada, Miku Mitrovića i druge.

Tu je odlučeno da se preko Ljubovije, Bajine Bašte i Užica sa grupom drugova prebacim na valjevski front, u Baćevice. To je bilo u prvoj polovini novembra 1941. godine.

Dobrivoje BOŠKOVIC



IZ USTANIČKIH DANA ŽABLJAKA

JEDAN ČOVJEK JE TOG DANA TRAŽIO DA MU
ZAPALE KUĆU

Nakon političkih i vojničkih priprema, koje je izvršila mjesna organizacija KPJ 19. jula noću, skupljali smo se pod oružjem na zborna mjesta. U sklopu pokreta na ustanak crnogorskog naroda protiv stranog zavojevača trebalo je napasti i razoružati italijansku postaju na Žabljaku, upravo likvidirati vlast okupatora i uspostaviti ustaničku.

Italijanska postaja bila je malobrojna. Udaljeni od većih garnizona u Nikšiću i Pljevljima, italijanski vojnici bili su isuviše mirni, gotovo preplašeni. Ne bi se moglo reći da su mnogo ličili na dio sile carstva koje je pošlo da osvaja svijet. Žandarmi i finansi bivše Jugoslavije, koji su ostali u službi novog gospodara, nijesu se još bili prilagodili i izgledali su zbunjeni i demoralisani.

Iako smo bili bez iskustva u vođenju oružane borbe, bilo nam je jasno da nećemo imati težak zadatak oko razoružanja žabljačkog garnizona. No ipak smo bili svjesni da tom akcijom ulazimo u veliki obračun s moćnim okupatorskim silama, obračun neizvjestan u pogledu trajanja i žrtava koje ćemo podnijeti, ali sa sigurnim uvjerenjem da ćemo izvojevati slobodu i to onu iz narodnih želja.

Kolone naših jedinica sa zbornih mjesta krenule su kad je minula ponoć da bi u Žabljak stigle pred zoru. Da bi se postigla tajnost pokreta išlo se zaobilaznim putevima preko nepokorenih livada. Vedra juljska noć pod planinom bila je meka i topla. Stigli smo na vrijeme. Bilo nas je mnogo. Valjda deset na jednoga. Karabinieri su bili smješteni u tvrdoj kamenoj kući na sprat. Zauzeli smo položaj na pedesetak metara od kuće. Utom je zapucalo. Prvo oni, pa mi. Mi smo pucali u prozore. Da se ne bi izlagali našim kuršumima, oni su beskrajnim ra-

falima svojih »breda« strugali nebo. Kad je počela pucnjava, njihov stražar nije mogao ući na vrata kuće, nego se sklonio u drvenu baračicu pored kuće. Svi smo vidjeli gdje je ušao.

— Ne pucaj u baraku — viknuo je neko — možda će se taj sjutra s nama boriti protiv Musolinija. — I niko nije pucao u baraku.

Razdanilo se odavna, a pucnjava nije prestajala. Izgledalo je da karabinijeri misle na ozbiljan otpor. Počeli smo s pripremama za juriš.

— Zapalite kuću. Neću ja da mi zbog kuće drugovigina. — Vikao je iz svega glasa naš borac i drug Kosta Badnjar, čija je to kuća bila.

Kosta je imao mnogo sitne djece i tu kuću. Svi smo znali koliko je truda, muke i znoja uložio da bi je sazidao. Godinama je tesao i slagao kamen na kamen. S tim kamenjem u tu zidinu užidivao je i dio sebe, da bi stvorio bolje uslove života svojoj djeci. Obrtom situacije njegova kula postala je neprijateljska tvrđava. Sada je jedino kao takvu i video uz saznanje da je on sam tu tvrđavu sazidao. Zato je tražio da je zapalimo prije nego je iko drugi i pomislio tako nešto.

— Dolje fašizam! Dolje Musolini! — Uporno je vikao jedan drug koji je, izgleda, mislio da na taj način nađe saveznike među karabinijerima, jer mu je bilo teško pretpostaviti da ima neko ko bi se ozbiljno borio za fašizam i Musolinija.

U međuvremenu Dušan Obradović je pronašao u hotelu italijanskog komesara i zarobio ga. Po naređenju zarobljenog komesara karabinijeri su se predali i borba, u kojoj nije bilo mrtvih, ni ranjenih prestala je.

Italijanskim vojnicima smo oduzeli samo oružje i municiju. Svu ostalu spremu i hranu smo im ostavili. Gledali smo ih kao manje-više nedužne vojnike, koji su primorani da služe u okupačnim trupama. S njima se postupalo na najljepši način, kako od strane ustaničke komande i boraca pod čiji su nadzor stavljeni, tako i od strane stanovništva.

USTANIČKO RASPOLOŽENJE

Čuvši pucnjavu u Žabljaku, kolone naoružanih ljudi iz okoline pristizale su sa svih strana. Ti ljudi su nas gledali prijekorno, što smo od njih zatajili akciju. Za njih je to postalo pitanje časti, ugleda i povjerenja. Oni su shvatili značaj učešća u krupnom istorijskom događaju početka ustanka protiv stranog osvajača. Zajedno sa omladinom našli su se mnogi ratnici

iz minulih ratova po — godinama stari, ali duhom mлади; upotpunjavali su ustaničku vojsku dajući joj karakter opštenarodnog pokreta. U vrednom, sunčanom i topлом jutru pored ustaničkih jedinica sve žabljačko stanovništvo je izašlo na ulicu. Raspoloženje je bilo odlično. Prvi okršaj sa okupatorom dobijen je bez krvi. Rijetki su bili oni, koji su tog jutra javno izražavali da razmišljaju o posljedicama. No ipak ih je bilo i to među starijim ljudima.

— Šta učiniste? Nijeste morali toliku vojsku kupiti. Da ste meni rekli, ja bih s dvije babe razoružao tu šaku Italijana, koji ionako nikome ništa nijesu učinili. Šta ćete sjutra, kad dođe velika vojska moćne imperije? Sve će nas popržiti — govorio je jedan starac grupi učesnika, ali da se ne čuje daleko.

Jedan čovjek se tog dana pojavio sa zavezanim očima na žabljačkoj ulici. Za vrijeme austrijske okupacije u prvom svjetskom ratu bio je osumnjičen kao saradnik okupatora i zbog toga dugo vremena preziran i šikaniran. U ovim istorijskim danima htio je da od početka svima stavi do znanja svoj stav:

— Od danas ja sam slijep za sve što se ovdje događa. Ne mojte poslije reći da sam ja nekoga prokazao. Onaj ko nije viđio ne može ni prokazati.

Ljudi su se toj pojavi smijali, jer im ni na kraj pameti nije bilo da se čuvaju ni od pogleda zarobljenih karabinijera, što je neke nakon ponovnog dolaska italijanske vojske stalo života. Naši zarobljenici su ih prepoznivali, prokazivali i svjedočili da su ih tog dana vidjeli s oružjem u Žabljaku, što je za okupatorski vojni sud bilo vjerodostojno i dovoljno.

V I D A

U zatišju na široko oslobođenoj teritoriji od Nikšića do Pljevalja nastavljen je rad na organizacionom i političkom učvršćenju snaga ustanka. U kratkom vremenu u čitavoj Crnoj Gori postignuti su veliki rezultati. Samo su nekolika najjača neprijateljska garnizona ostala na nazužem području većih gradova. To je dalo silan polet i zamah narodnooslobodilačkom pokretu. I pored živog političkog rada koji je sproveđen tih dana u selima i hitnih poljoprivrednih radova (kosidbe), ljudi su dolazili u Žabljak da se obavijeste o događajima. Kafana Vide Takšan postala je najzad legalan komunistički štab u kome se moglo na sav glas raspravljati. Vida i njeni gosti su dugo vremena čekali na takve dane s nadom da će ipak doći. Punih dvadeset godina to mjesto je bilo stjecište naprednih ljudi gdje se mogla čuti i progovoriti antirezimska i napredna riječ. Do-

duše, ona komunistička uvijek u pola glasa. A i tada bi Vida našla načina da opomene na opreznost, ako bi u prisustvu bilo nepoželjnih, ili da, pod izgovorom »sto poslova«, svaki čas izide i osmotri da neko ne prisluškuje. Sad više sve to nije bilo potrebno iako su brige i opasnosti narašle.

O daljim borbama i pregnućima govorilo se plameno i ustanički. Vida je mlade ljude upozoravala na nedostatak iskustva i potrebu promišljenosti:

Skoro je to bilo kad su vas majke s krštenja vraćale u kolijevkama i turale pod ovaj moj šporet. Vi ste jučerašnji. Dobro je to što ste mladi, ali čuvajte se. Mladost je ludost. Vi vodite ljude u vatru. Čuvajte ih. Ako ih ne budete umjeli voditi, izgubićete ih i ostaviće vas.

Tako je nama govorila kad smo sami. Međutim onima koji su ukazivali na našu mladost kao nedostatak nije dala progovoriti:

— Oni su uzdanica i nada naša. U ovakvim prilikama uvijek je omladina prednjačila. Oni neće da žive kao što smo mi živjeli. Njihovo pravo i dužnost je da se bore i oni moraju pobijediti.

VRATILI SMO SE ISPRED NIKŠIĆA

Da smo u ratu — Italijani su nam češće stavljali do znanja izviđanjem teritorije i bombardovanjem iz aviona. No bili su jako neprecizni, tako da žrtava uopšte nije bilo. A nakon takvog iskustva i strah od aviona i bombardovanja je oslabio. Ljudi su u šali govorili:

— Najveća je šteta od njihovog bombardovanja što polomiše divokoze po Durmitoru.

Mi smo se pripremali za oslobođenje Nikšića i jedne noći smo pošli. Vodovi i čete slivali su se na cestu povećavajući kolonu ustanika. Ljudi su shvatili opravdanost ove akcije, kojom je trebalo proširiti i ojačati postignute uspjehe i u ustanku. Neprijateljski garnizon u Nikšiću predstavlja je stalnu opasnost za oslobođena područja.

Na Gvozdu nam je saopšteno da nema uslova za napad na Nikšić, jer su se Italijani jakim snagama probili kroz Crnu Goru i ušli u Nikšić. Ova nemila vijest nagovještavala je tek sad velike teškoće i velike borbe, koje je trebalo izdržati. Na Nikšić smo pošli s poletom, a vraćali smo se potišteni, znajući šta nas čeka. Na Krnovskoj glavici je ostavljen jedan vod Jezerača s Vojom Đerkovićem, kao predstraža sa zadatkom da prihvati borbu s italijanskim kolonama koje budu nastupale prema Žabljaku i Pljevljima.

ODLUČNOST PROFESORA

Velika vojska pošla je da kazni ustaničku Crnu Goru. Brojne motorizovane i pešadijske kolone napredovale su prema Durmitoru. Iza njih su ostajala zgarišta i svježi grobovi strijeljanih ustanika. Ispred njih je išao strah i nespokojsvo. Ljudi koji se inače nijesu slagali sa ustaničkom akcijom, progovorili su. Jedni iz straha, drugi, a naročito neki građanski intelektualci i političari, kao politički neprijatelji Komunističke partije koja je organizovala i povela ustanak. Naš stav je bio da se samo poznati ustanici povuku s oružjem u šumu. Svi ostali da ostanu kod svojih kuća. U takvoj atmosferi jednog julskog dana, nakon oštrog okršaja na Krnovskoj glavici, italijanska vojska se približavala Žabljaku.

Šumama Razvršja sam otisao da izbliza vidim tu vojsku. Kad sam došao prema Turističkom domu, ugledao sam Stojana Cerovića kako i sam osmatra s livade ispred hotela ulazak italijanskih kolona u Žabljak.

Stojan je bio impozantna figura profesora s bradom. Čovjek već u godinama i teško oštećenog zdravlja. Bio je vrlo obrazovan i inicijativan, poznat kao javni radnik i politički čovjek. S nama studentima upuštao se u polemike, ali uvijek mudro i s tolerancijom za razliku od mnogih drugih građanskih intelektualaca i političara.

S puškom o ramenu uputio sam se prema njemu na čistinu livade. Dočekao me kao da se ništa ne događa.

— Šta ćemo sad profesore? — upitao sam ga.

— Zna se, tebi je mjesto gore — odgovorio mi je i pokazao rukom na šume Durmitora, a onda dodao:

— A ja ću ostati da se s Latinima nadmudrujem dokle se mogne, pa ću onda i ja doći kod vas.

Tako je i bilo. Ostao je i nadmudriva se s Italijanima i to dosta uspješno. Kad je njihova komanda izdala naređenje da se predaju puške, mnogi ljudi su dolazili kod Stojana za savjet šta da rade, a on im je bez ikakve bojazni govorio:

— Ne, kako da predate ustaničke puške kukala vam majka. Tek smo počeli borbu. Zavarajte Italijane, predajte im nešto čada, kubura, onog što nije za borbu, a ispravno i novo oružje nikako.

Za nas gerilce stalno se raspitivao i držeći veze sa našim porodicama govorio:

— Dokle god kod mene u hotelskom magazinu ima namirnica, »čobanima« ne smije ništa faliti.

Pred veče sam došao svojoj kući, ali prvi put kradom, kao lopov što prilazi tuđoj. Večerao sam i obukao toplo sukneno odijelo držeći pod okom prilaze kući, a onda se spustio u Mlin-ski potok. Tamo sam našao čovjeka koji se takođe sklonio od Italijana. Obojica smo se obradovali. Prethodnih dana upoznao sam ga na Žabljaku i rado slušao kad priča o aktuelnim temama. Pošli smo putem uz potok. Moj drug je bio bez oružja, zamišljen i čutljiv. Očito mu nije bilo ni do kakvih raspredanja situacije sa mnom. Gdje nas je stigla noć, predložio je da tu ostanemo. S puta nije htio ni da mrdne. Bojao se i Italijana i šume, ali izgleda više šume. Svježa noć nas je primorala da naložimo vatru. Bilo je krajnje nepomišljeno zanoćiti nasred puta uz vatru, pa makar i u šumi, ali mi smo to učinili. Kako je noć jačala i vatra splašnjavala, šuma je sve jasnije pričala svoju priču. Moj drug, nenaviknut na te glasove, stalno me budio da provjeravam šta se čuje. Sjutradan smo se rastali. On je otisao da traži svoja naredna prenoćišta u ljudskim staništima.

Ostao sam sam. Iz gustiša sam gledao proplanke i luke oko potoka na kojima sam se kao dijete igrao i rastao. Po njima su se muvali italijanski vojnici. Otišao sam iznad Crnog jezera. I tamo je bio bučni mravinjak Italijana koji su se kupali. Dan je bio jedan od onih vrelih avgustovskih dana koje sam od ranog djetinjstva smatrao najsrećnijim. U takve dane, ni roditeljski autoritet, ni ma kakav posao, ništa me nije moglo odvojiti od splavova, čamaca i kupanja u jezeru. Došao je okupator i ne samo da me odstranio od jezera, nego i od puteva, koji su postali njegovi. Kretao sam se kroz šumu, u strahu za život, vrlo obazrivo, izviđajući svaki puteljak i obazirući se na sve strane.

Pred noć sam otisao daleko od svih putevaiza Zminjeg jezera i tu sam se osjetio sasvim siguran da prespavam noć. Ranije me bilo strah na tom mjestu i po danu od pustoši i divljih životinja. Taj strah je ove noći potpuno isčezao u meni i zamijenio ga drugi mnogo realniji strah od ljudi, od neprijatelja.

GERILSKI ODRED

Već narednog dana našao sam se s grupom drugova u šumi. Milivoje Durković, Veljko i Gojko Baranin, Zelen Kočačević, Bogdan i Joko Vojnović, Mlađo, Mićo i Ognjen Novosel, Đuro Šibalić bili su tako hrabri i pouzdani, otresiti i bistri, živi i vedri ljudi — da je s njima u zajednici sav taj čemer šumskog života i onog što ga je okruživalo pod gvozd-

nom petom fašističkog tiranina postao manje gorak. Nešto kasnije našli smo se i sa Jakovom Ostojićem i drugima, tako da smo stvorili vojničku jedinicu — gerilski odred s komandom i zadacima. Bilo nas je dvadesetak i to većinom mlađi ljudi. Naša staništa postala su pećine Durmitora na prostoru između Međeda i Štuoca. Nismo htjeli da damo povoda neprijatelju za pojačavanje represalija, pa smo radi toga izbjegavali sukobe s Italijanima. Koristeći takav naš stav oni su se sasvim slobodno kretali po čitavoj okolini, što je nama otežavalo i skoro one mogućavalo dolazak u obližnja sela po danu. Zato se išlo noću, kako radi držanja veza sa stanovništvom, tako i radi snabdevanja. Uglavnom vremena smo imali na pretek za čitanje one literature kojom smo raspolagali i za beskrajne političke i druge diskusije. Neke partiske materijale smo temeljno proučavali. Kad sam saznao gdje se umnožavaju ti materijali — divio sam se Živanu Kneževiću koji je na tom radio. On je ušao u surovi obračun narodnooslobodilačkog pokreta s neprijateljem kao teški invalid bez noge do kuka. Izdržavao je sve nametnute napore pod kojima su posrtali i oni fizički najsnažniji ljudi, kojima je nedostajalo snage uvjerenja, a koja je Živana nosila kroz neshvatljiva naprezanja partizanskog života.

Mi smo se u našem odredu brzo privikavali na gerilski način života. Kao ustanicima slobodnim i naoružanim teško nam je bilo pasivno iz planine posmatrati kako Italijani pale kuće. Prvo su zapalili kuće Dušana Obradovića i Vidoja Krstajića, a onda nekoliko zgrada na Pitominama. Još teže nam je padalo bilo da slušamo kako italijanske vojne vlasti hapse i odvode na suđenja u Pljevlja naše ljudе, koji su ostali kod svojih kuća. Među mnogima odveli su i strijeljali učitelja Jovana Vukovića, Mihaila Novosela, braću Musiće, Murata i Beća, kovače i napredne ljudе iz Žabljaka.

*

Neki naši drugovi imali su teškoća da savladaju otpor porodice da bi postali aktivni borci ustanka. Situacija u kući Mihaila Novosela nije bila takva. Brojna porodica bila je jednodušna. Mihailo sa doraslim sinovima Majom, Zajom i Savom prihvatio se među prvima ustaničke puške. Majka Jelica opremlala ih je i ispraćala u borbu stežući srce, svjesna da je stekla muža, rodila i odgajila sinove da budu ljudi koji će ispunjavati svoje dužnosti i obaveze. Ostajala je sama kod svoje kuće i osluškivala glasove. Oni su povremeno dolazili, crni s utučenim glasnicima, koji su ih saopštavali s velikim teškoćama. Prvo su Italijani strijeljali Mihaila. Jelici je bilo teško

— ostala je bez muža, ali je osjećala zaštitu doraslih sinova — boraca, koji su pod oružjem sa svojim drugovima bili oslonac i uzdanica ne samo svojoj majci, nego i čitavom kraju. Ali crni glasnici nisu prestajali da dolaze u ovu kuću. Maja su ubili četnici. Zatim je poginuo Sava. Pa Zajo. Jelica je ostala sa nedoraslom djecom, jedini zaštitnik porodice i kuće. Išla je, fizički oronula kao sjenka, ali nije gubila moral i samopouzdanje. Preuzela je i njihove dužnosti na sebe. Čuvajući na taj način ustanički ugled svoje kuće — borila se uključujući se sve aktivnije u pokret riječju i djelom.

SOLIDARNOST

Naš odred se oslanjao na sela: Bosaču, Pitomine, Razvršje i Kovačku Dolinu. Stanovništvo ovih sela bilo je solidarno sa nama. Većina ljudi, koji su ostali kod svojih kuća, bili su uvek spremni da nam se priključe. Njihove kuće bile su nam otvorene. Za snabdijevanje hranom i drugim potrebama, kao i za prenošenje poruka — mogli smo se osloniti, kako na ljude, tako i na žene i djecu. Na pritisak okupatora da se predoruže i da se vrati oni koji su otišli s oružjem u šumu, oglušili su se: Novoseli, Barani, Šamšali, Kovačevići, Vojnovići i Šibalići. S njima smo se sretali noću u njihovim kućama, na skrovitim mjestima u šumama i u našim staništima, gdje su dolazili da nas posjete i porazgovaraju. Mi smo njih obavještavali u tim organizovanim i slučajnim susretima o vijestima do kojih smo dolazili iz političkih izvora naših organizacija, a oni nas o raznim svojim zgodama i nezgodama s okupatorom i njegovim vlastima.

Ti ljudi, oslonjeni na bogato iskustvo prošlosti, znali su da cijene događaje i da predviđaju. Znali su da cijene snagu neprijatelja i opasnost njegove akcije.

Jednog dana kad sam se spuštao ka Mlinskom potoku, čuo sam razgovor. Prilazeći oprezno, kroz granje, ugledao sam dvojicu starijih ljudi: Radosava Baranina i Momčila Šibalića. Zastao sam i čuo razgovor, kog sam se mnogo puta kasnije u ratu sjećao. Slagali su se u potcenjivanju italijanske vojne snage. Momčilo se plašio Nijemaca:

— Ove je lako istjerati, kad god se kreće. Neće valjati ako Nijemci dođu. Oni su drukčiji.

Radoslav se bojao više domaće nesloge, nego i Nijemaca:

— Sa svima njima će se nekako izlaziti na kraj, ako budemo unutar složni. Ali ako se podvojimo — to će onda biti veće zlo i od Nijemaca i Italijana zajedno.

I pored sve opasnosti koju smo predstavljali za okolinu — niko nije tražio od nas da se predamo, ili da se uklonimo iz njihove blizine. Znajući za naš stav da smo prekinuli vatu, kako bi u pogodnom momentu mogli uspješno nastupiti — na zgodan način su nam pomagali kako da izbjegnemo iznenadne susrete s neprijateljem. Borba je bila shvaćena kao neminovnost i kao izlaz. Ona je takođe bila shvaćena i kao nešto zajedničko, gdje svako treba da doprinese prema svojim mogućnostima. Kako su poljski radovi bili u punom jeku, a ljudi koji su se sklonili u šume nisu mogli obraditi svoju zemlju — to im se pritalo u pomoć. Ni jedna livada tog ljeta nije ostala nepokošena i nijedna njiva nepožnjevana. Sa Žabljaka su dolazile poruke i prijetnje da se to ne radi, ali ipak je urađeno.

Pritisak, koji je od okupatorske vlasti vršen na naše porodice da se prijavimo, odbacivan je negdje s izvrđavanjem, negdje otvoreno.

Jednog dana majka mi je poručila da se nađemo. Otišao sam gdje je rekla. Pošto smo se porazgovarali o svemu, počela je o glavnoj stvari, radi čega me je pozvala.

— Juče mi je rekao Vojo Nenadić da dođeš, predaš oružje i uzmeš italijansku propusnicu. U slučaju da ne dođeš u roku od dva dana, kaže, prvo će nam Italijani zapaliti kuću, a potom šta će još s nama uraditi, to samo oni znaju.

Dok je govorila, čupkala je travu i gledala ispred sebe, a onda se uspravila, unijela mi se u lice i kao da sam ja Vojo nastavila odlučnim glasom kako mu je između ostalog odgovorila:

— ... Budi siguran Vojo da ti neće doći, a ti s Italijanima, pali, samo vodi računa da će se naći neko ko će i tvoju zapaliti.

Potom joj je izraz lica ponovo postao majčinski, a glas mek i topao:

— Zvala sam te da te ne iznenadi, ako bi video da nam gori kuća i da ne bi učinio nešto nepromišljeno, što bi nanijelo štetu ostalim ljudima.

OSLONCI

Naš odred je bio stiješnjen između Italijana i vrhova Durmitora, zato je bilo zadovoljstvo izići iz te tjeskobe i sresti se s drugovima iz susjednih odreda. Staloženost i mirnoća učitelja Jevrema Grbovića bila je izvor ustaničkog samopouzdanja i vjere isto kao i temeljita odlučnost starog žabljачkog predsjednika opštine Miluna Krstajića. Spremnost i borbeni

žar omladinaca: Milana Badnjara, Draga Grbovića, Branka Mirkovića, Radosava Durkovića, Dimitrija Obradovića, Gojka Lalovića, Čeda Batizića, da kao i mnogi drugi sve svoje plamene riječi mladih revolucionara pretvore u djela — bili su očita garancija neminovnosti pobjede pokreta kom su pripadali.

Jedan od tih s kojima je bilo posebno zadovoljstvo sresti se tih teških dana, bio je Batrić Žugić. Još prije rata bio je zapažen seljački omladinac među revolucionarnom omladinom durmitorskog kraja. Njegove naglašene karakterne osobine činile su ga primjernim. Obdaren snagom, zdravljem i ljepotom, uvjek vedar i nasmijan, čega se god prihvatio uradio je s velikim pouzdanjem i lakoćom. U naprednom pokretu, na političkim, partijskim i omladinskim skupovima gdje su brojno bili zastupljeni intelektualci, nije zaostajao svojom rečitošću. Sa ustankom njegove osobine i vrline su tek došle do punog izražaja. Opasnostima su one potencirane i Batrićeva ličnost je sve brže izrastala. Neustrašivi borac, koji je u svakoj borbi išao korak ispred drugih, a mogao svaki napor da podnese dvaput lakše od drugih i da mu u svakoj prilici zaigra osmijeh na licu, druge ljude nije mjerio svojim metrom. To se vidjelo po pokazivanju vrlo velikog razumijevanja za slabosti drugih ljudi. Umesto riječi, on je čitavom svojom ličnošću i svojim stavom u svakoj prilici pokazivao kakav treba da bude čovjek i komunist u tim sudbonosnim danima. S njim je bilo lakše savladati teškoće i strah, jer gledajući ga u ma kakvim okolnostima, izgledalo je da nema ni teškoća ni straha.

Upravo takve ljude je tražilo to vrijeme. Oni su izrastali iz ustaničke mase, nadrastali je i postajali njeni oslonci u sudbonosnoj borbi za slobodu.

NISMO MU PROTIVUREČILI

Dolaskom jeseni život u planini postao je mnogo teži. Velike kiše su povremeno smjenjivali mali snjegovi. Lijepi dani su bili vrlo rijetki. Usljed toga su sve pećine postale vlažne i dimljive. Komanda je imala više teškoća oko određivanja zadataka. Njen autoritet je inače u velikoj mjeri zavisio od naše samodiscipline i dobre volje.

Jakov Ostojić nije bio ni komandir, ni komesar, ali smo ga slušali. Bio je već u godinama i oronuo. Mladost je proveo u Americi kao radnik. Otuda je došao kao dobrovoljac u prvi svjetski rat. Za vremena austrijske okupacije Crne Gore bio je komita. Još tada je odlično savladao principe gerilskog ratovanja i stekao velika politička iskustva u taktici borbe protiv stranog zavojevača. Od osnivanja Komunističke partije bio je

njen aktivan član i neustrašiv borac. Za sve vrijeme između dva svjetska rata bio je progonjen, zatvaran i mučen do policije. Sta ta iskustva, kao da su ga bila izdigla iznad ljudskih slabosti. U njegovom srcu nije bilo zlobe, niti u načinu ophodenja ljutnje. Iz cijelog njegovog trošnog bića i iz svakog njegovog postupka proizlazilo je da živi za veliku ideju oslobođenja čovjeka i kroz tu ideju, bez krupnih riječi, umio je da podučava i ubjeđuje. Poznavao je ljudе i ukazivao nam s nepogrešivom tačnošću zašto se i koliko možemo na koga osloniti. Otkrio nam je mnoge tajne gerilskog načina života. Po njegovim uputstvima smo selili naš logor s jednog staništa na drugo, obezbjeđivali se, pribavljali i spremali hranu, pravili ležaje, spuštali se u sela i vraćali se putevima koje nam je on preporučivao.

Povremeno su dolazili ljudi iz okoline da nas posjete u našim staništima. To su bile unaprijed najavljenе i ugovorene posjete nama bliskih ljudi. Svaki od njih bi nakon dugog razgovora sa svima nama pozvao na stranu Jakova da s njim nasamo popriča. Ti razgovori su bili tihi i povjerljivi. Oni su znali Jakova i on njih. Međusobno povjerenje je bilo veliko. Jakov im je bio garancija, kako za našu bezbjednost, tako i za promišljenost. Njemu su mogli kazati više nego nama. Otuda je Jakov bio mnogo bolje obaviješten od nas o situaciji u okolini iako tamo nije zalažio. Njegovi susreti su bili naročito interesantni sa starim saborcima: Stevanom Kovačevićem, Milovanom Lauševićem, Ristom Karadžićem i drugim starijim učesnicima političke borbe. U tim razgovorima bilo je uvijek sjećanja od početaka komunističke aktivnosti u ovom kraju pa do savremenih događaja.

PRVA ŽENA BORAC

Nama su prvi snjegovi bili neugodni, ali Italijani su se ispred njih povukli sa Žabljaka. Došli smo i preuzeли vlast. U novembru su već vršene velike pripreme u čitavoj Crnoj Gori za prodor u Sandžak i spajanje slobodnih teritorija Crne Gore i Srbije. Pljevaljski garnizon je bio prepreka i trebalo ju je ukloniti. Snage crnogorskih ustanika su bile do te mjere narašle, da je takav poduhvat izgledao ostvarljiv. Već krajem novembra slegla se velika ustanička vojska iz čitave Crne Gore na Žabljak. Nebo nad Durmitorom bilo je tmurno i šibalo je hladnoćom.

Partizanska vojska, sastavljena od omladine, nasuprot svim teškoćama i opasnostima djelovala je snažno i vedro. U kolonama bataljona prepoznavali su jedni druge mnogobrojni

studenti sa Beogradskog univerziteta. Na brzinu i mimogred podsjećali su se na uspomene iz fakultetskih aula, biblioteka, menzi i uličnih demonstracija.

Naša komanda je odabirala borce u Jezero-šaranski bataljon za napad na Pljevlja. Bilo je mnogo više dobrovoljaca, nego što je trebalo za jedan ustanički bataljon. Naporne borbe, koje su predstojale, zahtijevale su mlade i zdrave ljudi. Međutim bilo je i takvih koji nisu poštovali te kriterijume i niko ih nije mogao odvratiti da ne idu u borbu. U koloni našeg bataljona svrstala se sa svojom mnogobrojnom braćom i drugovima prva djevojka borac Jelena Đerković.

Žena-borac bilo je nešto neobično, izuzetno, čak i u ovim krajevima, gdje su se ljudi rađali, živjeli i umirali u ratu, koji nikad nije prestajao. Žena je imala druge dužnosti u ratu, ali oružje nije nosila. Zato je Jelenin zahtjev bio neobičan. Međutim ona je bila toliko ubijeđena u pravednost borbe i svoje mogućnosti da učestvuje da je slomila otpor sredine i pošla na Pljevlja. Na taj način prokrčila je put mnogobrojnim svojim drugaricama, koje su se kasnije sve brojnije svrstavale u borbenе redove oslobođilačke vojske.

STARAC U KOLONI

Ni za Rada Andelića, starog okoštog ratnika, takođe nije bilo autoriteta, koji mu je mogao spriječiti da ne pode s omladinom Crne Gore na Pljevlja. Uzgred se šalio sa onima koji su mu prigovarali što je pošao:

— Vi da ste pametni, sve bi nas starce poveli da zavarate neprijatelja, da na nas potroši municiju, a onda bi vaši juriši uspjeli. Mi smo inače odživjeli svoje, a za drugo i onako ne možemo poslužiti.

U napadu na Pljevlja nije bilo tako. Okošti starac se noć i dan borio na najtežim i najopasnjim mjestima u gradu. Sabrano iskustvo ratnika i borca odlično je koristio podučavajući neiskusne omladince oko sebe.

SMRT HEROJA

Od Adrovića smo se spuštali po noći niz gole kamenite strane ka Pljevljima. Snijeg je bio sve manji a hladnoća sve veća. Dugi časovi zamornog marša činili su se mnogo dužim zbog pomrčine na kamenitom puteljku, treme i neizvjesnosti predstojeće borbe. Nešto oko ponoći sišli smo na Bezdan — gdje izvire Breznica. Pljevaljski partizani su bili dodeljeni drugim

jedinicama kao vodiči. Nama nisu bili potrebni vodiči, jer su mnogi naši drugovi upoznali Pljevlja kroz godine školovanja u gimnaziji.

Očekivali smo da će nas neprijateljske zasjede dočekati na početku Čitluka. Nakon kraćeg zastanka i ispitivanja Čitluka pošli smo pored rijeke prema gradu u borbenom poretku. Sa najisturenijim dijelovima, koji su napredovali prema Domu narodnog zdravlja bili su komandant Dušan Obradović i zamjenik komesara bataljona Vuk Knežević. Imali su u vidu krajnji cilj zadatka svog bataljona. Trebalo je još za noći likvidirati čitav niz uporišta i kroz centar grada izbiti na uporište Stražicu. Sa našim naoružanjem to je bilo moguće postići jedino brzim naletom, smjelim prodorima i iznenađenjem, koje bi zbumilo neprijatelja. Mladi heroji su znali da se u munjevitom okršaju ustanička vojska najsigurnije može voditi nalazeći se na njenom čelu.

Dušan je skoro za pušku uhvatio neprijateljskog stražara padajući pokošen njihovom vatrom. Neko je glasno viknuo:

— Pogibe Dušan!

Vuk je dodao:

— Naprijed drugovi pobjeda je naša.

Streljački stroj je krenuo za njim u juriš. Neprijateljske zasjede su pregažene. Italijani su iz gradskih uporišta otvorili uragansku vatru na sve strane iz svih oružja. Začas smo izbili na gradsku periferijsku raskrsnicu Trebovinu. Vuk je Šaransku četu poveo ulicom koja vodi Velikoj džamiji u centar grada. Juriš Jezerske čete je bio usmjeren crkvi na Raskrsnici.

Vukovi ciljevi bili su jaka neprijateljska uporišta, koja je trebalo još tokom noći savladati. O isturenim neprijateljskim dijelovima nije vodio računa, niti se okretao. Bio je siguran da ga ustanici njegovog kraja koje je poveo u borbu prate u stopu. U tom se nije prevario. U uraganskoj vatri iz neprijateljskih uporišta opet je ciknula puška iz blizine, iz zasjede. Neprijatelj je dobro ciljao, iako u noći — u srce. Puška je pogodila Vuka.

Ove smrti su obavezivale. Juriš je istom snagom nastavljen. Ustanici, koje su Vuk i Dušan predvodili, nastavili su s nesmanjenom žestinom da se bore u centru neprijateljskog garnizona trpeći i nanoseći velike gubitke neprijatelju do kraja ovih krvavih borbi.

RATNIČKA SOLIDARNOST

Naša četa je savladala Grujičića sokak, posjela Raskrsnicu i čitav prostor oko crkve. Komandant divizije »Pustarija« ispred nosa nam je umakao iz kuće Šećerovića u osnovnu školu,

koja je bila pretvorena u vrlo snažno utvrđenje. Svi naši pokušaji da tokom noći zauzmemmo školu, odbijeni su. Osvanuo je dan krvav i studen i na poprištu između crkve i škole zatekao našeg teško ranjenog druga Luku Čvorovića. Čitav prostor oko njega je bio pregledan i zasipan vatrom iz neposredne blizine. Ranjeni Luka se previjao u samrničkim mukama. Ratnička solidarnost je zahtijevala da mu njegovi drugovi ukažu pomoć bez obzira na žrtve.

Smrt se nesumnjivo tog jutra na sve nas grohotom smijala, ali dvojici mladića, koji su odlučili da izvuku ranjenika sa bojišta bila je skoro sasvim sigurna. U momentu kad su polazili iza crkve ispred njih je stao Dušan Kaljević.

— Čekajte — rekao je — ja sam vještiji, a i ako poginem, za mene je manja šteta.

Za momenat se razvila žestoka vatra sa obadvije strane. Dušan je zdravo stigao do ranjenika. Potom je mačjom vještinom i divovskom snagom, polumrtvog čovjeka, koji je bio mnogo krupniji od njega, ovaj već siromaštvom i životnim teškoćama istrošeni čovjek, izvukao kroz svu tu vatru na naš položaj.

RANJENICI SU SE BORILI

U podnevним časovima situacija je bila u rukama neprijatelja. Njemu je uspjelo da izbaci glavninu naših snaga iz grada. Na osvojenim položajima u gradu ostali su: Jezero-šrarski, Lovćenski i Uskočko-drobnjački bataljon. Tu i tamo su se zadržavali i dijelovi nekih drugih bataljona. U takvoj situaciji je neprijatelj mogao koncentrisati na pojedinačna žarišta borbe velike snage i vatru. Artiljerijske pripreme bile su masovne i dugotrajne. Kuće su se rušile i zemlja drhtala pod moćnim koncentričnim udarima. A onda su dolazili juriši u talasima.

Sa položaja oko gimnazije stizale su nam poražavajuće vijesti o masovnim gubicima među Bukovičanima i Pošcenjanima. Tamo je poginuo među ostalim hrabri komandir Tripko Zarubica sa svoja dvadeset i tri borca. Ništa bolje nije bilo ni kod Jakšića, koji su se uporno držali na osvojenom položaju u centru grada. Mi smo takođe na položaju oko osnovne škole bili pretrpjeli velike gubitke. No i pored takve situacije i gubitaka nadali smo se da ćemo upornom borbom dobiti u vremenu i preokrenuti situaciju u našu korist. Najveću brigu su nam zadavali ranjenici. Gola brda Golubinja iznad nas bila su potpuno pregledna. Ipak smo neke ranjene drugove tokom dana evakuisali uz Zlodo, među kojima teško ranjenog Dušana

Kovačevića. Neki nisu htjeli da idu. Stojan i ja smo otišli do ranjenog Miloša Žugića. Smijao se i bio razgovorljiv kao i obično. Naša nagovaranja da ga evakuišemo sa još nekim ranjenim drugovima nije htio ni da čuje.

— Nije meni miliji život nego vama. Sačekaću vas. Ako mi je ranjena noga oči i ruke su mi zdrave. Mi ćemo naš položaj bolje braniti, nego vi što su vam zdrave noge. Samo nas nemojte ostaviti.

Perko Kovačević je kao ranjenik u jednoj kući na našem položaju čuvao zarobljene Italijane, zamjenjujući na taj način zdrave drugove.

ČAŠA MLJEKA

Pred noć, cio kraj u kom smo se nalazili gorio je zapaljen artiljerijom. Ogromni crveni jezici plamenova lizali su brdo iznad grada. Eksplozije granata u zapaljenim kućama dizale su u nebo oblake varnica. Italijani su bili učestali sa svojim sve drskijim jurišima. Nije bilo više nikakve nade da će se napad obnoviti i da ćemo situaciju preokrenuti u našu korist. Naš glavni zadatak postala je odbrana. Branili smo se uporno, odbijajući uspješno sve juriše Italijana. Čekali smo noć da bismo se pod njenom zaštitom povukli. Iako decembarska noć pada naglo, ovdje je teško osvajala grad i njegove prilaze, osvijetljene požarom.

Stravični put povlačenja naveo me kroz jednu kuću koja još nije bila zapaljena. Sijeda starica me predusrela toplim majčinskim riječima sažaljenja i ponudila čašom mlijeka, kao i mnoge drugove koji su prošli kroz njenu kuću.

Još rano izjutra dok je situacija bila u našim rukama, a konačan ishod u najmanju ruku neizvjestan — ulazeći u jednu avliju zatekao sam mladog i zdravog čovjeka, koga sam inače poznavao, gdje po svom dvorištu skuplja čaure. On se obezbjeđivao na vrijeme.

Kakva razlika između kukavičkog srca u snažnom tijelu mladog čovjeka, koji je i sam bio obavezan da nam bar u nečem pomogne, i herojskog srca u trošnom tijelu starice koja nam je u okviru svojih mogućnosti u najtežim trenucima pomogla.

GUBICI

Naši gubici na Pljevljima bili su veliki ne samo brojno, nego i po ljudima koji su izginuli. Oni su imali teške posljedice i teško su se odražavali tokom čitave naše borbe. Pored Vuka Kneževića i Dušana Obradovića — istaknutih rukovodilaca



Vojo Dimitrijević: KURIR SE ODMARA (akvarel)

ustanka — na Pljevljima su izginuli mnogi vrsni ustanici, koji su bili nosioci borbe. Bili su to većinom mladi ljudi, pripadnici naprednog pokreta, koji su već imali jedno revolucionarno iskustvo u političkoj borbi. Ili ugledni stariji ljudi do čije se riječi i opredeljenja mnogo držalo.

Tako su pored omladinaca revolucionara: Jagoša Seratlića, Jovana Jankovića, Božidara Jegdića, Gojka Čorovića, Mića Novosela, Gojka Baranina, Vojislava Raonića i mnogih drugih — poginuli vrsni ljudi našeg kraja: Dimitrije Jegdić, Milivoje Jauković, Novica Kaljević, Mujo Vuković, Aleksa Srđanović, Uroš Pejanović, Milosav i Ilija Zarubica — boreći se i ginući zajedno kako sa ostalim drugovima svoje generacije, tako i sa poletnim mladim revolucionarima.

Jedan od najtragičnijih slučajeva ove borbe bila je pogibija Petra i Rajka Jakića — oca i sina, koji su pali jedan pored drugoga boreći se za slobodu. Ne manje tragična smrt u ovoj borbi pokosila je nedoraslog omladinca Mirka Šaulića, koji je prerano prihvatio oružje — produžujući velike borbene tradicije kako svoje kuće, tako i svog kraja.

JOŠ JEDNO ZLO

Pored brojnih gubitaka u ovoj borbi mnogi borci su otišli u pratinji ranjenika za Žabljak. Tako je od brojnog Jezero-šaranskog bataljona ostala četa s kojom smo u prvo vrijeme oko Pljevalja po zadacima komande zatvarali pravce prema Rudom i Goraždu. Jednog dana smo ugledali veliku crnu masu koja se u kolonama i grupama pojavila iz pravca Goražda. Smatrali smo da su to jedinice italijanske vojske upućene u pomoć pljevaljskom garnizonu. Zauzeli smo prema njima položaj i očekivali. Bezoblična masa primičući se sve je manje ličila na vojsku. Nešto kasnije pokazalo se da u toj masi ima više djece i žena nego ljudi. Najzad smo ustanovili da su to muslimani koji iz istočne Bosne bježe ispred četničkog noža.

Ovaj događaj za nas je bio dokaz da se novi neprijatelj, za kog smo čuli, pojavio u našoj blizini, tako da su nam pristigle njegove žrtve.

To je bilo teško saznanje, jer smo do tada bili sasvim okrenuti prema inostranom zavojevaču. Međutim otada su nam i leđa postala nesigurna, jer su se četnici nalazili za njima.

*

Napad na Pljevlja nije uspio. Pojavili su se četnici i razne druge nevolje. Pored svega ustanak je trebalo nastaviti. Ropstvo tuđinu pritiskalo je do te mjere da je život postajao

nevrijedan. Kroz borbu se ukazivala, iako puna neizvjesnosti, jedna nova svijetla perspektiva slobode. Ona je ostajala stalna i pored velikih kriza i splašnjavanja ustanka. Neprijatelji su bili moćni i okorjeli u zločinima. Palili su i ubijali preciznošću mašine. Ali velika perspektiva slobode nije se mogla spaliti ni ubiti. Nju su nosili u sebi ljudi, žene i djeca, kao da su postojali radi te perspektive. Ona im se vidjela u očima, jer i kada su to htjeli, nisu je mogli sakriti. Videći to, italijanski general je na silu skupljenom narodu u Žabljaku nakon julskog ustanka govorio:

— Možda ćemo mi izgubiti rat. Možda će vaši saveznici pobijediti, ali kakva je vama korist od toga, kad vas neće biti da to vidite. Mi ćemo vas do tada, ako ne budete poslušni, istrijebiti.

Izgleda da general nije poznavao istoriju. Nije znao da narod ne može položiti oružje kojeg se prihvatio u borbi za slobodu niti se da uništiti. Umjesto slamanja i uništenja, rađale su se nove i sve veće snage i otpori do konačne pobjede.

Mijuško ŠIBALIĆ



PRVA PUŠKA

Već prvih julskih dana 1941. u Kašeljskom brdu kod Zaloga, prikupilo se dvanaest naoružanih boraca. U mrzloj dolini uredili su omanji logor, dok im je hranu spremala Mazovecova majka u svojoj kući.

Izdajnički žandarm Sušnik upozorio je faštiste da se kod Mazoveca zadržavaju baš oni komunisti, koji su već aprila meseca uspeli da vešto izmaknu hapšenjima. Stoga su čak i po osam puta dnevno faštisti pretresali Mazovecovu kuću, postavljali zasede oko nje, ispitivali svakog čoveka koga bi zatekli u blizini, ali uvek bez ikakvog uspeha. Da idu dublje u šumu Italijani se još nisu usuđivali.

Baš onog dana kada je komandir Franc Mazovec poslao u Ljubljani kurira da uspostavi vezu s Glavnim štabom i da doneše potrebna uputstva za dalji rad, četa je saznala da će idućeg dana Italijani pretresti zapadne padine Kašeljskog brda. Brdo nije visoko, ali na strmoj i retko pošumljenoj padini nije moguće pronaći pogodan položaj za uspešno vođenje borbe. Sem toga grebenom je prolazila i nemačko-italijanska granična linija, koju su kontrolisale nemačke straže i patrole. Takav položaj nije nimalo pogodan za prvu borbu još neiskusnih partizana, ali i pored toga trebalo je nešto hitno preduzeti. Posle kraćeg razgovora borci su se odlučili da sačekaju dolazak Italijana.

Idućeg jutra četa se iz logora u Mrzloj dolini pomakla pod samu graničnu liniju. Borci su se odmarali na omanjoj zaravni i u pripravnosti čekali povratak kurira i najavljeni dolazak Italijana. Dva borca su se smestila u zasedi na samoj granici i pazila da ne dođe do iznenadenja s te strane, dok su komandir Mazovec i Albin Grajzer dogledom osmatrali dolinu pod sobom.

— Pazi! Već dolaze. Preko Kašeljskog mosta prolazi čitava kolona — obratio se Albin svom komandiru, pruživši mu dogled.

Njegove uvek nemirne oči zacaklile su se u nestrpljivom očekivanju šta će komandir da odluči.

— Iz Zaloga takođe dolaze — odgovori mu Franc — a u Sostro stižu kamioni iz Ljubljane.

Odmaknuo je dogled, oslušnuo udaljeno zujanje kamiona i nevoljno nabrazao obrve. Doneti odluku nije bilo lako. Primiti borbu u tako nepovoljnoj situaciji bilo bi suviše riskantno, jer od uspeha prve borbe zavisi kako će se borci kasnije držati. Oni imaju poverenje u njega i zbog toga ne sme nikako da ih razočara... Posle kraćeg razmišljanja on se čutke okrenuo i sa Albinom pošao ka borcima, koji su takođe bili primetili komešanje neprijatelja u dolini.

— Suviše ih je mnogo protiv nas — odgovorio je na njihove ispitivačke poglede. — Brdo okružuju, a verovatno će zaposesti i granicu nad nama. Moramo se povući na nemačku stranu. U Zasavskim brdima ćemo organizovati narod i prikupiti tamo sakriveno oružje i municiju. Kad to obavimo, vratit ćemo se. Bićemo jači i iskusniji...

Borci su bez reči uprtili rančeve i s puškama na gotovs prešli graničnu liniju. Granica još nije bila zaposednuta ali čim su malo poodmakli na suprotnu stranu i počeli da se spuštaju niz padinu, već su iznad sebe osetili pokret. Svojim saveznicima Nemci su dolazili u pomoć, ali nisu ni naslućivali da je njihov dolazak zakasnio samo za minut.

Ispod sela Besnice uzana dolina prelazi u pošumljenu klisuru duž koje, prema Podgradu, vodi samo staza uz potok, koji nije dubok, ali zbog strmine bregova i guste šikare prolazan je samo na nekoliko mesta, dok je vidik u klisuri potpuno zatvoren.

Četa se zaustavila. Ništa sumnjivo nije primećeno. Dva borca spustila su se u jarugu, prešla potok i popela se na suprotnu stranu da obezbede prolaz ostalima. Kad su nestali u šikari, spustili su se i ostali i bez nezgoda prešli i put i potok. Franc i Albin bili su poslednji i baš tada, kad su hteli i oni da se spuste niz strminu, na prolazu se iznenada pojavio nemački vojnik.

— Halt! Halt! — viknuo je za poslednjim borcem koji se već gubio u grmlju i počeo da podiže pušku na njega. Franc i Albin su se samo pogledima brzo sporazumeli i obojica podigli svoje puške...

Dva skoro istovremeno ispaljena metka odjeknula su niz klisuru i konačno zamrla negde u daljinji.

Kod prolaza na Besničkom potoku ležao je mrtav prvi Nemac, koga je u Sloveniji srušio partizanski metak. To se dogodilo 16. jula. Toga dana su slovenački partizani oduzeli ubijenom okupatoru i prvu pušku.

IZ PRVIH DANA USTANKA NA MAJEVICI

Prolaze godine, pa i decenije; mnogo štošta se već zaboravilo, ali ima dana koji se ne mogu zaboraviti — koji će još dugo ostati u sjećanju. Jedan od takvih je za naš kraj i 11. septembar — takvi su i nekoliko kasnijih dana u istom mjesecu 1941. godine.

U prvi sumrak — 11. septembra — kolona od osamdeset i nekoliko majevičkih ustanika polako se pela strmim planinskim stazama prema Šućurovici, šumovitoj kosi ispod Međednika. Već smo bili van domašaja neprijateljske vatre sa Baraćilovca, i, čim smo na kosu izišli, premoreni i znojavi, odmah smo popadali ispod starih bukava.

Sa toga mjesta, ispod Međednika — jednog od najistaknutijih visova Majevice — danju, i po lijepom vremenu, može se vidjeti cijela Posavina i Semberija, vide se i bjelasave trake Save i Drine, a tamo, još dalje, mogu se nazreti i konture Fruške gore i Cera. No, pomrčina je već uveliko sve bila prekrila i mi smo zurili u beskrajno more mraka, gledali smo mnoštvo požara koji su blještali negdje u dubini tog mračnog prostora. Znali smo da to okupatorske sluge, ustaše, orguju — pale, pljačkaju.

Tek je bio prošao mjesec dana od 10. avgusta, dana kada smo nas dvadesetak majevičkih i semberijskih komunista — okupivši najbolje simpatizere i rodoljube — počeli sa prvim ustaničkim akcijama. Ustanak se već raširio — naš odred je postajao sve ozbiljnija opasnost i smetnja okupatorskim vlastima na znatnom prostoru sjeveroistočne Bosne. Pored glavnine ovog odreda, od oko sto i dvadeset ljudi, koja je pod svojom kontrolom držala dobar dio puta Tuzla — Brčko i oko desetak sela ispod Majevice, krajem avgusta i početkom septembra nalazilo se na tome prostoru i nekoliko manjih, takođe aktivnih grupa. One su pod rukovodstvom Fadila Jahića Špan-

ca¹, Pere Ćuskića² i Nasto Nakića³, djelovale u bijeljinskom i jednom dijelu brčanskog sreza. Prema ranijem dogovoru i oni su kao sastavni dio našeg odreda, svaki na svome području, počeli sa diverzantskim akcijama istovremeno kad i mi na Majevici.

Desetog avgusta Nasto Nakić je s desetak svojih ljudi isjekao telefonske veze između Brčkog i Orašja i počeo djelovati na terenu između Brčkog i Bosanskog Šamca. Grupa s Perom Ćuskićem počela je istog dana sa akcijama i pošto se nalazila nedaleko od Brčkog često se sukobljavala sa brčanskim ustašama. Treća, najjača grupa, koja je brojala oko trideset naoružanih ljudi, djelovala je u okolini Bijeljine i vršila diverzantske akcije na pruzi Bijeljina — Rača. Ova grupa je pod rukovodstvom Fadila Španca napala krajem avgusta i žandarmerijsku stanicu u Dragaljevcu, nedaleko od Bijeljine. Napad, istina, nije u potpunosti uspio, ali je kod okupatorskih vlasti u gradu izazvao veliki strah i zabunu. Upravo zbog toga što smo istovremeno djelovali na dosta širokom prostoru, neprijatelj je računao da nas ima veoma mnogo. Naročito poslije zauzimanja žandarmerijske stanice i opštine u Loparamu i razbijanja domobranske kolone na Kremešu, ustaške vlasti su bile načisto s time da na području Majevice, prije svega u blizini industrijskog centra Tuzle, imaju protiv sebe ozbiljnog neprijatelja...

I tako — dok smo mi, ohrabreni prvim uspjesima, spremali planove za nove akcije i dalje čišćenje terena, ustaše su potajno pripremale napad na nas; tako da je došao i onaj zlosrećni dan — 11. septembar.

Borba nije dugo trajala. Neprijatelj je nadirao iz više pravaca, sa mnogo većim snagama, i naš odred nije bio u stanju da ga zadrži.

Noć se već odavno bila spustila. Po šumi, i mraku, dalje se nije moglo. Zakonačili smo na Šućurovici — polijegali smo gdje se ko zatekao. No, teško da je iko spavao. Ležao sam pod stablom neke velike bukve i, osluškujući šuškanje i nervozno meškoljenje ljudi oko sebe, razmišljao sam o proteklom danu, i o mnogim drugim zbivanjima koja su mu prethodila.

¹ Fadil Jahić Španac je poginuo prilikom četničkog mučkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima, 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

² Pero Ćuskić je poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

³ Nasto Nakić, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka na Majevici i u Posavini, teško bolestan od tifusa pao je u šake ustašama početkom aprila 1942. godine, a potom umoren u Jasenovcu.

Odred, istina, još nije bio razbijen. Samo tu u Međedniku — bilo je na okupu oko osamdeset boraca. Trenutni neuspjeh i povlačenje sa oslobođene teritorije nije trebalo da nas obeshrabruju. Ali, osjećao sam da se nevolja i u nečem drugom krije.

Naime, u težnji za okupljanjem svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora, pristali smo na saradnju sa nekim oficirima-četnicima. Negdje krajem avgusta, u vrijeme kada su na Majevici bile već počele ustaničke akcije i kada je naša partizanska grupa brojala nekoliko desetina naoružanih ljudi, stigli su odnekud iz Srbije Aco Medunić i Ljubo Petrović, rezervni oficiri, inače namještenici iz Brčkog. Pošto su obojica rodom iz istog kraja, njihov dolazak nije bio neobičan. No, ubrzo iza njih, sa izvjesnim brojem četnika, većinom bivših žandarma, stigao je i kapetan Risto Čuković, čovjek koga na Majevici ranije niko nije poznavao. Odmah po dolasku je izjavio da je jedino kao oficir, stručnjak i istinski rodoljub došao da pomogne ustanak na Majevici, i ponudio saradnju.

Prihvatili smo njihovu ponudu... I pošto je Čuković, kao najstariji oficir vodio glavnu riječ među četnicima, to smo ja, sekretar Okružnog komiteta Jusuf Jakupović Mrki i on — posred Fadila Španca, Pere Čurkića i Cvijana Cvjetinovića⁴, koji su takođe bili članovi štaba — predstavljali neki uži štab ovog našeg sada zajedničkog partizansko-četničkog odreda. Iako su imali nešto svojih ljudi koji su odmah prišli kokarde i smatrali se četnicima, Čuković i njegovi oficiri nisu se u početku mnogo kočoperili i otvoreno pokušavali da nas se otresu i preuzmu komandu u svoje ruke, jer su osjećali da smo nadmoćniji i da im to neće uspjeti. Ali, oprezno i mučki, oni su iza naših leđa za to pripremali teren. Potajno su agitovali kod naših ljudi i pozivali ih da napuste partizanske starještine, da skinu petokrake i stave kokarde. Glavni razlozi u njihovoj agitaciji bili su da u ratu ne mogu komandovati seljaci, nestručni ljudi, nego da je to stvar oficira; zatim, da se komunistima ne može vjerovati pošto u njihovim redovima ima mnogo »Turaka« i »Šokaca« koji će najposlije izdati Srbe, i tome slično. Postepeno i podmuklo ubacivali su sjeme nepovjerenja i razdora u ionako nejake i neučvršćene redove ustanika, a što je, bez sumnje, imalo odraza i na njihovo borbeno raspoloženje u ovom, prvom, malo ozbiljnijem sukobu sa neprijateljem. Osjećalo se to na svakom koraku, a pogotovu te večeri. Osjećao sam to u éutljivom dr-

⁴ Cvijan Cvjetinović, seljak iz Mačkovca, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka na Majevici, uhvaćen je od pripadnika 13. SS divizije kao terenski partijski radnik i strijeljan u Loparama u aprilu 1944. godine.

žanju boraca, i njihovim suzdržanim uzdasima koji bi se, s vremenom na vrijeme, negdje oko mene u mraku čuli.

Tajanstvene, tihe, čutale su šume Međednika. Jedino odnekud iz daljine, iz popaljenih Vukosavaca, doprlo bi mi ponekad do ušiju otegnuto štektanje »zbrojovke« ili oštar pucanj karabina, i ti stravični zvuci, svaki put — činilo mi se kao da u srce zadiru.

Tokom dana, 12. septembra, počeše u Međednik da pristižu veoma mučne i zabrinjavajuće vijesti. Ustaše su — prema tim vijestima — potpomognute jakim domobranskim snagama počinile nevjerojatne zločine po ustaničkim selima: mnoge porodice su ostale bez krova nad glavom, bez stoke — bez igdje ičega; ubijali su čak i žene, i djecu, a jednog starca iz Vukosavaca, zapalivši mu kuću, živog su u vatru bacili. Stizali su glasovi sve gori i gori. Četnici su uz to — svojim pričama o tome kako su neprijateljske snage vrlo velike i da nas mogu svakog časa potpuno uništiti, da se zbog toga ne možemo održati na Majevici i tome slično — još više unosili strah i demoralisali ljudе. Bilo je jasno: s takvим stanjem u odredu ništa se ne može postići, i, prije svega, trebalo je raščistiti unutarnje slabosti i nesuglasice. Stoga smo se povukli još dublje u šumu — na neki neprohodan teren ispod Orlovske pećine — i tu ostali da predanimo.

I, što je najgore — šta da radim, i kako da to raspravim?! Jusuf Jakupović Mrki, sekretar Okružnog komiteta i komandant našeg odreda, bio je prilikom probijanja iz neprijateljskog obruča izgubio s nama vezu i upravo sam bio saznao da je sa Srbom Gligorovićem i još nekoliko drugova krenuo prema Šekovićima. Nikakvih novih direktiva nije bilo... A nije ih ni moglo biti, jer nekih stalnih veza sa ostalim ustaničkim centrima još nismo imali. Jedino smo po pričanju ljudi znali da se vode borbe na Ozrenu, znali smo za ustanak na Birču, čuli smo da je dobar dio zapadne Srbije već sloboden, ali sve to po čuvenju, bez zvaničnih, vjerodostojnih izvještaja. Međutim, Čuković i njegovi ljudi su mnogo bolje poznavali situaciju u Srbiji — onaku kakva je ona bila prije njihovog polaska u Bosnu — ali nam o tome nisu pričali. Ništa mi još nismo znali o neaktivnosti četnika i njihovim sjedeljkama po Ravnoj gori, niti kakav je u stvari njihov stav prema partizanima i kakvo je njihovo učešće u ustanku. Stoga, u prvi mah, prosto nisam znao kako da se prema njima odnosim i šta da učinim...

Sljedećeg jutra, 13. septembra, Čuković je bio još više mrgodan i rezervisan. Čitavo vrijeme je sjedio pod jednom bukvom i nešto raspravljaо sa Ljubom Petrovićem i Acom Medunićem. Bilo mi je već jasno da se njima ne ratuje, i da se —

prema kazivanju nekih boraca — spremaju da nas napuste. No, zajednica s njima svakako mi se nije sviđala, i nisam ni pokušavao da ih od toga odvratim.

Napokon, sva trojica se digoše, priđoše, i sjedoše po red mene.

— Ja sa svojim ljudima odlazim danas natrag u Srbiju — poče odmah Ćuković. — Kao što vidiš, neprijatelj je krenuo na nas s vrlo velikim snagama i mi se ovdje ne možemo održati. Bolje bi bilo da podete i vi s nama. Ali, prije nego što podemo želio bih da se oprostim s ljudima, jer, ko zna hoćemo li se opet vidjeti.

Ne razmišljajući mnogo, i ne shvatajući njegovu zadnju namjeru, složih se s time. Sazvan je zbor i, pred postrojeni odred, prvi istupi Ćuković:

— Braćo, kao što vidite — razveza on — neprijatelj je počeo ozbiljno sa ofanzivom protiv nas. On je krenuo dosta velike snage, a ako mu zatreba on može ovamo da dovede i artiljeriju i avijaciju. Njemačka oružana snaga u naponu je svoje moći. Vi ste isuviše rano počeli. Šta ćemo mi, šaka ljudi, protiv te sile? Neprijatelj će sigurno produžiti sa ofanzivom, nastojeći da očisti teren, pa će nas sigurno i ovdje potražiti. Zašto da ginemo badava? Ja danas sa svojim ljudima odlazim u Srbiju i ko hoće, neka pođe s nama. U Srbiji je situacija mnogo povoljnija; a kad se ukaže bolja prilika, mi se možemo ponovo prebaciti u Bosnu. Zato ko želi da pođe s nama, neka se izdvoji na stranu.

Nisam vjerovao da će Ćuković nastupiti ovako otvoreno razbijački — da će se poslužiti i ovom unaprijed smišljenom podvalom. Osjetih kako me nešto steže u grlu, i, u namjeri da ga u tome spriječim, brzo izadoh pred stroj:

— Ja ne idem odavde — rekoh, jedva suzdržavajući bijes — a uvjeren sam da neće poći ni oni koji su zaista ustali da se bore za čast i slobodu svoje otadžbine. Meni i ostalim mojim drugovima Partija je stavila u zadatak da se nađemo sa ovim narodom ovdje u ovim teškim danima, da se s njima borimo protiv okupatora, i mi ćemo tu i ostati. A oni koji to ne žele, i koji ne misle da istraju do kraja, ti neka slobodno idu kud im je volja ...

Među ljudima nastaje žagor i komešanje. Pojedinci su stajali neodlučno, ne znajući ni sami na koju će stranu. Strah za život tjerao ih je da idu, a žao im je bilo rastati se sa svojima i otići iz svoga kraja.

Postrojeni odred razbi se na grupice. Vodili su se živi razgovori: neki su se već pozdravljali i oprاشtali. U jednoj po-

većoj grupi čuo se Jovo Radovanović Jovaš,⁵ nadničar iz Tobuta, jedan od naših najboljih boraca i pouzdanih simpatizera.

— Šta mislite vi, ljudi moji? — govorio je on. — Znate li vi da nema hljeba bez motike, niti slobode bez borbe. Kad ste već uzeli puške u ruke, onda i ratujte. Svejedno je tući se... ovdje ili u Srbiji. Pa kad je tako, zašto onda da idemo tamo? S kime da ostavimo ovaj narod ovdje, ko će ga braniti? Ako je neprijatelj potkačio nas juče, mi ćemo njega sjutra. Ne može on zaposjeti svako brdo, svaku šumicu. Tući ćemo ga tamo gdje stignemo.

— Ne ljuti se, Jovašu. Pa vidiš i sam kako je... Vidio si juče da šaka ljudi ne može ništa onolikoj sili — prenemagao se pred njim Medunić.

— Hajte vi, samo hajte! Moći ćemo mi i bez vas! — reče na kraju Jovaš.

Uskoro zatim, u šumi se izgubi kolona s Čukovićem na čelu. Pogurenih glava, s puškama zaturenima preko ramena odlazili su oni koji još nisu mogli da se snađu, koji su se pred prvim teškoćama demoralisali i pokolebali. Otišli su oni, a na Međedniku ostala su samo nas dvadeset i dva ustanika. Ostali su komunisti, skojevci i najbolji simpatizeri, ostalo je jezgro oko kojeg je trebalo da se ponovo okupe snage i nastavi oslobođilačka borba na Majevici.

Neprijateljska vojska koja je učestvovala u napadu na našu oslobođenu teritoriju, zadržala se još samo nekoliko dana u Loparama i okolici, a zatim se naglo povukla — vjerovatno gonjena potrebom da negdje na drugoj strani gasi požar ustanika. Otišli su brzo, tako da je iza njih, u bivacima, ostala poklana marva i nespremljen ručak. Ustaše su se, takođe, povukle u svoja uporišta. Ranije oslobođena sela ispod Majevice ponovo su bila bez ijednog neprijateljskog vojnika.

No, i pored toga, i dalje smo ostali u Međedniku. Htjeli smo da koristimo blizinu Tuzle i da se, što prije, ponovo povežemo sa partijskom organizacijom u gradu, a preko nje i sa Oblasnim štabom u Šekovićima. Sem toga, trebalo je da sačekamo i neke drugove za koje smo znali da tih dana treba da izidu iz Tuzle na Majevicu.

Na dolazak ovih drugova nismo dugo čekali. Jednog jutra, u pratnji našeg vodiča, banula su među nas trojica ljudi. Pao mi je odmah u oči prvi među njima — onizak čovjek, sa potkrešanim crnim brčićima i sitnim pronicljivim očima. Izgledao je veseo i veoma okretan, moglo mu je biti oko dvadeset i osam godina. Bio je to Slavko Mićić⁶ činovnik iz Tuzle. Drugi je bio

⁵ Proglašen za narodnog heroja.

⁶ Slavko Mićić je poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

živ i okretan omladinac od nepunih dvadeset godina, vrago-lasta pogleda — Boško Popović, zvani Popac, radnik mehaničar iz Tuzle, a treći Pero Matuvinović, srednjoškolac takođe iz Tuzle, povisok plav mladić, uvijek spreman na šalu i priču, zbog čega su ga drugovi kasnije prozvali Pero Galama. Sa sobom su donijeli mnogo kojekakvih za nas u šumi dragocjenih stvari, a od svega najdraža nam je bila poruka iz grada da nam se sprem-a još dosta drugova i da ih uskoro očekujemo.

Uspostavljanje veze sa Oblasnim štabom u Šekovićima i dalje smo smatrali jednim od naših najvažnijih zadataka. Trebalо je poslati izvještaj o neprijateljskoj ofanzivi i četničkom bjekstvu, a naročito o prilikama koje su poslije toga zavladale na Majevici. Savjetovao sam se sa drugovima Cvijanom Cvjetinovićem, Milakom Tešićem⁷ i ostalim komunistima, i na koncu smo odlučili da se jedan od naših ljudi po svaku cijenu probije do Oblasnog štaba ...

I danas se toga dobro sjećam — sjećam se i klade na kojoj smo pisali. Pošto nismo bili sigurni u to hoće li se Jusuf Jakupović odista probiti do Birča, nastojali smo da izvještaj bude što potpuniji, i počeli smo od priprema i početka ustaničkih akcija. Pisali smo, zatim, o neprijateljskom napadu 11. septembra i događajima koji su poslije toga uslijedili.⁸

Kurira koji će prenijeti izvještaj, takođe smo brzo našli. Toga zadatka dobrovoljno se prihvatio Krsto Bjeletić Krcun⁹ seljak iz Vukosavaca, inače predratni član KPJ — iako nikad nije bio na Birču, niti poznavao puteve i prilike u tome kraju. Saglasili smo se da se drži što više šuma i stranputica, jer je veza preko Tuzle, činilo nam se, mnogo zaobilazna a i nesigurna.

Prošlo je nekoliko dana od Krcunovog odlaska. Za to vrijeme — počeo je sve češći dodir sa ranije oslobođenim selima. Takoreći svakog jutra dolazio bi neko iz Vukosavaca, Mačkovca ili Jablanice. Ljudi su strahovali da ustaše ponovo ne upadnu u nezaštićena sela i ne počine nove zločine, i jedino su u nama gledali oslonac i zaštitu.

Jedne večeri, upravo se vratila u Međednik naša patrola koja je sa Vojkom Milovanovićem¹⁰ bila u Vukosavcima. Sjedili

⁷ Milak Tešić je poginuo na Majevici u toku sedme neprijateljske ofanzive 1944. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

⁸ Pomenuti izvještaj je sačuvan. Vidi: Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom IV, knjiga 1, dok. 168.

⁹ Krsto Bjeletić Krcun — narodni heroj, poginuo kao komandir čete Majevičkog partizanskog odreda u jednoj borbi sa domobranima u Piperima na Majevici, početkom januara 1942. godine.

¹⁰ Vojko Milovanović — narodni heroj, poginuo kao komandant bataljona Petnaeste (Prve) majevičke brigade u sukobu sa jednom neprijateljskom tenkovskom kolonom kod Gradačca krajem 1943. godine.

smo pored raspaljenih klada i slušali Vojkovo kazivanje. Pričao nam je novosti iz sela, pa pored ostalog reče i to kako je u Vukosavce i Tobut dolazio neki nepoznat čovjek preobučen u seljačko odijelo, rekao je da je oficir i da se zove kapetan Leko. Raspitivao se, veli, za nas i govorio kako bi trebalo da se stavimo pod njegovu komandu pošto je on oficir-STRUČNJAK koji zna komandovati vojskom i da je radi toga i došao na Majevicu.

— Kakav oficir?! Je li onakav kao i kapetan Čuković? — viknu najednom Jovaš, koji je dотле čutke sjedio u osjenku.

— A ko je on? I s kime ide? — upita opet neko.

— Sam. Zna se samo da je kapetan i da je rodom odnekle iz Ravni — odgovori Vojko.

— Slušajte . . .! Dajte vi mene pustite da se ja s tim gospodinom vidim i malo porazgovaram. Da ja pitam toga stručnjaka gdje mu je njegova ranija jedinica i kakvu on to komandu sad hoće — javi se opet Jovaš i ljutito skoči na noge.

Još od službe u stalnom kadru, Jovaš nije trpio oficire bivše jugoslovenske vojske. Često je pričao o tome kako su se nečovječno ponašali prema njemu i vojnicima uopšte. Podvala i bježanje kapetana Čukovića takođe su ga ljuto uvrijedili. Razumio sam šta hoće i šta je htio da kaže, ali pošto sam i dalje imao na umu direktivu o okupljanju svih snaga u borbi protiv okupatora, nisam mogao ništa na to da mu odgovorim.

Tek kasnije smo saznali da je to bio Stevo Damjanović, aktivni kapetan, rodom iz sela Slijepčevića kod Brčkog. Poslije rasula bivše jugoslovenska vojske, ko bi ga znao gdje se sve nalazio, i jednoga dana, u početku ustanka, stigao je u svoje selo. Odmah je pokušao da se nametne za starješinu našoj partizanskoj grupi koja se tih dana nalazila s Perom Ćuskićem i Dordom Đojićem u brčanskom srezu. Pošto mu to nije uspjelo — odmah nakon odlaska kapetana Čukovića — pohitao je na Majevicu da tako nešto pokuša i s nama. No, mi smo već imali loše iskustvo . . . Nismo se ni obzirali na poruke nekog nepoznatog oficira koji se zakitio zvučnim imenom »Leko kapetan« pozajmljenim iz narodnih pjesama i nastavili smo svoj posao. Niko od nas tada nije mogao ni pomisliti kakvu će zločinačku ulogu odigrati i kakve će nam sve jude zadati — i to u najskorijoj budućnosti — baš taj kapetan Leko.¹¹.

Odmah nakon Krcunovog odlaska, saznali smo nešto i o djelovanju dviju naših grupa koje su se s Fadilom Špancem i Perom Ćuskićem u to vrijeme nalazile na području bijeljinskog

¹¹ Kapetan Stevo Damjanović Leko, jedan od organizatora četništva na Majevici i glavnih organizatora poznatog, mučkog četničkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima, 20. februara 1942. godine.

i brčanskog sreza. Čuli smo da je tridesetak bijeljinskih partizana s kojima je rukovodio Mirko Filipović¹², poslije jedne teške borbe s domobranima kod Mirkovića Ade na Drini, bilo prisiljeno da se prebaci preko Drine u Srbiju,¹³ ali da su Pero i njegovi ljudi — s kojima se sada nalazio i Fadil — odmah nakon neprijateljske ofanzive ponovo nastavili sa akcijama. Saznali smo da su oni, nedavno, u borbi sa domobranima i ustašama iz Brezova Polja postigli značajan uspjeh — da su, sačekavši ih u zasjedi, ubili pet ustaša a dvanaest ih što ranili što žive uhvatili, i da su tom prilikom zaplijenili dosta pušaka i jedan teški mitraljez. Trebalо je — čim se vrati Krcun sa direktivama Oblasnog štaba — da održimo sastanak i da se dogovorimo o dalnjim akcijama; odmah smo uputili kurire da s njima uhvate vezu.

I tako — situacija se sve više popravljala i mijenjala u našu korist. Iz Tuzle su pristizale pošiljke municije, sanitetskog materijala i ostalog. Pridolazili su i novi borci, pojedinačno ili u grupicama. Domobraska ofanziva i razdor koji su napravili četnici, nisu ugušili ustank na Majevici. Oni su ga samo privremeno omeli i usporili.

Došao je utom i kraj septembra... Jednog jutra, naša patrola koja je bila u selu Lipovicama, obavijestila nas je da su se vratili s Birča drugovi Jusuf Jakupović¹⁴ i Srbo Gligorović¹⁵; da se s njima nalazi još deset-petnaest boraca mahom

¹² Mirko Filipović — narodni heroj, poginuo za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive na Majevici, 1944. godine.

¹³ Bijeljinska (Semberška) partizanska četa, koja je u to vrijeme prešla preko Drine u Srbiju, odmah se priključila Mačvanskom partizanskom odredu, i — u toku prve neprijateljske ofanzive, koja je nešto kasnije nastupila — učestvovala u mnogim borbama po Mačvi i Počerini. Povlačeći se pred daleko nadmoćnjim neprijateljem, četa je, zajedno sa Mačvanskim odredom, išla sve do Krupnja, a onda se odvojila, prešla Drinu kod Bratunca i negdje krajem oktobra — njih trideset i šest — stigla je na Majevicu i ponovo ušla u sastav Majevičkog partizanskog odreda.

¹⁴ Jusuf Jakupović Mrki, radnik iz Tuzle, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Majevicu i Semberiju i jedan od organizatora ustanka u tome kraju. Poslije poznatog napada četnika na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima i povlačenja glavnine toga odreda na Birač krajem februara 1942. godine, ostao je zakonspirisan na ranije oslobođenoj teritoriji; u toku najžešćih četničkih progona razbolio se od tifusa, tako da je poslije kratkog ali teškog bolovanja po skrovištima umro početkom aprila 1942. godine i potajno sahranjen u selu Bukovici kod Brčkog.

¹⁵ Srbo Gligorović, seljak iz Pribaja, član Okružnog komiteta KPJ za Majevicu i Semberiju; uhvaćen od četnika u toku februarskih događaja na Majevici 1942. godine i uskoro zatim strijeljan.

naših Majevičana koji su u toku neprijateljskog napada 11. septembra izgubili vezu i prebacili se na Birač, i da su ostali na Orlovima da se malo odmore.

Odmah smo im pošli u susret, i prosto ne znam kad smo prije prešli rastojanje od skoro dva sata hoda. Našli smo ih na jednom briježu više Orlovina, malog brdskog sela ispod Jelice. Borci su ležali po suhoj sparušenoj travi, a odmah tu, u blizini — stajao je i Jusuf Jakupović Mrki i s njim još neka dva druga: jedan pokrulan, u sivom vojničkom odijelu sa čizmama na nogama i crnom jagnjećom šubarom zabačenom na potiljak; drugi — snažan mladić s bujnom crnom kosom koja mu je, povijena uvis, izbijala ispod malo nakrivljene šubare. Tek kad pridoh bliže, prepoznadoh Ivana Markovića Irca¹⁶ i Franju Herljevića — takođe predratne poznanike i partijske drugove.

— Gdje si, jesi li živ!? — uzviknu Irac čim me spazi krupnim pomalo unjkavim glasom.

Pozdravili smo se srdačno. Poskakali su i ostali i pošli nam u susret. Obradovao sam se kao dijete kad sam među njima spazio i Krcuna. Bio je mršav i blijed. Zagrljio sam ga živo i svi smo odmah posjedali pored nekog kamena na samom vrhu briježa.

Kao da je zbog nečega kriv, i kao da se pravda što nije stigao na vrijeme, Krcun poče da priča šta mu se na putu desilo. Kad je krenuo s Međednika — kako nam reče — pratilo ga je donekle jedan naš čovjek iz Požarnice, koji je dobro poznavao put. Negdje u Spreči, iznenadila ih je grupa ustaša. Vodič je pobjegao, pokušao je da pobjegne i on, ali nije uspio. Vidjevši da je stranac, sumnjiv, ustaše su ga počele ispitivati i mlatiti kundacicima. Ništa nije priznavao, i oni su ga sve više tukli, tako da je uskoro bio sav u krvi. Računajući, valjda, da je dovoljno isprebijan i da neće moći bježati, nisu ga ni vezali, i dvojica ustaša potjerali su ga pred sobom. Utom je počeo da pada mrak. Krcun je iskoristio nepažnju ustaša i polako, oprezno, podizao ispred sebe dugačku seljačku košulju ispod koje je, o svitnjaku gaća, visio pištolj koji mu ustaše nisu pronašle. Opalio je ispod ruke nekoliko metaka, jednog je ustašu ranio, a drugi je u zabuni počeo vikati i zvati u pomoć. Ne gubeći vrijeme, Krcun je brzo pobjegao u mrak. Lutao je cijelu noć po nepoznatom kraju, padao u nesvijest od umora i bolova i naprežući posljednju snagu išao nasumice. Sjutradan je stigao nekako u Šekoviće. Dok je podnosio izvještaj u štabu, teško se

¹⁶ Ivan Marković Irac, narodni heroj, legendarni komandant Majevičkog partizanskog odreda. Poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine.

držao na nogama. Na Birču su ga zadržavali da ostane dok se potpuno ne oporavi, ali on je ipak krenuo sa Ircom.

Razgovor se nastavlja... Oni su nam ispričali pojedinsti iz borbi ustanika na Birču — pričali su nam kako je zauzeta Vlasenica i još neka mjesta na tome području. Na kraju Irac nam je saopštio odluku Oblasnog štaba kojom je on postavljen za komandanta, a Fadil Jahić Španac za političkog komesara Majevičkog odreda. Odmah zatim, prešli smo na razgovor i o predstojećim zadacima. Trebalo je hitno pozvati drugove Fadila Španca i Peru Čuskića, formirati odred i izvršiti zakletvu boraca.

Kad smo završili razgovor, iz sela je već stigla večera, a okolna brda i kuće u selu pod brijegom tonuli su u prohladni jesenji sutan. Iste večeri krenuli su kuriri u brčanski i bijeljinski srez s porukama Peri i Fadilu.

Datuma se tačno ne sjećam; znam samo da je bio kraj septembra ili tek početak oktobra. Toga dana, na Kurjači, šumovitoj planinskoj kosi na sjevernom dijelu Majevice, zadimile su se vatre. Vrijeme je još bilo lijepo, tiho, i sela u podnožju raštrkana po valovitim majevičkim bregovima, kupala su se u svjetlu lijepog jesenjeg dana. Upravo su bili stigli Pero i Fadil sa svojim ljudima, i borci, okupljeni po grupicama, sjedeli su po suhom bukovom lišću. Na proplanku pored zapaljenih klada pekli su se na ražnjevima janjci. Dan je zakletve, i on treba da bude što svečaniji. Pozvali smo i seljake iz obližnjih kuća ispod planine da dođu na svečanost. Oko vatara bilo je veoma živo — cijeli odred nalazio se već na okupu.

Utom je naređen zbor. Na čistom prostoru na kosi počeo se postrojavati odred. Bilo nas je oko pedeset. Nalazio sam se na desnom krilu, zajedno sa Perom Čuskićem. Pala je komanda »mirno«. Desetak koraka ispred stroja stajao je Irac i sporo i razgovijetno svojim snažnim glasom izgovarao riječi zakletve. Sa stisnutim pesnicama dignutim uvis, glasno smo ponavljali za njim: »Ja... narodni borac, zaklinjem se...«

Odmah poslije zakletve, dok su borci još stajali u stroju, odred je podijeljen u tri čete. Za komandire su postavljeni: Franjo Herljević, Jusuf Jakupović Mrki i Đordjo Đojić. Te čete, sa po petnaest do dvadeset boraca, trebalo je da budu jezgro oko kojeg će se okupljati novi borci — srž novog, mnogo snažnijeg odreda.

Tek duboko u noć na kosi je ponovo zavladala tišina. Borci su se razmještali na konačište. Pored nekog stoga slame u jednoj krčevini ispod šume legao sam da spavam sa Špancem. Razgrnuli smo ispod sebe debeo sloj slame i pokrili se Špančevim zelenim hubertusom.

Sanjivo je čutala planina, a kroz hladnu pomrčinu jesenje noći tajanstveno su treperile zvijezde svojim bliјedim sjajem. Pribijeni jedan uz drugoga da bi se ugrijali, dugo smo te noći razgovarali. Fadil je pričao svoje doživljaje iz borbi u Španiji i bogatom ratnom iskustvu koje je trebalo i ovdje da primjeni.

Na kraju, dogovorili smo se o još nekim zadacima — o održavanju konferencija po selima na koje smo odlučili da pođemo nas dvojica. Trebalo je održavati stalan kontakt s narodom, obavještavati ga redovno i živom riječju objašnjavati dođađe u svijetu, naročito na istočnom ratištu, razbijati laži o nepobjedinosti njemačke vojske o čemu je na sve strane trubila fašistička propaganda, buditi njegovo borbeno raspoloženje i ubjedivati ljude u nužnost oružane borbe.

Dugo nismo mogli da zaspimo. A kad je zapučila zora i kad smo se probudili, po našem tankom pokrivaču bijelio se mraz. Digli smo se i polako krenuli niz planinu.

Stevo POPOVIĆ



SOLINSKI PARTIZANSKI ODRED

Solin po svom geografskom položaju predstavlja vrata Splita — preko njega vode glavne putne i željezničke veze Splita sa unutrašnjošću. Poznat je po razvijenoj industriji cementa u svojoj okolini, po čemu je to područje i nazvano Solinski industrijski bazen. Radnička klasa ovog bazena, rukovođena jedinstvenom partijskom organizacijom, kroz cijeli predratni period, vodila je upornu revolucionarnu borbu, kroz koju je učvršćeno ne samo jedinstvo radnika industrije cementa, već i jedinstvo naroda ovog područja.

Podjela između fašističkih okupatora i njihovih mario-netskih tvorevina neposredno se odrazila u Solinu. Obroncima Kozjaka i djelimično Mosora, povučena je granica između dijela Dalmacije pripojenog Italiji i NDH. Time je Solinski industrijski bazen bio podijeljen. Solin sa tvornicama pripojen je Italiji, a pojedina mjesta i zaseoci, iz kojih je radio veliki broj radnika u tvornicama cementa, pripali su NDH.

Već prvih dana okupacije u Solinu je uspostavljen jak talijanski garnizon sa preko hiljadu vojnika. Svi prilazi Splitu bili su neprekidno kontrolisani. Osjećajući nesigurnost, Talijani su ubrzo otpočeli da utvrđuju industrijske objekte, a oko centra Solina izgradili su bunkere i podigli žičane prepreke. Bila je očita namjera okupatora da izoluje Split, nosioca revolucionarnih stremljenja Dalmacije, od zaleda, kako bi se spriječio njegov utjecaj i rukovodeća uloga. Stoga je održavanje veze Splita sa zaledem imalo poseban značaj za razvoj oružane borbe u Dalmaciji. Taj zadatak primila je na sebe partijska organizacija Solinskog bazena, sigurna da će naići na punu podršku i jedinstvo naroda.

Prvi dani okupacije izgledali su naoko mirni, bar za okupatora. On je skoro svakodnevno objavljivao razna naređenja i proglaše od poziva za predaju oružja i lojalnosti prema Ita-

liji, do otvorenih pretnji i zabrane kretanja noću. Međutim, ni partijska organizacija nije mirovala. Kroz Solinski bazen kružio je proglaš PK KPH za Dalmaciju povodom napada na Jugoslaviju i dolaska fašističkih okupatora, kao i prvomajski proglaš CK KPJ. Oni su se prorađivali među članovima Partije, kandidatima, grupama simpatizera i skojevskim aktivima. Partija je podizala vjeru naroda u sopstvene snage i vršila intenzivne pripreme. Proslava Prvog maja bio je prvi značajniji odgovor Partije i naroda Solinskog bazena okupatoru. On je, istina, izvršio preventivna hapšenja pojedinih drugova, no to nije dalo ploda. Uoči Prvog maja na vrhovima i padinama Kozjaka i Mosora gorjele su vatre i svijetlile parole u čast praznika. Ujutro je cijeli bazen osvanuo okičen crvenim zastavama sa srpskom i čekićem, raznim antifašističkim i borbenim parolama i proglašima CK KPJ i PK KPH za Dalmaciju. Okupator je bjesnio. Mjere pojačanog obezbjeđenja nisu pomogle. Nije mu preostalo drugo, nego da natjera vojнике i karabinijere da čim prije uklone vidljive znake da se narod, pod rukovodstvom svoje Partije, nije pomirio s okupacijom, da fašistički pozivi na lojalnost i prijetnje represalijama ne pomažu. Uskoro se okupator sukobio i sa štrajkom radnika, koji je organizovan za vrijeme radova na izgradnji ceste Solin — Trogir. Partijska organizacija sve više razvija svoj rad. Grupe simpatizera i aktivi SKOJ-a se stalno popunjavaju i jačaju. S njima se neprekidno radi, pripremaju se za događaje koji su se očekivali. Uspješno se prikupljalo oružje, a organizovano je i obučavanje u njegovom rukovanju onih koji do tada nisu služili vojsku. Glasovi o pokolju srpskog stanovništva koji su stizali iz Like, Kninske i Bosanske krajine izazivali su revolt i gnušanje naroda.

Svanuo je 22. jun. Vijest o napadu Njemačke na SSSR munjevito se pronijela Solinskim bazenom. Ona je ujedno bila propriječena povećanim mjerama bezbjednosti Talijana. Mnogo se diskutovalo o tome za koje vrijeme Crvena armija može preko Rumunije i Mađarske da stigne u Jugoslaviju. Da će hitlerovci biti pobijedeni, i to u relativno kratkom roku, u to nitko nije sumnjao. Nitko nije pretpostavlja mogućnost ozbiljnijeg nacističkog prodora u SSSR. Vladao je veliki optimizam. Ljudi su vjerovali da je fašizmu došao skori kraj. Ovakvo raspoloženje širokih narodnih masa bilo je rezultat dugogodišnjeg rada Partije i njenog utjecaja. Neuspjeh i povlačenje Crvene armije smo objašnjavali kao taktički potez, odnosno planirano povlačenje s ciljem da se hitlerovci uvuku što dublje na teritoriju SSSR-a radi lakšeg uništavanja, kao što je učinjeno i s Napoleonovom velikom armijom. Objašnjavali

sмо да нам таква ситуација на истоћном frontu nalaže da svojim borbom olakšamo položaj Crvenoj armiji. Neuspjesi na istoćnom frontu nisu izazvali kolebanje, gubitak morala i vjere u konačnu pobedu. Oni su naprsto djelovali iznenadjuće. Realnijem sagledavanju razvoja događaja doprinijela je i prorađa materijala CK KPH i PK za Dalmaciju u vezi s tim. Postalo nam je jasno da o brzom završetku rata nema ni govora, da je otpočela dugotrajna borba na život i smrt.

Poslije napada na SSSR formirane su prve ilegalne grupe. Svi istaknutiji partijski i sindikalni rukovodioci, poznati odranije iz štrajkova i demonstracija, povukli su se u ilegalnost. Mjesni komitet Solina hitno je naredio mјere budnosti i preporučio da se uopšte izbjegava spavanje kod kuće, očekujući da će Talijani otpočeti sa hapšenjima. To se pokazalo pravilnim, jer su Talijani već 23. juna poduzeli prva hapšenja, koja su zahvaljujući tim mјerama ostala bez rezultata.

Početkom jula formiran je Solinski partizanski odred sa tri voda. Njegovo jezgro sačinjavali su drugovi koji su se već povukli u ilegalstvo. Ostali borci odreda živjeli su legalno, samo su se po potrebi, obično pred noć, prikupljali po vodovima za izvršenje pojedinih zadatka. Ovaj odred po organizaciji razlikovao se od odreda formiranih u drugim krajevima. Njegova organizacija bila je prilagođena zadacima i uslovima koji su vladali u Solinu. Odred je formiran sa zadatkom da vrši diverzantske akcije i napada na neprijateljske manje grupe (uglavnom noću) u Solinskem bazenu. Njegovo djelovanje bilo je ograničeno zonom u koju se po padu mraka moglo otići na zadatak i na vrijeme se vratiti. Većina drugova je noću učestvovala u akcijama, a ujutro je već bila na svojim redovnim dužnostima. U ovom periodu još se nije išlo na formiranje takvih odreda koji bi se uputili na Dinaru, Svilaju ili Mosor, gdje bi osloncem na planinske masive razvijali svoja dejstva. Takvoj organizaciji prišlo se nešto kasnije.

Prvu masovnu diverzantsku akciju izvršio je Solinski odred noću 13/14. jula na godišnjicu francuske revolucije. Rušene su telefonske veze Splita sa pozadinom i željeznička pruga Split — Zagreb i Split — Sinj. U akciji je učestvovalo preko 150 drugova. Za rušenje je pozvan i potreban broj kandidata, simpatizera i skojevaca. Druga, još obimnija diverzantska akcija u kojoj je učestvovalo preko 350 drugova izvršena je 5. avgusta. Ova rušenja vršena su noću, u neposrednoj blizini talijanskih jedinica u garnizonu, na 1—2 km. Iako su rušenja telefonskih stubova i eksplozije na pruzi označavali mjesto akcije, okupator se nije usudio da u toku noći intervenira. Tek sutradan ujutro, jakim snagama, uz podršku tenkova, prvi put

blokira Solin i vrši masovna hapšenja; uhapšenici su upućeni u koncentracione logore u Italiji.

Ovakvo masovno učešće drugova u diverzantskim akcijama jasno je govorilo o borbenom raspoloženju radnika solinskih tvornica cementa. To se odrazilo i kod poziva koji je uskoro uputio MK Solina za odlazak u prvi partizanski odred. Odred je trebalo da se prebaci na Dinaru. Bez obzira na ograničeno vrijeme, koje je MK imao, u odred se za nekoliko sati prijavilo 215 drugova. Prijavili su se svi oni koje se uspjelo pozvati. Za odlazak pozvano nas je 149. U nedelju 10. avgusta navečer okupili smo se neposredno iznad Solina na padinama Kozjaka. Tu nam je sekretar MK Drago Gizdić govorio o pozivu Partije na oružani ustanački, o značaju oružanog ustanka, zadacima i težini partizanske borbe, podvlačeći što se od nas očekuje, s obzirom na revolucionarne tradicije radnika Solinskog bazena. U izlaganju je podvukao da idemo prvi i da će prvima biti najteže, te da svaki onaj koji osjeća da neće moći izdržati sve napore i teškoće koji nas očekuju, može slobodno da se javi i da ostane za kasnije. Nitko se nije prijavio da će ostati. Problem je nastao tek onda, kada je trebalo da se izvrši raspored tko će da ide u prvi odred, jer nije bilo dovoljno oružja da se svi naoružamo. Nas je bilo 149, a raspolagalo se sa 78 pušaka i 4 puškomitrailjeza. Ilegalci su imali prednost. Njihov odlazak nije dolazio u pitanje. Za druge je bilo teže. Svako je htio da ide prvi. Neki su, nastojeći da idu sa prvim odredom, postavljali to kao pitanje povjerenja prema njima. Određena su 72 druga za prvi odred, 20 da idu u Prvi splitski odred, gdje će primiti i oružje, a ostali su morali da čekaju nekoliko dana dok se ne prebaci oružje u Solin i formira drugi odred. Raspoloženje za borbu bilo je izvanredno. Formiranje odreda i odlazak na Dinaru primljeno je kao nešto što se sa željom očekivalo. Osjećalo se da je to značajnije od dosadašnjih diverzantskih akcija u Solinskom odredu. Odlazak iz mjesta ograđenog žicom i bunkerima na Dinaru, u odred koji neće biti prisiljen da živi razbijen po manjim grupama, stalno očekujući odakle će se pojavitи Talijani (kao što je živio Solinski odred u proteklih mjeseci dana), ushićivao nas je. To je pojmu slobode i borbi za nju davalo puniji, širi smisao. Ljudi su počeli da gledaju Talijane nekako drukčije. Prosto se osjećalo da misle: čekajte, eto nas uskoro sa Dinare natrag i onda ćemo tek razgovarati. Neki su u svom oduševljenju kršili naređenje o konspiraciji u pogledu odlaska odreda. Njihova nepotrebna užurbanost i raspoloženje koje su ispoljavali, pali su u oči Talijanima. Oni su osjetili da se nešto sprema, te su 11. avgusta ujutro izvršili blokadu Solina. Nisu saznali za pripremu odreda zahvaljujući jedinstvu

naroda. Vršili su pretres pojedinih zaselaka i kuća. Tog istog dana stiglo je naređenje PK da Solinski odred krene čim padne mrak. No, uslijed blokade nisu svi uspjeli da se prebace na zborno mjesto: dvanaest ih je ostalo. Navečer Solinski odred krenuo je sa 60, umjesto 72 borca. Dvanaest drugova koji su ostali krenuli su sljedećeg dana s Dragom Gizdićem u sastav Kaštelanskog odreda.

Drugog dana po odlasku odreda stigla je vijest o njegovom stradanju. Kod sela Dicma, 12. avgusta, žandarmi i ustaše iz sela i dvije satnije domobrana iz Sinja opkolili su i razbili odred. Uskoro se saznalo da je 14. avgusta kod Trilja stradao i Splitski odred. Prve žrtve pale su na prvom koraku. Preživjeli borci vraćali su se pojedinačno i u grupama. Neki su, iako ranjeni, uspjeli da se izvuku. Dva dana kasnije vratila se grupa koja je išla s Kaštelanskim odredom, zato što isti, odlukom PK zbog stradanja Splitskog i Solinskog odreda, nije krenuo.

U cijelom bazenu zavladala je potištenost. Stradanje prvih odreda bila je tema o kojoj se tih dana na svakom mjestu govorilo. Vijesti da su zarobljeni drugovi izloženi strahovitim mučenjima u ustaškom zatvoru u Sinju, još više su otežavale situaciju. Bilo je jasno da će se neuspjeh negativno odraziti na tempo razvoja oružane borbe u Dalmaciji, da će privremeno usporiti formiranje novih odreda i da će trebati dosta napora da se povrati raspoloženje, koje je vladalo prije toga. Neuspjeh je pokrenuo diskusiju. Jasno su se ukazivale slabosti poduzimanja ovakvog pothvata na brzinu. Prvi zadatak odredima da se prikupe na Dinari i osloncem na nju otpočnu s dejstvima, bio je pravilno postavljen, no organizacija pripreme i prebacivanje odreda bila je slaba. Krenulo se bez najnužnije pripreme. Nijedan odred nije krenuo kompletan, niti na vrijeme. Pravci kretanja odreda nisu bili ispitani. Vodiči nisu bili obezbijedjeni. Uslovi i mogućnosti pokreta po dalmatinском kršu, golom, bezvodnom, u danima najveće ljetnje žege, nisu bili realno procijenjeni. Sela, kroz koja je trebalo da prolazimo nisu bila pripremljena. Seljaci su bili djelimično naoružani, na njih je jak utjecaj vršila HSS, čije je rukovodstvo dijelom bilo proustaški raspoloženo. Sve je to dovelo do neuspjeha. Tako su se odredi, bez vodiča, našli bez ikakve veze na nepoznatom terenu. Za vrijeme predanka su otkriveni od seljaka, opkoljeni od jačih snaga neprijatelja i razbijeni.

Kaštelanski odred nije doživio sudbinu Solinskog i Splitskog odreda, zato što nije krenuo određenog dana, jer je čekao drugove iz Trogira. On je čak dobio zadatak da u pojedinim selima, na pravcu svog kretanja za Dinaru, održava političke zborove i poziva narod na oružani ustanak. Takav za-

datak bio bi realan za krajeve gdje je vršen pokolj nad srpskim stanovništvom, koje je u partizanima vidjelo spasioce (u srpskim selima u sjevernoj Dalmaciji i gornjem toku Cetine), ali ne i u hrvatskim, koja su tada bila dijelom pasivna ili pod neprijateljskim utjecajem. Seljaci, čim su otkrili Solinski i Splitski odred, javili su to žandarmima, smatrajući da su to četnici. O oružanom ustanku, tko i zašto ga vodi znali su malo ili skoro ništa. Većina je prihvatile ono što je govorila ustaška propaganda o ustanicima u Lici i Bosanskoj krajini.

Herojsko držanje zarobljenih drugova iz prvog odreda (uskoro su svi strijeljani u Sinju), kao i jedinstveno držanje naroda Solinskog bazena, spriječili su nova hapšenja boraca koji su se vratili. Sva nastojanja Talijana da otkriju one koji su krenuli u borbu ostala su bezuspješna. To je omogućilo da se jedan broj drugova ponovno mogao legalno kretati i raditi. Neprijatelj je računao s tim da će se neuspjeh negativno odraziti na daljnji razvoj oružane borbe, no nije očekivao da će mo uskoro ponovo početi s akcijama. Međutim, odred je ponovno organizovan i opet su njegovo jezgro sačinjavali oni koji su morali ostati u ilegalnosti. Aktivnost odreda razbila je potištenost koju je stvorio neuspjeh, no nije ostala bez represalija. Opasnost od hapšenja povećala je broj ilegalaca, a time i stalnih boraca u odredu. Uslovi za održavanje većeg odreda u Solinu, neposredno uz jak neprijateljski garnizon, bili su vrlo teški. Prebacivanje na Dinaru bilo je privremeno obustavljeno dok se ne organizuju potrebni kanali i veza. Jesenje kiše i zima bili su na pragu. Neprijatelj je računao s tim da će mu to pružiti pogodnije uslove i mogućnosti da likvidira odred, koji im je bio trn u oku, jer se nalazio neposredno na vratima Splita. Bilo je logično očekivati da će preduzeti sve da likvidira Solinski odred. Sve je to komplikiralo ionako tešku situaciju nastalu poslije neuspjeha prvih odreda.

Zato su preduzete neke mjere. Hitno se pristupilo izradi i uređenju zemunica za smještaj boraca. Organizacija odreda prilagođena je situaciji: podijeljen je po vodovima, koji su preko dana boravili u malim odvojenim oazama borove šume na padinama Kozjaka. Vodovi su se oslanjali na nekoliko kozjih staza neprohodnog grebena Kozjaka, koje su jedino omogućavale povlačenje u slučaju jačeg napada. Odred i nije bio u stanju da se upušta u duže borbe, jer je u samom Solinu bilo preko 1 000 neprijateljskih vojnika, a Split je udaljen samo 4—5 km. Bio je prisiljen da se preko dana ograničava na brzu likvidaciju manjih patrola i pojedinaca koji bi se pojavili u rejonu jednog od vodova, a noću, kada je imao mogućnosti da se grupiše, usmjeravao je dejstva na rušenje željezničkih pruga

i telefonskih veza, na diverzije u tvornicama cementa, na zasjede i likvidaciju pojedinih špijuna i provokatora. Toga su bili svjesni i Talijani. Noću su rijetko izlazili iz žice i bunkera, a preko dana samo sa dovoljno jakim snagama sposobnim da se suprotstave odredu. Svaki pokret Talijana iz žice bio je budno praćen od naroda. Obavještavanje je besprijekorno funkcionalo, borci odreda bili su uvijek i na vrijeme obavještavani o pokretu neprijatelja. Na svaku akciju odreda neprijatelj je preduzimao oštре represalije. Sve veći broj boraca odreda koji su legalno živjeli i samo noću odlazili na akcije, morao je da prede u ilegalnost da bi izbjegao hapšenje.

I pored svega situacija se brzo sredila. Već u novembru u Solinskom odredu bilo je nekoliko stotina boraca. Partijska organizacija brojala je tada 80 članova i 48 kandidata; u aktivima SKOJ-a bilo je 120 članova; organiziranih simpatizera, koji su aktivno radili u NOP-u, bilo je 360; većina njih su noću učestvovali u diverzantskim akcijama. Sve su to bili radnici industrije cementa, prekaljeni u štrajkovima i demonstracijama. Oni su bili spremni da svakog časa krenu u borbu, no do toga je došlo tek u proljeće 1942. godine, kada su se na Dinari, Svilaji i Kamenšnici učvrstili partizanski odredi i organizovani kanali za prebacivanje. Tada je i otpočeo masovni odlazak boraca iz Primorja i otoka na Dinaru.

Poslije akcija izvršenih uoči proslave oktobarske revolucije 1941. i napada na auto-kolonu na cesti Solin — Klis (napadnuto je 5 kamiona s talijanskim vojnicima), neprijatelj hapsi po nekoliko stotina ljudi odjednom. U blokadama Solina 14. i 20. novembra učestvuje nekoliko hiljada talijanskih vojnika i karabinijera. Decembra 1941. i početkom januara 1942. godine hapšenja dostižu kulminaciju: iz Solinskog bazena nalazilo se u zatvoru preko 1 400 ljudi. Nije bilo kuće iz koje nije bio netko uhapšen. Masovnim hapšenjima Talijani su pokušavali da zaplaše narod i likvidiraju odred, jer im nije nikako polazilo za rukom da uhvate ma i jednog njegovog borca. U svakom stanovniku Solina vidjeli su partizana. Početkom januara 1942. uhapšenima, koji su bili zatvoreni u hangarima bivše hidroavionske baze u Divuljama kod Trogira, pretvorenim u logor, naredili su da kopaju rake. Prijetili su da će svaki deseti biti strijeljan, ukoliko između sebe ne odaju članove KP i borce odreda. Zavladao je strah. Pojedinci su tražili da se privremeno obustave napadi i da se dejstva odreda prenesu na drugi sektor, kako bi se Talijani primirili i odustali od namjeravanih strijeljanja. No, to prihvatići značilo bi upravo dokazati Talijanima da se borci odreda nalaze u njihovim rukama. To bi im omogućilo da ponovo izidu iz žice i onemoguće vezu sa

Splitom, kada je ona bila najpotrebnija, s obzirom na ponovno formiranje odreda na Dinari, Svilaji i Kamenšnici. U toj situaciji, na sugestiju Drage Gizdića, MK Solina donosi odluku da se sa akcijama nastavi i da hitno treba izvršiti napad ondje gdje se neprijatelj osjeća najsigurnijim. Donijeta je odluka da se formira udarna grupa od 5—10 boraca i da se napadne oficirska menza u centru utvrđenog dijela Solina, za vrijeme kada oficiri večeraju. Ostale snage odreda podijeljene su u nekoliko grupa da demonstrativnim napadom na utvrđenja obezbijede izvlačenje udarne grupe. Izvršenje tog zadatka povjereni je Antiši Vučiću,¹ jednom od najomiljenijih boraca u odredu.

Uspješno izvršen napad bombama na oficirsku menzu pogodio je Talijane u srce. Drskost i način kako je taj napad izvršen utjerali su im strah u kosti; uspjeh je razbio potištenost kod naroda. Očekivalo se kakve će mjere poduzeti Talijani. No, umjesto očekivanih masovnih strijeljanja, nekoliko dana poslije te akcije otpočeli su s masovnim otpuštanjem zatvorenih. Pušteni su skoro svi, sem manje grupe drugova za koje su imali izvjesne podatke da su aktivno radili za NOP. Solinski odred ostao je sve do aprila 1942. u Solinu, kada je bio upućen na Dinaru.

Zahvaljujući postojanju jake partijske organizacije sa dugogodišnjim revolucionarnim iskustvom, oslojenjom na jedinstvene narodne mase, Solinski industrijski bazen već u prvim danima oružane borbe predstavljao je jak oslonac i ozbiljan izvor snage za NOB. Raspoloženje naroda za borbu manifestovalo se ne samo u masovnom odzivu boraca, nego i u njegovom jedinstvu i čvrstini koju nisu mogli pokolebiti ni masovna hapšenja, ni strijeljanja i druge represalije okupatora. Radi toga je i prebrođen neuspjeh u avgustu bez težih posljedica i bilo je moguće održati partizanski odred neposredno uz jak neprijateljski garnizon. Time se može i objasniti činjenica da su u toku NOR propali svi pokušaji okupatora da odsječe Split od svog zaleda. Veza sa Splitom preko Solina neprekidno je funkcionisala. Solin je od početka do kraja NOR, iako je bio opasan bunkerima i bodljikavom žicom, bio jedan od najsigurnijih ilegalnih kanala za prebacivanje ljudi i materijala iz Splita i sa otoka u partizane. Preko Solina prebačeno je u partizane od polovine 1941. do kapitulacije Italije preko 10 000 ljudi i oko 200 vagona raznog materijala. Nitko od tih ljudi, niti dio materijala, nije pao u ruke neprijatelju, bez obzira na mjere koje je preduzimao.

Branko DUDE

¹ Narodni heroj, poginuo 1942. u odbrani Livna.

S KOVČEGOM ORUŽJA KROZ ZADAR

U prvim danima okupacije 1941. sastao sam se nekoliko puta sa Nikicom Popovićem, sekretarom partijskog komiteta za Bukovicu. Razgovarali smo o zločinima ustaša oko Knina i selima Bukovice, o ustanku naroda u tom kraju, o organizaciji otpora ustašama i Talijanima.

Na jednom sastanku kod učitelja Save Ležaića u Gošiću, rekao sam mu da imam tri puške, tri pištolja, nekoliko bombi, municiju za pušku i pištolje i jednu kamu.

— Da li si spremjan da to prebaciš za Bukovicu? — upita me Nikica. — Imamo nekoliko ilegalnih grupa, koje će jednoga dana napasti Talijane, ali one su slabo naoružane.

Pristao sam na Nikičin predlog. On mi je na to savjetovao kako da prenesem oružje: da u mali kovčeg stavim pištolje, municiju, nekoliko bombi i kamu, da sve to zamotam u stare krpe i prekrijem komadićima novijeg platna. Tako, prilikom pregleda, Talijani neće posumnjati da u njemu ima nešto važno.

Sutradan sam oputovao iz Gošića u Biograd na moru.

Povjerio sam se dobrom poznaniku, pitajući ga za savjet.

— Obrade, nastradat ćeš! — reče mi on sav užasnut. Pa gdje ti živiš kad ne znaš šta se događa? Zar mora netko danas biti kriv, pa da strada? Zar ne znaš kakvo je vrijeme, kakav je teror? . . .

Nisam se mnogo obazirao na opomene svoga poznanika, nego sam izvadio oružje iz zemlje i zamotao ga u krpe, kao što sam se dogovorio sa Nikicom. I sve je bilo spremno za put.

Šesti avgust bio je topao i sunčan. Želio sam da što prije umaknem iz mjesta prepunog okupatorskih vojnika. I pored gužve uspio sam kupiti kartu. Pri ulasku u autobus dva crno-košuljaša pregledali su mi propusnice. Moj kovčeg, u kome se nalazilo oružje, nisu ni pogledali. Sve je prošlo u redu.

Ovo mi je bilo prvi put da nosim oružje. Bojao sam se. U Filip-Jakovu ušao je u autobus moj prijatelj Joško, a za njim dva bivša žandarma u uniformi talijanskih karabinijera. Oni su sada zajedno sa fašističkim vojnicima i policijom nastavili da progone naše rodoljube. Poznavali su me. Stali su pored mene i promatrali putnike i stvari. Činilo mi se da tačno znaju da je kovčeg moj i šta se u njemu nalazi. Zatim su počeli međusobno da razgovaraju. Upitali su i mene kud putujem. Nisu mogli posumnjati da bi netko u to vrijeme i na taj način prenosio oružje ili neki drugi sumnjivi materijal. Odgovorio sam im da putujem do Zadra.

Put do Benkovca bio je dug. Bojao sam se da će mi pregledati kovčeg, iako prije toga nisu pretresali putnike u autobusu. U Sukošanu karabinijeri su izišli. Osjetio sam veliko olakšanje. U Bibinju su opet ušla dva karabinijera. Tražili su legitimacije i propusnice. Pregledali su i moju legitimaciju. Sve je bilo u redu. Na idućoj stanici oba su karabinijera sišla. Najzad smo stigli u Zadar. Tu je trebalo izaći, sačekati drugi autobus i krenuti prema Benkovecu. Dosad je išlo sve u redu. Ali tada se desilo nešto neočekivano i to me umalo nije stalo života.

Autobus je stao i vrata su se otvorila. Polako sam uzeo kovčeg i pošao prema izlazu. Vani su stajala dva finansa. Jedan od njih visok, košturnjava lica, jako povijena nosa, odmjerio je pogledom nas tri-četiri putnika, koji smo imali kovčege. Izdvojio nas je u stranu dobacivši svom drugu:

— Ti pogledaj ove, a ja ću ostale.

On prođe kraj mog prijatelja Joška i ode, a ja sam tek sada shvatio opasnost posla kojeg sam se prihvatio.

— Otvorite valiže i pokažite stvari za pregled — reče finans.

Za trenutak sam zbumjeno gledao u njega, a onda počeo, naoko hladnokrvno, otvarati kovčeg. Bio sam u teškom položaju. Razmišljao sam šta da radim ako pronađu municiju, oružje i bombe. Misli su mi se nizale munjevitom brzinom. Letimičnim pogledom potražio sam Jošku. Kao da je shvatio moj težak položaj; prišao je bliže finansu. To me je podržalo u namjeri da ne ostavim kovčeg i ne počnem bježati ili da se bacim na finansa. Otvorio sam kovčeg. Na vrhu je bilo naslagano nekoliko komadića platna za ženske bluzice i kecelje.

— Žena mi je švelja. Šiva ženama haljine, pa joj nosim ovaj materijal u selo — rekao sam mu.

— Vidim, reče on i sumnjivo me pogleda. Držeći jednom rukom poklopac, drugom je počeo vaditi jedan po jedan komad platna. U trenutku kada je trebalo da podigne i posljednje dvije krpe, pride mu Joško i na talijanskom reče:

— To je dobar čovjek. Kod njega nema ništa sumnjivo. Finans spusti pogled, kao da razmišlja. Zatim me još jednom odmjeri i reče:

— Dobro. Sve je u redu.

Pokupih izvađene stvari, uzeh kovčeg i odoh u stranu, a finans nastavi da pregleda ostale putnike. Kad je autobus stigao, ušao sam i stavio kovčeg na određeno mjesto. Sjeo sam u drugi red kraj vrata, pored jednog talijanskog vojnika. Autobus je polako krenuo. Kad je stao u Benkovcu, jedan poznanik nam saopšti da su Talijani tog dana u mjestu javno strijeljali šest ljudi, jer su kod njih našli oružje. Kao za inat dva karabinijera s puškama uđoše u autobus. Gledaju po kovčezima. Tek kada su izišli u Lišane Ostrovičke, ogroman teret mi se svali sa srca.

U Bribirskim Mostinama sišao sam iz autobusa. Iz gostionice »Bijelić« izašla su dva druga, Petar i Miloš. Jedan od njih bio je naoružan pištoljem. Drugi prihvati kovčeg i mi podosmo uskim seoskim puteljkom uz Bribirsko polje. Negdje pred mrak izbili smo na vrh Planičnika i odatle produžili u selo Gošić. Kod učitelja smo našli Nikicu.

Tako je oružje postalo svojina Bukovičkog partizanskog odreda.

Mala operacija prenošenja jednog dijela oružja bila je završena. Međutim, ostalo je još da se prenesu puške.

Kada sam se vratio u Biograd na moru smislio sam kako da prenesem jednu pušku. Na poljoprivrednom dobru »Jankolovica« radio je jedan agronom, inače moj dobar poznanik iz Biograda, koji je imao izvjesnog utjecaja kod Talijana. Njemu sam izmislio priču o bolesnoj ženi. Rekao sam da mi se žena sa djecom nalazi u Gošiću i da je teško bolesna u kući nekog rođaka. Zato bih morao hitno da otputujem. Kako nemam drugog sredstva, zamolio sam ga da mi od talijanske uprave »Jankolovice« isposluje kočiju koja bi me prebacila do Benkovca. I, zaista, dobio sam je.

Moj stan se nalazio na periferiji. Kočijaš Sava je došao oko šest sati izjutra, jer je ranije kretanje bilo zabranjeno. Zamolio sam ga da vreću zobi prenese u kuću. U nju sam uvukao pušku i stotinjak metaka. Poslije dva i po sata vožnje stigli smo do vodovodne crpke u Šopotu ispod samog Benkovca, koju je čuvalo dvadesetak talijanskih vojnika. Zaustavili su nas. Sto će sad biti? Jedan podoficir je zatražio propusnicu i pošto nas je legitimisao, pustio nas je.

Na ulazu u Benkovac zaustavila su nas dva karabinijera. Tražili su propusnice i onda počeli pretraživati kočiju. Koljena

su mi drhtala. Razmišljaо sam da li da bježim, ali se nisam mogao odlučiti zbog Save. U jednom trenutku, kada sam već mislio da je sve svršeno, karabinijeri nam rekoše:

— Pronto!

Sava i ja kao da smo se preporodili.

Sretno smo prošli kroz Benkovac i ušli u selo Buković. Izvadio sam pušku iz vreće, vratio kočiju u Biograd i nesmetano produžio u Bukovicu. Sad je bilo lakše i meni i kočijašu Savi.

Umoran do iznemoglosti stigao sam u Gošić, gdje sam se priključio borcima narodnooslobodilačkog pokreta.

Obrad EGIĆ



IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U TETOVU

U duhu odluke Zemaljskog savetovanja, održanog 1939. godine, da se obnove i reorganizuju partiske organizacije, naročito u Makedoniji, u Tetovu je iz redova naprednih radnika i studenata, juna 1940. godine, formirano Mesno povereništvo KPJ koje je, pošto je stvorilo partijske čelije, u jesen iste godine preraslo u Mesni komitet.

Za vreme svog postojanja mesno partijsko rukovodstvo u Tetovu pretrpelo je nekoliko izmena, tako da je uoči 6. aprila bilo svedeno na 5 članova. Partijska organizacija je bila mlađa, bez iskustva, ali je, ipak, za kratko vreme uspela da stvori nekoliko partijskih čelija, veliki broj skojevskih grupa i aktivaca, vaspitnih grupa itd.

Međutim, pošto je bila prožeta oportunističkim shvatnjima i unutrašnjim raspravama oko metoda borbe (na primer, oko akcije za pisanje parola, rasturanje letaka po domovima i uopšte akcija koje bi mogle izazvati represalije) partijska organizacija Tetova u tom periodu nije mogla da postigne veće rezultate u aktiviranju širokih narodnih slojeva na liniji KPJ i Narodnog fronta.

U takvom stanju su partijsku organizaciju u Tetovu zatekli događaji od 27. marta i 6. aprila 1941. godine.

Događaji od 27. marta (formiranje nove vlade na čelu sa Simovićem, demonstracije u Beogradu i drugim gradovima) naišli su na živ odziv u Tetovu. Režimski ljudi, na čelu sa političkim aparatom, prihvatali su puč kao meru za očuvanje velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji. Oni su 27. marta organizovali manifestacije, ali su široki narodni slojevi u Tetovu te manifestacije primili sa rezervom, zato što su ih organizovali ljudi u koje nisu imali poverenja. Partijska organizacija iz ranije iznetih razloga nije uspela da iskoristi te manifestacije i da im da svoje obeležje. Ipak je događaje i raspoloženje masa

od 27. marta iskoristila kasnije za razvijanje delatnosti u pri-premama za odbranu zemlje. Jedan deo mobilisanih članova Partije povezao se sa čelijama KPJ u jedinicama, a organizacija u Tetovu je uspostavila vezu sa avijatičarima, članovima KPJ, na pomoćnom aerodromu u Žerovjanima.

Sestog aprila neprijateljska avijacija je napala Skoplje i druge veće gradove u Jugoslaviji. U Tetovu, zbog blizine Skoplja, odmah se osetila ratna atmosfera. Deo stanovništva je iz straha od ponovnog bombardovanja napustio Skoplje i sklonio se u Tetovo. Grad su celog dana nadletali neprijateljski avioni. Oko podne se pronela vest da su neka lica zatvorena i da je jedno od njih uspelo da pobegne. Zbog toga, kao i zbog ratne situacije, zavladala je neizvesnost.

U takvom stanju grad je proveo još jedan dan i jednu noć. Sedmog aprila uveče stigle su vojne i civilne vlasti iz Skoplja, među kojima i general Brašić, ali su ubrzo i oni bili prinuđeni da ostave narod i vojsku na milost i nemilost neprijatelju. Njima su se pridružile i mesne vlasti iz Tetova, i svi zajedno su noću produžili ka Gostivaru.

Noću između 7. i 8. aprila grad je ostavljen bez zaštite. Veći deo stanovništva je znao da u gradu vlada bezvlašće. Zbog toga su se ljudi iz susednih kuća okupljali na jedno mesto, da bi zajedno proveli noć.

Sledećeg dana, 8. aprila oko 10 sati, Nemci su ušli u Tetovo. Čaršija je bila zatvorena, a ulice puste. Nemci su odmah počeli da pljačkaju dućane, lomeći pri tome vrata i prozore. U gradu su odmah uspostavili vojnu vlast. Bio je zaveden i policijski čas, a po ulicama su stalno patrolirale nemačke patrole.

Sutradan su sa debarskog fronta počele da stižu kolone zarobljenih jugoslovenskih vojnika i oficira. Uskoro je Tetovo pretvoreno u zarobljenički logor — sve škole i javne ustanove bile su pune ratnih zarobljenika. Zatim su kod Monopola Nemci zagradili jedan veći prostor u koji su sakupili sve zarobljenike. Oko ovog logora i grada i danju i noću su se čule puške, što je trebalo da zastraši zarobljenike i stanovništvo. Niko se nije smeo približiti logoru. I vreme kao da je išlo naruku fašističkim porobljivačima — kiša nije prestajala da pada nedelju dana, tako da se stanje ratnih zarobljenika, koji su bili na otvorenom polju bez ikakve zaštite, veoma pogoršalo.

Tih dana je u Tetovu, sa znanjem Nemaca, bio osnovan »Makedonski komitet« koji je trebalo da pripremi dolazak Bugara. U isto vreme je u Tetovo pristigao i jedan bugarski sveštenik, rođen u tetovskom kraju, koji je bio vaspitan u Bugarskoj i radio za račun bugarske propagande. Crkva mu je

služila kao najbolje mesto, i on je odatle počeo da vodi propagandu za pripajanje tih krajeva Bugarskoj. Uveo je bogosluženje na bugarskom jeziku, a svaki crkveni praznik je koristio u propagandne svrhe, svoje propovedi je pretvarao u manifestacione zborove ne propuštajući ni jednu priliku da napad na Jugoslaviju nazove »bugarskim napadom«, a Bugarsku »majkom oslobođiteljkom«. U isto vreme su se pokrenuli i reakcionarni, proalbanski elementi, koji su bili za pripajanje Tetova i drugih krajeva zapadne Makedonije kvislinškoj albanskoj državi.

U toj situaciji jugoslovenska vojska je bila ostavljena sama sebi — veći deo se nalazio u zarobljeničkim logorima, a manji po planinama, izložen mnogim nedaćama. Vojnici su se i sami nekako snalažili i vraćali se svojim kućama, kako ne bi pali u ropstvo.

Tih dana je tetovski partijski komitet, radi orientacije članstva, rešio da sazove partijsko savetovanje svih članova KPJ, nekih kandidata i većine skojevaca. Prilikom odlučivanja da se sazove savetovanje, partijska organizacija je imala u vidu liniju KPJ za odbranu zemlje, koja je došla do izražaja na Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj u novembru 1940. godine u Zagrebu, i demonstracije od 27. marta 1941. godine. Isto tako je imala u vidu i odluku CK KPJ koja je govorila o tome da se svi komunisti u danima mobilizacije nađu u redovima vojnih jedinica i da budu glavni nosioci odbrane zemlje. Toj odluci su, na kraju, doprinele i neke vesti stranih radio-stanica, iz kojih se moglo zaključiti da jedinice jugoslovenske vojske još uvek pružaju otpor i bore se protiv nemačkih trupa u nekim delovima zemlje.

Savetovanje je bilo zakazano za 10. april u 2 sata po podne, a održano je u vunovlačarnici Đoca Stojčevskog (poginuo 1944. godine, a posle oslobođenja je proglašen za narodnog heroja). Oko 2 sata počeli su stizati pozvani drugovi. Prisutno je bilo 30 do 35 ljudi. U vunovlačarnicu se moglo ući na dva ulaza iz susednih ulica — kroz kuću u kojoj je živeo Stojčevski i kroz mlin koji je bio povezan sa vunovlačarnicom. Prostoriju, u kojoj su bili sakupljeni komunisti, od ulice su delili obični drveni čepenci, zbog čega je trebalo biti veoma predostrožan, jer su se svakog časa čuli koraci nemačkih patrola. U vunovlačarnici je bilo mračno, jer je do nje jedva stizala dnevna svetlost.

Prisutni su seli na stolove i klupe. Govorilo se sasvim tih. Jedna drugarica, koja je tih dana došla iz Beograda i bila učesnik događaja od 27. marta, govorila je o tim događajima, o borbenom raspoloženju masa i njihovoj spremnosti da se

bore za nezavisnost zemlje. To izlaganje je bilo potrebno zato da se objasni i potvrdi stav KPJ za odbranu zemlje i da se iz-vuku zaključci za budući rad partijske organizacije. Zatim se razgovaralo o situaciji u kojoj su se našli jugoslovenski narodi posle okupacije. Jednodušan je bio zaključak da okupacijom ne prestaje borba, da je potrebno pronaći forme i načine u organizovanju stanovništva za pružanje otpora okupatoru.

Pred partijsko članstvo su bili postavljeni sledeći zadaci: prikupljanje vojnog materijala, agitacija u masama za skri-vanje oružja i vojnog materijala, skrivanje policijskih i suds-kih arhiva koji mogu poslužiti neprijatelju za proganjanje komunista i drugih patriota, kao i prikupljanje pomoći za iz-begle zarobljenike. I pored toga što partijskoj organizaciji nije bilo sasvim jasno kako će se i kojim sredstvima produžiti borba, ona je donela odluku da se borba nastavi, što je bilo u tim odlučujućim danima od velikog značaja. Tetovski komunisti su izvršili zadatke koje je pred njih postavila partijska organiza-cija.

Na osnovu donetih zaključaka na savetovanju, nekoliko dana kasnije grupa komunista je prodrla do sudske zgrade i izdvojila iz arhive dokumenta koja nisu smela da padnu u ruke okupatoru. Odatle je u isto vreme uzeta i jedna pisaća mašina koja je kasnije korišćena za partijsku tehniku. Dve nedelje posle te akcije, 25. aprila 1941. godine, Mesni komitet je organizovao bekstvo iz logora španskog borca Slobodana Mi-trova, i njegovo prebacivanje u Skoplje. Uz pomoć partijske organizacije Skoplja Mitrov je dobio propusnicu za prebacivanje u Srbiju, iako je tih dana prelazak bio otežan zbog karantina.

Blagodareći pomenutom savetovanju tetovska partijska organizacija je u tom periodu mogla da zauzme pravilan stav i po mnogim drugim pitanjima. Tako je, na primer, ona na vreme shvatila ulogu takozvanog »Makedonskog komiteta« i bojkotovala njegov rad, osuđujući neke simpatizere koji su mu davali podršku i prihvatali njegovu politiku. Partijska orga-nizacija je u to vreme zauzela pravilan stav i u odnosu na pro-bugarske manifestacije, organizovane od tog komiteta pred italijanskim vojnom komandom, za proširivanje bugarske okupa-cije nad Tetovom.

Naime, prema sporazumu fašističkih sila o podeli Jugoslavije, u maju 1941. godine, nemacka okupacija u jednom delu zapadne Makedonije bila je zamenjena italijanskom. Ali prema spoljnim manifestacijama i merama osećalo se da će italijanski okupator taj deo zapadne Makedonije »dodeliti« kvislinškoj albanskoj vlasti. Međutim, sveštenstvo i probugarski elementi u »Makedonskom komitetu« su razvili akciju za prisajedinjenje

tog dela Bugarskoj. Naročito se u tome isticala crkva. Ali kako je postojala i proalbanska propaganda, to su i jedni i drugi išli za tim da između šiptarskog i makedonskog stanovništva podgreju nacionalnu mržnju, godinama raspirivanu od dotadanih nenarodnih režima, potencirajući postojeće religiozne suprotnosti. Zaplašeno makedonsko stanovništvo, imajući u vidu petovekovno tursko ropstvo, od dva zla je izabralo jedno — ono zlo koje je, po njegovom mišljenju, iz religioznih razloga, izgledalo manje — i pored toga što su, u stvari, i jedni i drugi bili okupatori. Zato je makedonsko stanovništvo uzelo masovno učešće u manifestacijama, organizovanim juna meseca, kada su manifestanti pošli iz crkve »Kiril i Metodi« prema italijanskoj komandi. Partijska organizacija nije mogla da spreči te manifestacije, iako ih je oštro osudila i prema njima zauzela stav bojkota. Organizacija je imala negativan stav i prema gledištima nekih komunista Šiptara, koji su sa jednom grupom došli iz Skoplja da organizuju proalbanske manifestacije i da traže da se italijanska okupacija proširi na Skoplje i Kumanovo. Ti komunisti — Šiptari iz Skoplja su tvrdili da su za to dobili odobrenje od Pokrajinskog komiteta Makedonije. Međutim, partijska organizacija se sa tim stavom nije složila, uverena da on ide naruku okupatoru.

U tom periodu partijska organizacija iz Tetova deluje potpuno samostalno; bila je prepuštena sama sebi, pošto je između Tetova i Skoplja bila postavljena granična linija. Mesni komitet je slao kurire u Skoplje radi održavanja veze sa PK, no te su se veze svodile samo na povremeno slanje partijskih materijala. Najvažniji proglaši, izdati od CK KPJ, nikada nisu stigli do partijske organizacije u Tetovu. Posle Ilindena, odnosno posle zaplene partijskog materijala, izdatog u vezi sa praznikom, na prelazu granice kod Grupčina, i represalija koje su usledile posle toga — partijska organizacija u Tetovu je pretrpela udar. Sekretar MK je bio zatvoren, a neki članovi komiteta su izbegli hapšenje i prešli u ilegalstvo. Organizacija je ostala skoro bez rukovodstva. No, uz pomoć novog pokrajinskog rukovodstva, sa Lazarom Koliševskim na čelu, u septembru iste godine organizacija se ponovo aktivirala i u 1942. godini postigla pun zamah u svom radu.

Slavka FIDANOVSKA

CRMNICA U PRVIM DANIMA USTANKA

Godine koje su prethodile drugom svjetskom ratu bile su ispunjene intenzivnom borbom komunista i omladine Crmnice protiv politike i metoda vladavine ondašnjeg profašističkog režima i borbom za mir i otpor fašističkom agresoru. U tim godinama Partija je u Crmnici zadobila tako široke simpatije naroda, da je u svako doba mogla pozvati veliki dio omladine, a i starije, na bilo koju akciju: protest, zbor, demonstraciju i dr. Oni koji su u tom vremenu živjeli i radili kao članovi Partije i rukovodioci mogu biti ponosni na jedinstvo i borbenost koji su prožimali i čvrsto spajali komuniste sa narodom. U ljetnjim mjesecima Crmnica je bila prava košnica aktivnog rada komunista i skojevaca. Tome je znatno doprinosila i aktivnost velikog broja đaka i studenata, koji su se pretežno svrstavali u redove Partije ili tjesno sarađivali sa njom. U takvom jedinstvu i borbenosti Crmnica je dočekala aprilske dane 1941. godine. Partijske čelije su postojale skoro u svim selima. U Crmnici je bilo sjedište Mjesnog komiteta za srez barski. Tako su partijske i skojevske organizacije u Crmnici, prekaljene u čestim masovnim akcijama, spremno dočekale iskušenja koja su zahvatila naš narod 1941. godine.

Partijska organizacija u Crmnici je prihvatile parolu »svi na front, sve za front« sprovodeći u tom pogledu maksimalnu aktivnost. Bilo je mnogo boraca u Crmnici koji nisu bili pozvani u rezervu, a koji su se dobrovoljno javljali da idu u jedinice. Kao što je poznato, komanda 38. pješadijskog puka ih je vraćala kućama.

Poslije 27. marta 1941. godine organizovan je masovni miting u Virpazaru na kome je izražena želja ne samo komunista već i čitavog naroda za odbranu zemlje. Komunisti Crmnice, spremni na otpor okupatoru, radili su na stvaranju borbenog duha u narodu i vojsci. Oni su tu borbenost sačuvali i

u danima napada na našu zemlju, kao i onda kada su kraljevska vlada i pojedini generali naređivali kapitulaciju naše vojske. Tada su komunisti hrabrići vojнике i oficire s kojima su dolazili u dodir da ne klonu duhom, da ne predaju oružje okupatoru i da se spremaju za kasniju borbu. Nije bilo ni jednog komunista iz Crmnice koji sa položaja nije donio neko oružje.

Komunistima Crmnice postalo je odmah jasno da nema odmora. Njihov gnjev protiv okupatora nije se izražavao šapatom. On je postao otvoren, borben i prijeteći. Zbog toga su postali još više omiljeni od naroda. Oni neumorno objašnjavaju nastalu situaciju i pripremaju narod Crmnice za akcije i oružanu borbu. Pun zamah na tom poslu postignut je poslije Hitlerovog napada na SSSR.

Veza Mjesnog komiteta za srez barski sa PK za Crnu Goru bila je stalna. Pripreme za oružane akcije uzimaju organizovani karakter. Oružje koje su komunisti i drugi Crmnčani donijeli sa fronta, sakupljeno je i sakriveno na određenim mjestima. Italijanska komanda je izdala naređenje za predaju oružja, ali komunisti i narod ne odgovaraju na taj poziv već na poziv svoje Partije. Predaja oružja Partiji bio je izraz potpunog povjerenja. To je u isto vrijeme bio znak nepokolebljive spremnosti onih koji su ga dali da uzmu učešća u svakoj oružanoj akciji kada ih Partija pozove. Partijska organizacija je imala spisak svih koji su oružje predali. Oružje je bilo smješteno u selima Podgori, Limljanima i Seocima. Konspiracija prenosa je bila potpuna. Grupe koje su noću prenosile oružje nisu se sastajale, već su ga na određeni znak grupe koja je čekala da ga preuzme ostavljale i odlazile. Pod patosom čitaonice u Podgori bilo je sakriveno 72 puške, 2 puškomitrailjeza, 1 mitraljez, 6 sanduka municije i 5 sanduka ručnih bombi. Za ovaj magacin bili su odgovorni Blažo Ljutica i Jovan Tomović. Ista količina oružja i municije bila je u skladишtu sela Limljani. U magacincu u Seocima bilo je oko 50 pušaka, 2 puškomitrailjeza i veća količina municije i bombi. Magacin je čuvao Milo M. Orlandić.¹

Uoči 13. jula u Crmnici je bilo formirano 14 udarnih grupa sa oko 300 boraca. Organizacija grupa je bila tajna. One su vršile osnovnu vojnu obuku, a i gađanje ubojnom municijom. Vojnu obuku su izvodili rezervni oficiri i podoficiri članovi Partije ili simpatizeri. Sekretari partijskih odjeljenja bili su politički rukovodioci pojedinih grupa.

Partijska organizacija u Crmnici bila je u stalnoj pripravnosti. Ojačana znatnim brojem istaknutih komunista, koji

¹ Poginuo u NOB.

su se vratili iz Beograda i drugih mesta, ona je postala još čvršća, uticajnija i borbenija. Italijanska vlast se nije osjećala van garnizona u Virpazaru.

Napad hitlerovske Njemačke na SSSR bio je i za komuniste Crmnice signal da pripreme za oružanu borbu treba ubrzati. Proglasi Centralnog i Pokrajinskog komiteta Partije još više su mobilisali Partiju i mase na spremnost za oružanu akciju.

Početkom maja formiran je u sredu barskom novi Mjesni komitet sa političkim sekretarom Nikolom Nikićem. Devetog jula Mjesni komitet je bio na okupu u Gornjim Seocima, očekujući direktive za početak oružane borbe. Toga dana vratio se iz Pipera u Seoce Nikola Nikić. On je Mjesnom komitetu prenio direktivu Pokrajinskog komiteta za početak oružane borbe. Na osnovu toga Mjesni komitet je istog dana odlučio da oružane akcije počnu u nedjelju, 13. jula.

Jedanaestog jula održan je pod brdom Raš (Crmničko polje) drugi sastanak Mjesnog komiteta kome prisustvuju i nekoliko istaknutih komunista, koji su u svojstvu opunomoćenika Mjesnog komiteta bili predviđeni da rukovode akcijama u raznim područjima sreza barskog. Ovim sastankom, na kome je razrađen plan akcija protiv okupatora u sredu barskom, rukovodio je sekretar Nikola Nikić. Na sastanku je odlučeno:

- da gerilski odred iz Bara uništi most pod Starim Barom i razruši željezničku prugu Bar — Sutorman;
- da gerilski odredi iz Spiča i Paštrovića unište neprijateljske postaje u Mišićima, Buljarici, Petrovcu i Reživićima, prekinu telefonske linije i miniraju mostove na putu Bar — Budva i da postave zasjede u oba pravca;
- dio odreda iz Limljana da posjedne Sutorman i sprječi prođor Italijana od Bara prema Virpazaru;
- odred iz Brčela, Brijega, Bukovika i Gluhog Dola da posjedne pravac Preseka — Sozina;
- Podgorsko-tomički odred da postavi zasjede na putu Cetinje — Budva (Brajići), a Radomirsko-građanski odred na istoj komunikaciji bliže Cetinju;
- dio odreda iz Dupila, Popratnice, Komarna i Trnova da postavi zasjede na putu Rijeka Crnojevića — Virpazar;
- dijelovi odreda iz Seoca i Krnjica da postave zasjedu prema Krajini;
- odredi iz Boljevića, Godinja, Seoca i Krnjica (jedan dio), Orahova, Dupila i Popratnica (jedan dio), Sotonića, Mačuga, Virpazara i dio odreda iz Limljana

- da napadnu italijanski garnizon u Virpazaru i unište ga;
- Ulcinjski gerilski odred da otpočne sa diverzijama u rejonu Ulcinja.

Na sastanku su raspoređeni članovi komiteta i drugi istaknutiji komunisti za rukovodjenje akcijama. Blažo Jokov Orlandić² poslat je u Bar, Vlado Rolović u Paštroviće, Risto Lekić³ u Spič, a Blažo Jošov Orlandić⁴ određen za rukovodioca napada na Virpazar. Đuro Bošković⁵ je bio određen da rukovodi radom u pozadini. Partijski komitet su sačinjavali: Nikola Nikić — sekretar, Blažo Ljutica, Mihajlo Dobrković, Niko Vuković⁶ i Petar Lješević.⁷ Instruktori komiteta bili su Blažo Jokov Orlandić i Filip Bajković. Još odranije na terenu Crmnice su postojale partijske organizacije u selima: Brčeli, Virpazar, Boljevci, Godinje-Seoci, Gluhi Do-Maćuge, Dupilo-Popratnice, Sotonići. U ustanku u Crmnici je bilo 93 člana Partije i oko 200 skojevaca.

OSLOBOĐENJE VIRPAZARA

U napadu na Virpazar učestvovalo je oko 80 boraca. Rukovodilac napada bio je Blažo Jošov Orlandić. Plan je bio vješto pripremljen. Uoči napada u Virpazar je ubaćena jedna desetina nenaoružanih boraca, koja se smjestila u kuću Mijovića. Uveče je čamcem dotureno oružje. Zadatak desetine je bio da dejstvuje iznutra u momentu kad otpočne napad na garnizon. Pomenuti odredi imali su zadatke da sa svojih pravaca izvrše upade u Virpazar. Napad je počeo 13. jula oko 2.30 časova. Godinjski odred od 19 Lekovića prvi je upao u Virpazar i započeo borbu. Ovaj odred, hrabro potpomognut puškomitralscem Božom Orlandićem i drugim, odigrao je glavnu ulogu u napadu. Grupa iz kuće Mijovića takođe je bila veoma aktivna. Oko 6 časova izjutra borba je prestala i neprijatelj je bio potpuno savladan. Najjači otpor bio je u finansijskoj stanici u koju su borci upali i u dosta dramatičnoj borbi likvidirali posljednji otpor. Italijani su imali 6 mrtvih, 15 ranjenih i 51 zarobljenog. Niko nije uspio da pobegne. Zaplijenjena su dva mitraljeza, 3 puškomitraljeza i oko 60 pušaka sa

² Narodni heroj, poginuo početkom 1943. između Mliništa i Glamoča.

³ Narodni heroj, poginuo na Sutjesci.

⁴ Narodni heroj, poginuo od četnika 7. VI 1943. u Godinju.

⁵ Poginuo od četnika u Beogradu 1945. godine.

⁶ Poginuo u NOB.

⁷ Poginuo u NOB.

municijom. Od naših drugova hrabro je poginuo Đoko M. Leković. On je vjerovatno i prvi partizan koji je poginuo u borbi protiv okupatora u Crnoj Gori. Ranjeni su Đoko Leković i Vlado M. Leković. Odmah poslije likvidacije Italijana u Virpazaru uspostavljena je komanda mjesta, a za prvog komandanta postavljen je Raško Vukosavljević.

Oslobodenje Virpazara imalo je velikog odjeka na sve Crnicičane. Skoro svi odrasli, bilo sa oružjem ili bez njega, priključili su se ustanicima. Veliki broj seljaka pristigao je na položaje, gdje su se nalazili odredi iz njihovih sela. U toku prva tri dana ustanka oko 1 000 ljudi iz Crmnice bilo je pod oružjem. Istog dana kada je oslobođen Virpazar, Limljanski odred likvidirao je žandarmerijsku stanicu u Sutormanu, a Brčeoski odred žandarmerijsku stanicu u Brčelima. U ovoj stanci toga dana uspostavljeno je partizansko previjalište. Mjesni komitet se pretežno nalazio na položaju (Ilino brdo). Komitet je organizovao ishranu boraca na položajima. Hrana se prikupljala dobrovoljnim prilozima, a zatim je prenošena do položaja.

BORBE NA BRAJIĆIMA, SOZINI, SUTORMANU I U REJONU KUFINA

Italijanska komanda bila je iznenadena i uplašena ustankom u Crnoj Gori, te je, radi suzbijanja i uništenja ustanka, zahtijevala dolazak novih divizija. Divizija »Taro« stigla je u Boku 17. jula i sutradan preduzela operacije u cilju čišćenja Crnogorskog primorja i Grahova. 208. pješadijski puk ove divizije dobio je zadatak da nadire od pravca Bara do Kotora. Da bi ovaj puk mogao da vlada komunikacijom Budva — Bar — Ulcinj, morao je prethodno da savlada prepreke i zasjede na samom putu i planinskom grebenu na kome su se nalazili odredi iz Crmnice, Spiča i Paštirovića. Paralelno sa ovom akcijom pješadije, italijanski avioni su neprekidno bombardovali položaje i sela u Crmnici i Paštirovićima. Odredi iz Spiča i Paštirovića su bili likvidirali italijanske postaje na svojoj teritoriji. Petrovac je takođe bio oslobođen. Komandant divizije »Taro«, general Podracoli, izdao je tih dana zapovijest svojim jedinicama da u akciju ne stupaju u sastavu manje od jednog bataljona, a da od stanovništva oduzmu sve namirnice.

Podgorsko-tomički odred imao je zadatak da zaposjedne komunikaciju Budva — Cetinje i da u rejonu Brajića napravi zasjedu neprijatelju koji bi naišao iz Budve. U ovom rejonu Radomirsko-građanski i Prekornički odred dobili su iste zadatke s tim da štite komunikaciju od neprijateljskog nadiranja

iz Cetinja. Položaj Podgorsko-tomičkog odreda bio je povoljan za zasjedu. Komandir odreda bio je Zarije Jovetić, a partijsko-politički rukovodilac Jovo Tomović. Osamnaestog jula u zoru neprijateljski avioni su neprekidno tukli zaposjednute položaje. Istovremeno iz Budve kretao se neprijateljski motorizovani bataljon od 20 kamiona, 6 lakih tenkova i 7 motocikla. Kada je ovaj bataljon ušao u selo Brajiće i počeo da pali kuće, brajički seljaci su dali otpor i otvorili vatru na Italijane. Podgorsko-tomički odred — dobro organizovan i disciplinovan, sa velikim brojem članova Partije — odmah je stupio u veoma oštru borbu na kratkom odstojanju, koja je trajala do 15 časova i završila se potpunim porazom italijanskog bataljona. Podgorsko-tomički odred i ustanici iz Brajića, Radomirsko-gradanski odred i drugi ustanici koji su kasnije pristizali pokazali su veliku hrabrost i požrtvovanje. U toku borbe Italijani su u selu Brajići klali ljude a neke i žive spaljivali. Pobili su i taoce koji su se nalazili u kamionima. Neprijatelj je za sobom ostavio oko 130 mrtvih i 30 zarobljenih. Uništen je jedan tenk, 15 kamiona, 7 motocikla, automobil komandanta bataljona, a zaplijenjena velika količina oružja i municije. U ovoj borbi junački je poginuo Niko Vujačić iz Podgore, a Zarije Jovetić⁸ je ranjen.

Borbe na Brajićima su jedna od veoma uspjelih i značajnih akcija crnogorskih ustanika u 13-julskom ustanku. Italijani su kasnije vršili odmazdu nad svim odraslim muškarcima u selu Brajićima. Mnogi su strijeljani i internirani, a stoka i pokućstvo potpuno opljačkani. Zapalili su i sve preostale kuće u selu.

Jedan bataljon 208. puka krenuo je 21. jula iz Bara i Sutomora ka Sozini, kako bi odbacio ustaničke snage sa planinskog vijenca i tako obezbijedio probijanje putem do Petrovca. U Sozini se nalazio Gluhodolsko-spičanski odred od 53 boraca. Stanovništvo sa obale (iz Spiča) već je bilo pobjeglo u Sozinu. Odred je bio naoružan puškama, jednim mitraljezom i sa nekoliko puškomitraljeza. Neprijatelj je nastupao sa oko 800 vojnika, kojima je u početku pošlo za rukom da ovladaju dominantnim tačkama u Sozini. Vidjeći namjere neprijatelja i njegovu brojnost, drugovi iz ovog odreda odlučuju da odmah formiraju četu i da za komandira postave Iva Novakovića, a za partijsko-političkog rukovodioca čete Rista Lekića. Stevo Vukčević bio je zamjenik komandira čete. Razvila se višečasovna borba sa Italijanima, vjerovatno jedna od najtežih u 13-julskom ustanku. U toku borbe došla su pojačanja od oko 10 drugova

⁸ Jovetić se istakao svojom hrabrošću u borbi na Pljevljima decembra 1941. godine, kao i dva dana kasnije kada je poginuo.

iz Mačuga i dio odreda iz Limljana, koji je napao neprijatelja bočno od pravca Vrsute. Ovo je veoma pozitivno uticalo na podizanje morala malobrojnog odreda, koji se odupirao cijelom italijanskom bataljonu. Napadnuti sa tri pravca Italijani su počeli da odstupaju, što se uskoro pretvorilo u panično bjekstvo. Za vrijeme borbe pridolazili su i seljaci iz Gluhog Dola koji su, iako nedovoljno naoružani, bili spremni da se bore. Borba je trajala cio dan 22. jula. Hrabrost i požrtvovanje naših boraca odnijeli su pobjedu. Borci Spičansko-gluhodolskog odreda su bili spremni da izginu, ali da ne dozvole neprijatelju da prodre. Žene iz Gluhog Dola donosile su im u toku borbe hranu i vodu.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao 43 mrtva i oko 100 ranjenih. Veći broj ranjenika bio je zarobljen. Ustanici su imali 8 mrtvih i 16 ranjenih. U ovoj teškoj borbi junački je poginuo popularni komandir odreda Ivo Novaković. Više poginulih i ranjenih su bili iz Gluhog Dola. Naši borci su zaplijenili oko 75 000 metaka, 1 minobacač, 2 puškomitrailjeza, 50 pušaka, 2 brdska topa i dr.

Limljanski odred koji je imao zadatak da štiti Crmnici od upada neprijatelja sa pravca Bara, presreo je jednu kolonu italijanskih kamiona u rejonu Sutormana i napao je. Neprijatelj je imao 30 mrtvih. U ovom odredu nalazilo se nekoliko istaknutih komunista iz sela Limljana: Ljubo Klisić, Nikola Darčević, Blažo Vuletić, Jovo Bošković⁹ i Marko Vuletić.

Odred iz Brčela vodio je borbu sa neprijateljem u rejonu Kufin-Preseka, sprečavajući mu da prodre od pravca Bara prema Petrovcu. Ovaj odred je dejstvovao kao pojačanje boraca iz Paštrovića, koji su takođe hrabro i uspješno obavili sve postavljene zadatke, likvidiravši italijanske postaje na svojoj teritoriji. U Paštrovićima je inače bila jaka partijska organizacija. I u Brčeoskom odredu, čiji je komandir bio Marko L. Bošković, i na terenu Brčela, nalazilo se više istaknutih komunista i ličnosti među kojima Đuro Bošković i pop Blažo Marković. U odredu i na terenu radila je jaka partijska organizacija. Prvih dana borbi poginula su od neprijateljske avijacije tri borca.

RAZMJENA ZA ZAROBLJENE ITALIJANE

Jedan dio zarobljenih Italijana u poznatim borbama na Koščelama sprovođen je tih dana od odreda do odreda u Crmnici, kao znak uspjeha i pobjeda i na drugim stranama. Oni

⁹ Poginuli u NOB.

su nekoliko dana boravili u logoru u Virpazaru. Kako nije bilo dovoljno hrane za tako veliki broj zarobljenika, to je komandant mjesta u Virpazaru poslao, po instrukciji Mjesnog komiteta KPJ, jedan brodić u Skadar sa pismom italijanskoj komandi u kome se tražila hrana i sanitetski materijal za njihove zarobljene vojнике. Italijanskoj komandi nije preostalo ništa drugo nego da pošalje brodić sa hranom i sanitetskim materijalom.

Odred iz Limljana, koji je bio na Sutormanu, dobio je tih dana zadatak da sproveđe zarobljene Italijane do italijanskog garnizona u Baru. Sprovodila su ih 4 naoružana druga. Međutim, italijanska komanda u Baru ih je zadržala i zatvorila. Limljanski odred, koji je za svaki slučaj zadržao kao taoce jednu grupu italijanskih oficira, hitno je zatražio od italijanske komande da pusti četvoricu boraca ili će uprotivnom strijeljati njihove oficire. Italijanska komanda ih je poslala, ali bez oružja. Međutim, od italijanske komande je traženo da što prije pošalje i oružje, na što je ona odmah pristala.

STANJE U CRMNICI ZA VRIJEME NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Poslije prvih velikih uspjeha crnogorskih ustanika u svim krajevima Crne Gore, okupator je bio pun gnjeva, straha i želja za odmazdom. Da bi povratila izgubljenu teritoriju i održala se kao okupator, italijanska komanda šalje kao pojačanje veći broj divizija iz Albanije i Italije. Alpinska divizija »Pusterija«, jedna od najboljih italijanskih jedinica, dobila je zadatak da okupira oslobođenu teritoriju između Skadarskog jezera i Jadranskog mora. Primorski pojas za Italijane bio je veoma osjetljiv, jer su pretpostavljali da bi to područje moglo biti interesantno za iskrcavanje saveznika. Zbog toga gotovo cijela divizija »Pusterija«, ojačana jedinicama crnih košulja, otpočinje ofanzivu u Crmnici i drugim krajevima sreza barskog. Bombardovanje crnicičkih sela od jutra do noći zaplašilo je narod, te je napuštao sela. Dok su se odredi, Mjesni komitet KPJ i skoro svi članovi Partije još nalazili na položajima, sela su bila prepuštena već započetom i nesmetanom radu pete kolone.

Neprijatelj je u Crmnici nadirao iz više pravaca. Prije prodora Italijana u Crmnici je kao prethodnica stigla grupa petokolonaša iz Cetinja: Jovan Plamenac, Savo Đonović, Blažo Spadijer, Nikola Klisić i dr. (svi rodom iz Crmnice) s ciljem da raznim obmanama širi demoralizaciju u narodu kako bi italijanska divizija mogla lakše da ovlada Crmnicom i izvrši odmazdu. Oni su govorili o italijanskom »milosrđu« i tvrdili

da će okupator oprostiti svima koji su učestvovali u akcijama, ako se za vrijeme ulaska Italijana u crnčićka sela »svako bude našao kod svoje kuće«.

Sresko rukovodstvo Partije nije se snašlo u tim kritičnim danima i nije, u novonastaloj situaciji, dalo analizu događaja niti jasne smjernice za daljnje vođenje borbe. Komitet nije djelovao energično i brzo. On je očekivao direktive odozgo, dok su u međuvremenu okupator i peta kolona obavljali svoj posao. Odsustvo odlučnog stava partiskske organizacije doprinijelo je da se panika i demoralizacija po selima rašire i prenese na jedan dio boraca u odredima.

U takvoj situaciji Mjesni komitet organizuje (oko 22. jula) savjetovanje, koje se održalo na Ilinom brdu. Diskusija se u priličnoj mjeri vodila pod psihološkim dejstvom rada pete kolone, nadiranja italijanskih trupa i kolebljivosti seljaka koji su se bili priključili ustanicima. Kolebljivi seljaci vršili su stihjski pritisak na komuniste da se izade pred Italijane upravo onako kako je željela peta kolona. Partiskska organizacija nije obuzdala stihiju i ostala bar donekle gospodar situacije. Ona je to mogla ostvariti jer, i pored svega, članovi Partije i skojevci su bili spremni da slijede direktive. Umjesto toga partisko rukovodstvo je čekalo direktivu odozgo, a neprijatelj je nadirao. Tako je u oklijevanju izgubljeno nekoliko dragocjenih dana. Partija je postepeno gubila kontrolu. Konferencija na Ilinom brdu donijela je zaključke da se komunisti sklone dok prođe italijanska vojska. Govorilo se o tome kako da se vrate nekompromitovani kućama, da se raspuste odredi i pretvore u grupe koje će se skloniti u blizinu sela, ali nije data određena perspektiva dalje borbe i bar donekle suzbijena demoralizacija. Komunisti su, takoreći, prepušteni sami sebi da se snalaze kako ko zna i umije.

Odluka, koju je Mjesni komitet donio 28. jula da se ide u sela i ponovo formiraju gerilske grupe od boraca koji su spremni za dalju borbu, a narod da se skriva dok prođe neprijateljska ofanziva, donijeta je na žalost veoma kasno i nije stigla do članstva Partije. Neprijatelj je već nadirao kroz sela, a petokolonaši, kao prethodnica, pripremali su teren da se »izade« pred Italijane. Tako je veliki broj komunista i skojevac naseo paroli »zajedno sa narodom«. U narodu je zbog dejstva italijanske propagande i rada pete kolone bilo još iluzija da neće doći do internacije i strijeljanja, ako i komunisti izadu pred Italijane. To je bila vješta propaganda neprijatelja, koja se pretvorila u očiglednu prevaru. Rezultat je bio negativan: 39 komunista je internirano, a 44 ostalo na terenu.

Sekretar komiteta Nikola Nikić je odlučio na kraju da ide »zajedno sa narodom«. Kampanja pete kolone imala je efekta: »Zašto da narod strada „krivicom“ komunista« govorili su petokolonaši. I Nikić je nasio ovoj kampanji. On se predaje iako je morao pretpostavljati da će biti strijeljan. Nikić se žrtvuje radi autoriteta Partije, ali time upravo nanosi udarac partijskoj organizaciji i ustanku u Crmnici. Primjer Nikića loše je djelovao na mnoge druge komuniste koji su iz sličnih ili istih pobuda »izašli pred Italijane«. Bez obzira na loš ishod ovakve njegove odluke, on je među nama ostao kao pošten i odan komunista, što je potvrdio i držanjem prilikom strijeljanja.

Uskoro poslije ovih događaja, komunisti Crmnice koji su ostali u narodu, povezuju se i nastavljaju sa aktivnim radom na organizovanju svojih redova i na ponovnom podizanju morala u narodu. Oni objašnjavaju do čega su dovela obećanja pete kolone i smjelo ističu nužnost produženja borbe protiv okupatora. Narod je uvidio do čega su dovele odmazde okupatora i rad pete kolone pa je počeo ponovo da se zbija oko komunista. Partijska organizacija u Crmnici je uspjela da ponovo oformi oružane odrede i u znatnoj mjeri ojača i obnovi izgubljene pozicije. U tom periodu Mjesnim komitetom Partije rukovodi novi sekretar Niko Rolović,¹⁰ ali on na žalost uskoro gine od ruku domaćih plaćenika.

U narednim mjesecima Crmnica je dala veliki broj boraca za Lovćenski bataljon. Oni su učestvovali u poznatom napadu na Pljevlja i nastavili da se bore u redovima Prve proleterske brigade. U Crmnici je formiran bataljon »Jovan Tomasević«. Kroz ovaj bataljon i druge jedinice u sklopu crnogorskih brigada borci iz Crmnice su nastavili borbu protiv okupatora.

U borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika Crmnica je imala oko 500 žrtava.

Vladimir ROLOVIĆ

¹⁰ Proglašen za narodnog heroja.

RAD RADIO-SEKTORA

P
rošlo je skoro dvadeset godina od vremena kada je Radio-OF uspešno vršio propagandu za oslobodilačku borbu i kada je izazvao uznemirenje i srdžbu u redovima okupatora u Ljubljani. Na žalost, više se ne mogu setiti svih detalja i događaja iz tog vremena, pa mogu samo da dopunim opštu sliku o našem radu i to najvećim delom po organizacionoj liniji. U uslovima okupacije bilo je potrebno razviti posao i na radio-sektoru, efikasnom i modernom propagandnom sredstvu. Zbog toga su uspesi našeg uvedenog ilegalnog radio-sektora, naročito propagandne emisije »Kričača«, dali nov podstrek agitaciji i propagandi, a istovremeno bili nov dokaz da smo i na tehničkom polju bili dorasli okupatoru i sposobni za borbu i oslobođenje.

Kada su italijanski i nemački okupatori uveli sistematske pretrese stanovništva i blokade, naši aktivisti su počeli sve češće da padaju u ruke okupatoru prilikom prenošenja »Poričevaleca« i druge literature i saopštenja. Tada mi je, jednom prilikom, poručio Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK, koji je usmeravao rad radio-sektora: »Požurite s pripremama, sada težište rada prelazi na područje propagande i međusobnog pozivanja organizacija oslobodilačke borbe«.

Kada je početkom juna 1941. donesena odluka da se organizuje radio-sektor KP Slovenije, Tone Tomšič mi je poverio taj zadatak. Rekao mi je da i OF radi na tome, da njihov predajnik već radi i da poslom rukovodi inž. Miloš Brelih. Teškoće koje su se pred nama nalazile uskoro su nas prinudile da se tehnički i organizacijski povežemo i zajednički radimo.

Naš zadatak je bio: organizovati govornu radio-emisionu stanicu za propagandu u Ljubljani, montirati radio-telegrafske stanice za vezu sa SSSR-om na pogon s motornim agregatom i izraditi predajnike i prijemnike na ručni, odnosno nožni po-

gon za telegrafske veze između partizanskih jedinica. Osim toga, trebalo je uvežbavati izvestan broj telegrafista.

Mada sam studirao elektroniku, nikad se nisam intenzivnije bavio radio-tehnikom. O ilegalnim stanicama — poznato mi je bilo samo to, da je za vreme najvećeg Hitlerovog terora nad nemačkom KP, ova Partija imala ilegalnu stanicu na kratkim talasima koju su fašisti tražili na sve strane, zbog čega je neprestano menjala mesto svojih emisija. Hitlerovci su uskoro bili prinuđeni da u Hamburgu iskopčavaju struju u pojedinim delovima grada da bi utvrdili gde se nalazi stanica. Zato je naš »Kričač« već od samog početka bio tako izrađen, da može raditi na akumulatoru i baterije. Ipak smo i s njima postizali učinak šest vati. Kasnije se pokazalo da je dolazilo do iskopčavanja struje u pojedinim delovima grada, ali mi smo na to bili spremni.

U to vreme, Slovenci nisu imali radio-industriju i zbog toga nismo imali nekih većih iskustava u radio-tehnici, naročito se nismo snalazili u izradi radio-predajnika. Imali smo uvezenu radio-stanicu Radio-Ljubljane i njenu radionicu koja je u stvari bila servisna radionica za manje popravke radio-prijemnika. Radionica je, naravno, postala naše čvrsto uporište, jer je pod rukovodstvom Janeza Jančara jednom radila skoro nedelju dana isključivo za nas. U Ljubljani je bilo vrlo malo radio-amatera, a i tehničko znanje ovih bilo je najvećim delom nedovoljno. Dolaskom Alfonza Kukovca Uroša iz Ljutomera, dobili smo uspešnog organizatora i instruktora radio-telegrafije. Ozbiljnu tehničku snagu predstavljali su Rudi Jančar i inž. Gruden, koji su bili jedno vreme u službi »Filipsa« u Zemunu. Najviše ljudi za izradu radio-aparata i za emisije regrutovano je iz redova studenata Univerziteta u Ljubljani. Pomenući samo Rada Luznara, Milana Osredkara, inž. Miloša Breliha, inž. Draga Hartnera i Vidu Lasičevu, koji su svojom požrtvovanju omogućili uspešan rad javnih radio-emisija. Međutim, okupator je posumnjao da postoji organizovan rad na fakultetu i jednog dana je upao u njegove prostorije. Mada nije pronađen kompromitujući materijal, pune tri nedelje je ležalo u zatvoru 26 studenata elektrotehnike.

Za vreme okupacije bilo je vrlo malo radio-materijala. Ukoliko ga je i bilo služio je samo za popravku radio-prijemnika. Kada su okupatori zaposeli Ljubljani, kao jedini doбавljači prodavali su Slovincima isključivo radio-materijal koji je davao male efekte. Uveren sam da to nije bilo slučajno, a ni zbog nedostatka radio-materijala u ratno vreme. Nešto materijala uspeli smo da nabavimo iz trgovine u Italiji, što dokazuje da je okupator namerno sprečavao dostav-

ljanje radio-materijala u Sloveniju. Na raspolaganju je bila jedino pradavnica Radio-Ljubljane, kao i prodavnice Dobrleta i Goloba. I pored njihove dobre volje nisu nam mogli pomoći, jer nisu imali gotovo nikakvog radio-materijala.

Kada sam počeo da radim u radio-sektoru, imao sam za sobom iskustva ilegalnog rada, kao i iskustvo u radu ilegalne partiskske tehnike. Mada je cela Ljubljana bila za oslobođilačku borbu i mada su pored italijanskog okupatora u njoj živeli retki narodni izdajnici, ipak sam dosledno insistirao na metodama ilegalnog rada. Radnici radio-sektora su prihvatali princip konspiracije i dosledno ih sprovodili. Uveren sam da je to omogućilo naše uspehe i da smo zbog toga izbegli veće žrtve i provale.

Sektor radio-tehnike organizovan je odvojeno od drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, a odvojeno i od ostale tehnike. Ni jedan saradnik radio-sektora nije smeо da radi u nekoj drugoj ilegalnoj organizaciji OF. Organizaciona veza je vodila preko mene do Toneta Tomšića, a kasnije do Borisa Kidriča. Tako smo sprečili eventualne provale naše organizacije u slučaju da budu otkrivene druge organizacije. Sektori rada bili su strogo odvojeni. Oni koji su izrađivali aparate nisu smeli da kupuju materijal, niti su smeli biti povezani s drugovima koji su rukovodili emisijama. Radio-emisija je bila čvrsto povezana u specijalne jedinice i morala je sama da traži mesta odakle je vršila emitovanja. Svaki je smeо da zna samo ono što je bilo neophodno za rad. Samo u retkim slučajevima smeli su se videti i sresti dvojica montera kraj istog predajnika, mada smo se svi još odranije međusobno poznavali. Nove ljude smo sami angažovali. Nabavljač nije smeо da izaziva veću pažnju. Drugovi koji su se bavili emitovanjem na »Kričaču« bili su vrlo hrabri, inicijativni i konspirativni, a pre svega sigurni u slučaju da padnu u ruke okupatora. Svaki od nas je imao ilegalno ime, a ime je nosio i svaki aparat. »Kričač« je ime za govornu emisionu stanicu, »Krava« — predajnik za vezu sa inostranstvom itd. U konspiraciji je sve prevazišao pokojni inž. Luznar, koji je čitave mesece radio na »Kričaču«, pred očima više desetina studenata elektro-tehnike, pa ipak niko od njih, osim mene, nije znao šta on radi.

Navešću primer kada je naša konspiracija bila na probi. U trgovini Zrimšek prodavala se jedna radio-lampa s nešto većim efektom. Neki naš konstruktor, veoma agilan radio-amater, otišao je kod Zrimšeka i razgledao ovu sijalicu pored ostalog radio-materijala. Pošto mu je bilo zabranjeno da kupuje nije je ni kupio, ali se očito za nju prilično zainteresovao. To je bilo dovoljno da mu policija još iste noći izvrši pretres

stana. Istražni organi su s naročitom pažnjom razgledali njegovu radio-aparaturu. Kada sam se idućeg dana našao s njim i kada mi je opisao ono što mu se desilo, tvrdio je da nije izvao njihovu sumnju. Bilo mi je jasno da ga je okupator otkrio i da čeka da preko njega otkrije i ostale. Sa zadovoljstvom sam tada konstatovao da ovaj drug ne zna za rad nijednog saradnika radio-sektora, a da i mene poznaje samo po ilegalnom imenu. Savetovao sam ga da odmah ode u partizane. Pošto je otišao još jedanput da spava kod kuće, te noći su ga uhapsili. Ali, radio-sektor je poslovao dalje, jer je dosledna konspiracija onemogućila svaku dalju provalu. Zdenka Kidrič mi je kasnijejavila da je viđen šegrt iz trgovine Zrimšeka u društvu vođe italijanske špijunske službe.

Propagandna stanica »Kričač« je uspešno obavljala svoje zadatke u Ljubljani. Veza sa inostranstvom preko velikog radio-telegrafskog predajnika bila je uspostavljena na partizanskoj teritoriji. Aparati za radio-telegrafske veze između partizanskih jedinica izrađeni su s velikim teškoćama i poslati Glavnom štabu preko Krimskog odreda. Međutim, neki nesavesni drugovi iz njih su izvadili male baterijske prijemnike, a ostale delove izgubili pri pokretima. Tek kasnije pošlo je za rukom većim partizanskim štabovima da uspostave međusobne veze.

Okupator je na sve moguće načine htio da spreči našu delatnost. Borba se vodila najmodernijim tehničkim sredstvima kojima je raspolagao. Jednom kasnije je neprijatelj dešifrovaо naše radio-tegrame, koje su međusobno razmenili Glavni štab Slovenije i štab naše divizije. Posledice su bile teške.

Najviše pažnje okupator je posvetio javnoj radio-emisiji »Kričača«. Počeo je time što je organizovao kruženje kamiona po gradu koji su imali montirane specijalne baterijske prijemnike za određivanje pravca odakle dolaze talasi »Kričača«. Ovakve aparate namestili su i po nekim stanovima. Preko primljenih telefonskih obaveštenja štab za traženje »Kričača« određivao je mesto verovatnog smeštaja stanice (presecanjem radio-talasa). Ova italijanska nastojanja nisu bila uspešna. Inž. Miloš Brelih, koji je po našem nalogu bio u službi italijanske radio-stanice, uz mnogo napora uspevao je da dozna gotovo sve informacije Italijana i o tome nas je redovno obaveštavao.

Pošto i ovi naporis nisu dali nikakve rezultate, ukidana je električna struja u pojedinim delovima grada, da bi se na ovaj način odredilo mesto emitovanja. Kao što sam već napomenuo, ovo smo sprečili napajanjem aparature baterijama i akumulatorom.

Zatim su počeli tražiti »Kričača« na osnovu snage prijema na pojedinim mestima. Automobili sa specijalnim radio-prijem-

nicima kružili su gradom i telefonski javljali svom štabu jačinu pramanja. To isto činili su u pojedinim delovima grada informatori u stanovima. U kasarnama su bili spremni kamioni s vojnicima da bi, čim stigne naređenje, blokirali i pretresli određeni deo grada. Ovaj metod pokazao se kao efikasan. Za 12 minuta već bi blokirali kuću u kojoj je bila emisija.

Redovno sam obaveštavao Borisa Kidriča kako se okupator polako usavršava u svom poslu. Kad je već nakon 12 minuta posle početka emisije uspevao da blokira određeni sektor grada, mi smo smanjili emisiju na 10 minuta. Kada je već posle 10 minuta bio u neposrednoj blizini predajnika, mi smo sveli emisiju na 8 minuta, a kada je i on postigao brzinu od 8 minuta, mi smo sveli svoj program na 6 minuta. I pored toga, od Osredkara, Hartnera i Lasičeve, kao i ostalih saradnika, nikad nisam čuo ni jednu reč malodušnosti, već sam konstatovao nove inicijative i odlučnu volju za nastavljanje emisije. Najzad je okupator sopstvenicima oduzeo sve radio-aparate i strpao ih u magacine; samo su još ilegalni sopstvenici slušali naše radio-emisije, no prestala je i okupatorova radio-propaganda za naše stanovništvo.

Naše su se emisije već svele na samo dva minuta trajanja. Dalje se nije moglo smanjivati. Sećam se kako sam Borisu Kidriču poslednji put, negde u aprilu 1942. godine, referisao o radu »Kričača«. Zamislio se kratko vreme, a onda je rekao: »Organizujte još jednu emisiju, a onda se oprostite od slušalaca. Recite da ćete ponovo emitovati svoj program na oslobođenoj teritoriji, a u Ljubljani — posle oslobođenja. Saradnicima »Kričača« izrazite u ime CK pohvale i priznanja za njihov požrtvovani rad.«

Milko GORŠIĆ



Rizah Štetić: POGORELCI IZ POSAVINE (tuš)

USTANICI SA CINCARA

Nikada ranije nisam doživio tako mučan susret sa mojim rodnim selom Šujicom, kao početkom aprila 1941. godine. Tih dana bio sam napustio posao u Beogradu radi stupanja u vojsku. Na obroncima iznad šujičke doline bjelasale su se posljedne krpe snijega; stada ovaca su pasla požutjelu travu; veselo su odjekivala zvona na ovnovima i glasna čobanska dozivanja. Sve mi je to bilo blisko i poznato da sam za trenutak zaboravio i na to da je buknuo rat, da predstoji duga i teška bitka i da sam, upravo, i došao iz Beograda radi toga, da se prema ratnom rasporedu, uputim u vojsku...

Prvog dana boravka u Šujici pošao sam do opštinske kancelarije da se prijavim vojnom referentu. Na putu, međutim, sretoh Filipa Blatančića, mog poznanika iz djetinjstva. Vozio je bicikl. Očekivao sam da će stati da se pozdravimo. Ali on je svom snagom okretao pedale i, crven u licu, projurio kraj mene, vičući kao lud:

— Živjela Nezavisna Država Hrvatska!

Napregnuo sam sve snage da bih shvatio taj povik, ali sam, na kraju, zaključio da je Filip, možda, pijan. Nisam mogao ni pretpostaviti da smo skrhani — za svega nekoliko dana. Jer sam na putu od Beograda do Šujice imao prilike da vidim mnoge vojne jedinice, i to dosta dobro naoružane i raspoložene za borbu.

U Hrvatskoj čitaonici, koja se nalazila kraj opštinske zgrade, zatekao sam veliku grupu svojih zemljaka Šujičana, okupljenih oko baterijskog radio-aparata. Spiker Zagrebačke radio-stanice čitao je dokument o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, o »pobjedonosnoj njemačkoj i italijanskoj armiji«, o »raščišćavanju računa sa Srbima...«

Dakle, prisjetih se, Filip Blatančić nije bio pijan!

Grupa oko radio-aparata stalno se povećavala, a ustaška propaganda, emitovana preko Radio-Zagreba, postajala je sve žučnija. Počeli su i komentari o tim neočekivanim događajima.

Ustaški elementi, kojih je bilo u Šujici, odmah su počeli otvoreno da organizuju ustaški pokret. Prvu ustašku vlast sačinjavali su oni isti ljudi koji su predstavljali vlast i u tek propaloj kraljevskoj državi.

»Mačekova zaštita« pružila je svesrdnu pomoć ustašama u organizovanju mjesne vlasti. Pripadnici »zaštite« odmah su pristupili razoružavanju žandarmerijske stanice u Šujici, i to samo onih žandarma koji su bili Srbi. Tako je došlo do sukoba između žandarma Hrvata i žandarma Srba. Nikola Đivanović, na primjer, ubio je jednog žandarma, Srbina, samo zbog toga što je plakao pred kraljevom slikom. A to je, ujedno, bio i početak ubijanja srpskog stanovništva u tom kraju.

Nekoliko dana ranije došlo je i do pobune u 13. pješadijskom puku, koji je sa punom ratnom opremom pošao iz Sinja preko Dinare za Livno i Bugojno. Na Vagnju, glavnom prevoju na Dinari, taj puk se počeo rasipati: vojnici su, neki u grupama, a neki pojedinačno, krenuli svojim kućama, noseći oružje, municiju i ostale vojničke stvari. »Mačekova zaštita« međutim presretala je vojnike i razoružavala ih. Nekoliko Šiptara nisu htjeli dati oružje pa su ih pripadnici »zaštite« poubijali. Sem toga, pripadnici »zaštite« su zaustavljali autobuse, pljačkali stvari i maltretirali putnike, tako da više niko nije bio siguran u to da mu se neće ništa dogoditi na putu, u šumi, na njivi, pa i u vlastitoj kući...

U život mi je sjećanju i dolazak u Šujicu ustaše Bože Šarića, koji je imao neku vrstu političke vlasti. Njegova kancelarija nalazila se u bivšoj žandarmeriji. Ali da Šarić, ipak, nije bio jedan od najekstremnijih ustaša — osjetilo se krajem juna, kada je u Šujicu došao Ante Madunjić iz Kola, kod Duvna. Taj bahati ustaša, u dane vjerskih praznika, zatvarao je gospionicu i silom tjerao ljude u crkvu da se mole za »poglavnika« i njegovu vojsku. Ukratko: on je maltretirao narod — kako je htio. Madunjić je, prilikom jednog povratka iz Šujice u Duvno, uhapsio Nikolu Velimira iz Baljaka, opljačkao mu kuću i odveo ga u duvanjski zatvor. Zato je partijska organizacija, preko svojih simpatizera, privoljela ustašu Božu Šarića da pode u Duvno i zamoli sreskog načelnika da osloboди iz zatvora Nikolu Velimira. Ta akcija je uspjela i Velimir je oslobođen. To je, u stvari, bio prvi pokušaj komunista i njihovih simpatizera da se nešto učini za spasavanje Srba.

*

Grupica komunista iz ovog kraja pokušavala je individualnim kontaktima da objasni ljudima suštinu novonastalih prilika. Ali s obzirom na ono što se dogodalo — sve je to bilo nedovoljno. Rad partijske organizacije još više je oslabio u vrijeme kada su Italijani uhapsili u Livnu Vojina Zirojevića.¹ Hapšenje Vojina unijelo je u priličnoj mjeri pometnju u redove članova KPJ i njihovih simpatizera.

U to vrijeme činjeni su, uglavnom, pokušaji da se hrvatskoj omladini ukaže na prave ciljeve ustaša. Međutim u toku jula došlo je do hapšenja grupe partijskih aktivista u Livnu, pa je rad pojedinih partijskih grupa u selima postao još teži i neorganizovaniji. Veze sa partijskim rukovodstvom bile su otežane, a, isto tako, danima nije bilo nikakvih dodira između pojedinih grupa komunista. Za tu svrhu preostale su jedino porodice pohapšenih drugova, koje su iskorišćavane za prenošenje direktiva, poruka, vijesti itd. Aktiv komunista i njihovih simpatizera, kome sam i ja pripadao dobio je istim putem poruke od Nikole Jurkića² iz Livna. U toj poruci je bilo rečeno da podem u Veliku Drežnicu, pod Cincarom, na sastanak sa Nikolinim bratom Živkom Jurkićem³ i Strahinjom Pažinom⁴ iz Zastinja, kod Livna. Međutim, sastanak sa tom dvojicom drugova bio je skopčan sa nizom teškoča. Prvo, ja ih nisam poznavao, pa sam se morao osloniti na nečiju pomoć, što je u to vrijeme bilo vrlo opasno. Drugo, u šumi je bilo mnogo odbjeglih seljaka iz okoline Glamoča i Kupresa, a neki od njih su me dobro poznavali. Odlučio sam da zamolim pomoć od mog starog poznanika Branka Zalada iz Malovana. I on mi je izašao u susret: pošao je na Čejića Ravnine, iza Cincara i uspio da pronađe Strahinju i Živka i da ih poveže sa mnom. Bio je to značajan susret i za njih i za mene. Ja sam bio prvi od komunista koji im dolazi sa najnovijim vijestima o razvoju događaja u Livnu i drugim mjestima. Na tom sastanku, održanom u Velikoj Drežnici, zaključeno je da se po svaku cijenu sprijeći vraćanje odbjeglih seljaka kućama. Tih dana, upravo, u šumu su došle srpske žene iz sela Potočana, kod Livna, i nagovorile svoje muževe da idu kući radi brige o ljetini. Pošlo im je, dakle, za rukom da nagovore muškarce da se vrate kućama, ali su ih ustaše za nekoliko dana pokupile i — poubijale. No, uspjeli smo da ogroman broj odbjeglih Srba ubijedimo u to da povratak kući — znači za njih i sigurnu smrt.

¹ Predratni komunista, koji je organizovao prvu partijsku celiju u Livnu 1935. godine. Ubili su ga četnici juna 1942. godine.

² Predratni komunista, poginuo 1942. godine u Vidimlijama kod Glamoča u borbi sa četnicima.

³ Predratni komunista, poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

⁴ Predratni komunista, poginuo u istočnoj Bosni 1943. godine.

Ponovnim dolaskom Italijana u te krajeve nastalo je izvjesno zatišje. Naime, oni su se, povezujući se sa četnicima, pojavili kao zaštitnici srpskog naroda, pa su odbjegli Srbi, većinom žene, djeca i starci, napuštali šumu i vraćali se svojim kućama.

U oktobru su došli Ante Mioč, Itranja Pažin i Nikola Jurkić.⁵ Mioč je ostavio na mene snažan utisak, jer se u svakoj njegovoj riječi, u svakoj njegovoј akciji osjećalo ogromno revolucionarno iskustvo španskog borca. Jurkić, Mioč i Pažin organizovali su sastanak u Malovanu, radi početne pripreme za smještaj partizanskog odreda. U tome su uspjeli: broj partizana bivao je svaki dan sve veći. Drežnička grupa, međutim, bila je izolovana, nije imala nikakvih dodira sa ostalim ustašičkim jedinicama, što joj je onemogućavalo preduzimanje eventualnih akcija. Zato su preduzete mjere da se dođe u dodir sa grupom ustanika kojima je komandovao Vojin Babić iz Starog Sela kod Glamoča (kasnije je prešao na stranu četnika), i to čim su stigle vijesti o postojanju te grupe. Babićevi ustanici nalazili su se u Slovinju. Odlučeno je da Ante Mioč i ja podemo kod Babića i da se s njim dogovorimo o zajedničkoj borbi.

Nas dvojica krenuli smo jednog oktobarskog dana iz Velike Drežnice i već smo navečer stigli u Slovinju.

Vojin Babić prethodno je bio obaviješten o našem dolasku. Palo nam je odmah u oči da uživa dobar ugled među svojim seljacima, kojima je postao komandant i da je zbog toga ponosan. Bio je, istina impresioniran time što može razgovarati sa španskim borcem (pobjegao iz francuskog logora, da bi se u Jugoslaviji borio), jer je o Anti Mioču već ranije ponešto čuo. Dakle, prvi utisci nisu bili slabi i tada sam mislio da se sa tim čovjekom može saradivati, iako sam mu zamjerao da se mnogo hvali svojim junaštvom. Ponekad su se u njegovom razgovoru zapažali izrazito šoviniistički stavovi, ali smo nas dvojica smatrali da je to posljedica ustaških zločina, vjerujući da će taj čovjek, uz stalni politički rad, biti spremjan da se bori protiv okupatora. Primijetili smo, također, da on nama ne želi da otkrije sve svoje namjere, ali smo se, ipak, sporazumjeli o potrebi zajedničkih akcija, o napadima na neprijateljske garnizone i komunikacije, kao i o neophodnosti stalnih kurirske veza između grupa partizana i njegovih boraca. Babiću smo obećali da ćemo redovno slati štampane radio-vijesti i njegovim borcima.

Prilikom povratka sa Slovinja u Veliku Drežnicu, u štalamu Vojislava Duvnjaka našli smo prvu grupu drugova iz

⁵ Predratni komunist i španski borac, poginuo kod Šida 1945.

Livna, koji su, prema odluci Okružne partijske konferencije, došli da se bore. Naime, na toj konferenciji, održanoj 14. oktobra 1941. godine u Zastinju, u kući Jovanke Pažin, kojoj je prisustvovao i Maks Baćo Milić, zaključeno je da se formira cincarski partizanski odred. Iz Livna su došli Bono Rančić,⁶ Tadija Boban⁷ iz Zastinja kod Livna i Safet Gagić.⁸ Ta trojica i Ante Mioč sačinjavali su prvu grupu komunista — boraca Cincarskog partizanskog odreda.

Poslije Okružne partijske konferencije nije bilo neizvjesnosti. Više nije bilo mesta malodušnosti i radi toga što su na Cincar došli Rančić, Gagić i Boban; njihov dolazak imao je ogroman značaj za dalji razvoj ustanka u tom kraju. Stvorena je čvrsta osnova za formiranje jačih partizanskih jedinica na području nekih sela, koja su inače do tada pasivno posmatrala razvoj događaja. Trebalо je obezglavljenom i uplašenom narodu pokazati da je jedini izlaz iz nastale situacije — beskompromisna borba, na čijem su čelu sposobni, svjesni borci — komunisti. Naše djelovanje bilo je olakšano činjenicom da je, upravo, u planinskim selima, udaljenijim od komunikacije i većih naselja, narod bio raspoložen za borbu.

SUSRET SA MUSTAFOM LATIFIĆEM

Negdje u oktobru pošao sam iz Malovana u Veliku Drežnicu da Anti Mioču iznesem neka zapažanja o situaciji u Malovanu, Šujici i nekim kupreškim selima u kojima sam, po zadatku, proveo nekoliko dana. Na Razbojcima sam sreo partizana na konju sa karabinom preko leđa. Na glavi je nosio kožnu kupu sa krznom.

— Smrt fašizmu! — rekoh.

— Sloboda narodu! — odgovori mi partizan na konju, upitavši me gdje idem.

— Pošao sam do partizana u Drežnicu, treba da referišem Anti Mioču — odgovorio sam.

Tada on iz džepa izvuče mali blok, nešto pročita, a onda me pripita:

— Jesi li ti Bakrač?

— Da — odgovorih.

— Ja sam Mustafa Latifić — reče, pružajući mi ruku.

Taj neočekivani susret sa istaknutim livanjskim komunistom ostavio je na mene prijatan utisak. Tada me Latifić počeo nagovarati da odustanem od puta za Drežnicu, pošto je

⁶ Predratni komunista, umro 1958. godine.

⁷ Predratni komunista, poginuo 1943. godine.

⁸ Predratni komunista, poginuo 1943. godine.

potrebno da s njim pođem u selo Malovan. Ja sam, ipak, bio uporan u odluci da produžim do Drežnice, jer je Ante Mioču trebalo saopštiti značajne novosti. I baš dok sam Mustafi to govorio — naišao je Ante Mioč. Tako smo svi krenuli u Malovan. Uz put mi je Ante rekao da me očekuje specijalni zadatak, koji po svaku cijenu treba izvršiti, ali mi nije rekao o čemu je riječ.

Poslije našeg dolaska u Malovan, u kući Vojislava Duvnjaka brzo su se okupili svi odrasli Malovančani. Na konferenciji je govorio Mustafa Latifić. On je objasnjavao najnovije događaje i naglašavao potrebu formiranja partizanskih odreda. Ljudi su pažljivo slušali njegove riječi, klimali glavama u znak odobravanja, ali su tražili i neka objašnjenja. Mustafa je bio izvrsno obaviješten o svim zbivanjima u tom kraju, pa i u čitavoj zemlji, tako da je sva pitanja objašnjavao podrobno, te se konferencija otegla do kasno u noć. Govorio je i Ante Mioč. To je bio prvi slučaj u ovom kraju da komunisti na masovnom narodnom zboru u Malovanu objašnjavaju ciljeve i način borbe, da svojim revolucionarnim držanjem povrate ljudima snagu i vjeru u budućnost, koje su bile i te kako pokolebane ustaškim i okupatorskim zvjerstvima. Od neprocjenjivog značaja bila je činjenica da ni jedan od nas trojice nije bio Srbin, jer su u Malovanu živjeli isključivo Srbi.

Ja sam, međutim, i te noći razmišljao o specijalnom zadataku koji mi je nagovijestio Ante. Predosjećao sam da će taj posao biti skopčan sa velikim teškoćama, pa mi je za sve vrijeme trajanja konferencije to bilo na pameti.

Poslije uspjelog malovanskog zbara Mustafa Latifić je počeo da me priprema za zadatak:

— Naš odred nalazi se u neposrednoj blizini Kupresa — počeo je Mustafa. — Zato moramo ostvariti čvrstu vezu sa svim našim simpatizerima u tom ustaškom gnijezdu, moramo biti obaviješteni o namjerama i pokretima Italijana i ustaša, jer to su preduslovi uspješne borbe sa neprijateljima. Odlučeno je da ti izvršiš taj zadatak...

Poslije tih Mustafinih riječi izgledao sam kao nijem. Pomiclio sam: zar je mogućno doći u Kupres, pun neprijateljske vojske, i tamo tražiti — simpatizere Partije, koje ja uopšte nisam poznavao, da bih s njima održao sastanak? Kod mene je u tom trenutku postojalo uvjerenje da je taj zadatak neostvarljiv. Ipak sam, bez riječi, saslušao Mustafine savjete, uzeo od njega pismo za Salčina Ljubunčića iz Kupresa, koji je trebalo da okupi simpatizere u tom mjestu.

Sjutradan sam krenuo za Kupres. U toku pješačenja ni jednog trenutka nisam prestao da razmišljam o partijskom

zadatku koji sam dobio, o najjednostavnijem i najbezopasnijem načinu povezivanja sa našim simpatizerima u tom mjestu, koje je dugo vremena predstavljalo jedno od najjačih ustaških uporišta. Pričalo se, na primjer, da su kupreške ustaše pored ostalog, pisale pismo »poglavniku« Paveliću i pozvale ga, ukoliko mu je boravak u Zagrebu nesiguran, da se preseli u Kupres, i da će u tom mjestu biti u punoj bezbjednosti...

U Kupres sam stigao sretno. Najprije je trebalo da pronađem Salčina Ljubunčića. Bio je pazarni dan, mnogo svijeta na stočnoj pijaci. Pratilac je išao pored mene i čim je ugledao Ljubunčića — neprimjetno me upozorio. Prišao sam Salčinu, rekao mu da s njim moram razgovarati i da mu nosim pismo od Mustafe Latifića. Ali čim sam mu pomenuo to ime, čovjeka je, očito, uhvatilo strah, jer je tada u Kupresu, Livnu, Duvnu i drugim mjestima tog dijela Bosne bilo vrlo opasno spominjati Mustafino ime, a još opasnije primati njegova pisma. Ljubunčić se, na kraju, malo smirio i sa jednim krojačem pristao da organizuje sastanak simpatizera Partije.

Sastanak je održan u stolarskoj radionici Karla Ercega gdje su se obično sakupljali Kuprešani, pa je to smanjivalo mogućnost da budemo otkriveni. Ja sam dosta nevješto iznosio uspjehe u formiranju odreda, govorio sam o predstojećim borbenim zadacima. Ljudi su me pažljivo slušali. Svi su se složili da je potrebno držati stalnu vezu sa odredom u Drežnici, kao i sa komandom Blagajske čete. Važan zaključak sastanka bio je taj da grupa kupreških simpatizera treba da pošalje svoju delegaciju na šиру konferenciju u Drežnici, koja je trebalo da se održi za koji dan. Toj konferenciji prisustvovali su delegati iz Livna, Duvna, Glamoča, Šujice i okolnih mjesta u kojima ima komunista i simpatizera.

Kuprešani su bili zadovoljni, jer im je to bio prvi organizovan dodir sa narodnooslobodilačkim pokretom i partizanima. A i ja sam bio zadovoljan, jer sam potpuno izvršio partijski zadatak.

KONFERENCIJA U DREŽNICI

Konferencija članova Partije i simpatizera u Velikoj Drežnici trebalo je da bude neposredno vezana za zaključke Okružne partijske konferencije o dizanju opštег ustanka i formiranju partizanskih jedinica. Pripreme za tu konferenciju trajale su dosta dugo, jer je područje sa kojeg su pozvani delegati bilo veliko. Sem toga, ustaški i italijanski garnizoni čuvali su veća naselja i kontrolisali sve puteve, pa je bilo vrlo

teško kretati se iz sela u selo i okupljati ljudi, a pogotovu je bio opasan put delegata u Veliku Drežnicu. Mnogo pažnje trebalo je posvetiti izboru delegata. Morali smo naći najsigurnije ilegalne radnike, koji su bili u stanju da sproveđu u život zaključke konferencije u selima i gradovima i da što uspješnije objasne suštinu ustanka koji je buknuo u svim dijelovima Jugoslavije.

Konačno je došao i dan održavanja konferencije. Ja sam, sa grupom od 10 delegata iz Šujice, na vrijeme stigao u Drežnicu u košaru Vojislava Duvnjaka. Tu smo zatekli veću grupu partizana iz Livna, među kojima su bili Luka Džalto, Živo Jurkić, Rafić Tadić⁹, Jozo Popović, Safet Pivčić¹⁰ i Pero Jelović. Neki delegati došli su dosta kasno, pa je konferencija počela noću. Kupreški delegati, međutim, nisu prisustvovali konferenciji, jer ih je ustaška blokada spriječila da izađu iz Kupresa.

Sekretar Okružnog komiteta Partije za Livno, Vojin Zirojević, otvorio je konferenciju istakavši ukratko njen značaj. Zatim je govorio Mustafa Latifić. On je na vrlo zanimljiv način objasnio najnovije političke događaje, kao i značaj formiranja narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji i na okupiranim područjima.

Latifić je, zatim, dobar dio svog govora posvetio omladini.

Konferencija je trajala cijelu noć, ali se na licima delegata nije osjećao umor, iako su mnogi dugo putovali, tako da nisu spavali i po nekoliko dana. Na kraju je zaključeno da delegati drežničke konferencije, čim se vrate u svoja mesta, pristupe intenzivnim pripremama za formiranje ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora. Ali prije izbora trebalo je održati šire sastanke, kojima bi prisustvovali i istaknutiji komunisti. Sjećam se, na primjer, da su Nikola Jurkić i Boško Škoro bili zaduženi da prisustvuju sastanku u Šujici, dok su u neka kupreška sela raspoređeni Vojin Zirojević, Luka Džalto i Mu-stafa Latifić.

Delegati su sa oduševljenjem prihvatali zaključke konferencije i poletno ih izvršavali na terenu, izlažeći se najvećim opasnostima. Bilo je očigledno da su mnogi učesnici te značajne konferencije prvi put shvatili da našoj borbi nije cilj — lokalne čarke i borbe »samo za svoje ognjište«, kako su neki objašnjavali ustank, već — beskompromisna revolucija, ne-poštedna borba protiv okupatora i njihovih pomagača.

⁹ Predratni komunista, poginuo 1945. godine.

¹⁰ Predratni komunista, poginuo za vrijeme pete neprijateljske ofanzive.

PRVA AKCIJA

Cincarski odred u Drežnici jačao je iz dana u dan. Povećavao se ne samo broj boraca u odredu, već i pušaka, bombi i municije; borci su redovnije i bolje snabdijevani hrnom; veze sa ostalim partizanskim jedinicama bile su sve redovnije i čvršće. Komanda odreda, pa i sami borci, osjećali su da je došao čas da se preduzme zamašnija borbena akcija, kako bi se na što izrazitiji način pokazala snaga ustanka u tom kraju jer su se dotadašnje akcije, uglavnom, ograničavale na manje sukobe sa neprijateljskim patrolama. Rukovodstvo odreda bilo je mišljenja da bi trebalo napasti Italijane, na putu Livno—Kupres, i to negdje oko sela Malovana. Prilikom izbora mjesta za napad odlučujući ulogu odigrali su krupni politički razlozi. U Donjem Malovanu, naime, živio je tada bivši žandarmerijski narednik Dušan Duvnjak, koji je uporno odvraćao narod od borbe protiv Italijana. Okružni komitet zadužio me da češće boravim u Donjem Malovanu i da redovno šaljem izvještaje o stanju u tom selu, koje se, zbog djelovanja Dušana Duvnjaka, ozbiljno kolebalo. Zapazio sam da se narod boji italijanske oružane sile, koja će, kako su tada neki mislili, potpuno uništiti svaki pokušaj otpora. Zato je odluka komande Cincarskog odreda trebalo da razbije strah od italijanske vojske i da Donji Malovan čvrsto veže za narodnooslobodilački pokret.

Odlučeno je da se napad izvede početkom decembra 1941. godine. Opravdano se očekivalo da će baš tih dana kolona kamiona sa italijanskom vojskom češće prolaziti za Livno i Duvno i obrnuto, kako bi se kupreški garnizon, prije snježnih vijavica, snabdio dovoljnim količinama municije, hrane i drugim potrebama. Italijani su znali da Kupres, za vrijeme zime, može i po nekoliko sedmica biti potpuno odsječen od susjednih mjeseta, jer veliki snježni nanosi parališu drumski saobraćaj. Uz to je, za vrijeme priprema napada kod Malovana, Treći krajiški odred vodio žestoku bitku sa Italijanima u okolini sela Blagaja. Ta činjenica navodila je na pretpostavku da će svaki pokret italijanske vojske biti masovan i da se prema tome, valja ozbiljno pripremiti za borbu.

Odred je, prvih dana decembra, izvršio koncentraciju svih svojih snaga na području sela Donji Malovan. U odredu je tada bilo oko 100 boraca, čije se naoružanje, uglavnom, saštojalo od pušaka raznog porijekla i jednog puškomitrailjeza. Bilo je, međutim, boraca i bez oružja.

Napadom su rukovodili Vojin Zirojević i Mustafa Latifić. Na dan napada borci su, još dok se nije potpuno ni raz-

danilo, pažljivo raspoređeni oko ceste na Stržanju u Petrovim Dragama. Mjesto je bilo povoljno za napad. Svi borci pretvorili su se, takoreći, u jedno uho, osluškujući da li će se iz nekog pravca čuti zvuk automobilskog motora.

Bilo je vrlo hladno, decembarsko jutro, ali je na sve strane vladala skoro potpuna tišina. Tek oko 10 časova začulo se brekstanje kamionskih motora od Kupresa prema Livnu. Uz cestu su se čula tiha saopštenja: »Dolaze!« A onda je zavladala tišina. Zvuk motora sve se više približavao. Najzad se na krvudavojoj cesti ukazala kolona kamiona, punih italijanskih vojnika. Svi smo bili uvjereni u to da se i protiv tolikog neprijatelja možemo boriti. Prethodno su presječene telefonske linije na Borovoj glavi, pa smo bili sigurni da Italijani ne mogu očekivati pomoć iz Livna.

Napad je izvršen u trenutku kada je kolona, svom svojom dužinom, ušla u našu zasjedu. Sve se odigralo munjevito i po predviđenom planu. Gustu puščanu i mitraljesku vatru prekidale su česte eksplozije ručnih bombi. Borba je trajala oko 1 čas. Nekoliko kamiona bilo je prevrnuto. Bilo je i zarobljenika. Manja grupa Italijana počela je da bježi prema rijeci Šujici. Po vrlo hladnom vremenu pregazili su vodu i nastavili da bježe. Ali kada su naši drugovi dotrčali do vode, pozvali su italijanske vojниke da se predaju. I oni su se, na veliko iznenadenje partizana, jednostavno vratili i predali, pretpostavljajući, valjda, da je bježanje izlišno, pošto će i u pravcu bježanja naići na novu partizansku zasjedu. Tako se broj zarobljenih neprijateljskih vojnika popeo na 21, među kojima je bilo i nekoliko oficira — crnokošuljaša. Ranjene zarobljenike odmah smo pustili na slobodu, jer u odredu nije bilo dovoljno sanitetskog materijala za lijeчењe ranjenika.

U toj borbi, isto tako, zarobili smo mnogo dragocjenog vojnog materijala, koji je omogućio odredu da priprema i preduzima nove, još teže borbene akcije. Između ostalog, zarobljeno je 6 teških mitraljeza marke »breda«, nekoliko desetina pušaka, mnogo puščane municije i ručnih bombi, pištolja, kao i mnogo drugog vojnog materijala. U borbi na Stržanju poginula su dva borca Cincarskog odreda — Vojislav Duvnjak i Mirko Duvnjak, obadvojica iz Donjeg Malovana.

Ta značajna pobjeda cincarskih partizana brzo se pročula u čitavom kraju. Ali tada još nismo mogli shvatiti ogroman politički i vojni značaj te pobjede, koja je predstavljala prvo »borbeno krštenje« odreda. Borba pod Malovanom konačno je razbila uvjerenje da partizani, nenaoružani i bez vojne obuke, nisu sposobni da vode rat protiv italijanske vojne sile, koja je pripremana i osposobljavana decenijama. Cin-

carski odred dokazao je suprotno. Italijani su od tog dana — drhteći sjedili u zelenim kamionima pri prolasku kroz ove krajeve, očekujući napad svakog časa i na svakom mjestu. Na relaciji Livno — Kupres, i obrnuto, kretali su se isključivo u jačim kolonama, praćenim oklopnim vozilima.

Da bi se na neki način osvetili za težak poraz koji su doživjeli na Stržanju, poslije nekoliko dana zapalili su više kuća u Stržanju i Malovanu.

Neposredno poslije malovanskog napada, po naređenju komande odreda, zapaljene su Markovićeve štale na Borovoj glavi u kojima je, prema nekim obavještenjima, trebalo da se smjeste Italijani, da bi obezbijedili koliko-toliko normalan saobraćaj između Livna i Kupresa. Ta namjera je, dakle, osuđena, a Cincarskom odredu je pružena mogućnost da i dalje, preko sektora Borove glave, nesmetano drži vezu sa velikim brojem livanjskih sela.

FORMIRANJE ORGANA VLASTI

Cincarski odred se afirmisao kao snažna partizanska jedinica, koja je sposobna za izvršenje i najtežih borbenih zadataka. Borci su stekli samopouzdanje, nestalo je nervoze i straha od poraza. Radi lakšeg izvršavanja zadataka i boljeg smještaja i ishrane boraca u toku zime, odred se iz velike Drežnice preselio u Poljanicu i Ćirkov Do. Služba »hvatanja« i umnožavanja radio-vijesti dobro je funkcionala; redovno su održavane odredske konferencije; kuriri su sa mnogih strana donosili vijesti od naših ilegalaca. Istovremeno, Italijani su kopali rovove oko Livna, Duvna i Glamoča, postavljali su dvostrukе redove bodljikavih žica i nemirno gledali u planinske vrhove, pokrivenе snijegom, oko kojih se stvarala nova, oslobođilačka vojska...

Tada je trebalo iskoristiti tu povoljnu situaciju i smještije pristupiti formiranju narodnooslobodilačkih odbora, gdje su god za to postojali uslovi. Komanda odreda i članovi Okružnog komiteta stalno su odlazili u sela i pomagali ilegalnim radnicima oko stvaranja začetaka nove vlasti. Rad je bio znatno olakšan pristizanjem novih kadrova u odred, koji su bili u stanju da na sebe preuzmu veliki dio političkih i drugih poslova. Aktiv komunista i simpatizera trebalo je, u duhu odluke Drežničke konferencije u Šujici, da formira narodnooslobodilački odbor. Za to su iz odreda bili zaduženi Nikola Jurkić i Boško Škoro.

Moralo se raditi krajnjom opreznošću, jer je bila dovoljna i mala nepažnja, pa da naši drugovi padnu u ustaške ili italijanske ruke. U Šujici je bila smještena veća formacija

italijanske vojske, a mnogi mještani su bili ustaški orijentisani, pa je bilo potrebno dosta umještosti i smisla za ilegalni rad, kako bi pripreme za konferenciju ostale nepoznate neprijatelju. Takođe je bilo potrebno pažljivo odabratи ljudе i obavijestiti ih o vremenu održavanja konferencije. Ja sam bio zadužen za izvršenje svih tih priprema, što sam uspješno obavio, pa je konferencija zakazana za drugu polovinu decembra. Bio sam, takođe, zadužen i za to da o datumu održavanja konferencije obavijestim Jurkića i Škoru, pa i da im pomognem da se probiju u Šujicu.

Tih dana napadao je visok snijeg. Ja sam otišao na Poljanicu u sjedište Cincarskog odreda i obavijestio drugove o tome da su pripreme za izbore u Šujici izvršene. Jurkić, Škoro i ja krenuli smo na dan održavanja konferencije iz Malovana u Stržanj. Bila je noć. Mislili smo da ćemo tako neprimijećeni stići u Šujicu. Iskrsla je, međutim, jedna nepredviđena teškoća: cestom se kretala duga kolona italijanske vojske, a u kuću Nikole Bakrača, gdje je zakazan sastanak, moglo se doći jedino ako se pređe cesta. Čekati se, ipak, nije moglo, jer je vrijeme odmicalo. Izšli smo na cestu i — jednostavno se pomiješali sa Italijanima, koji su se mučili, izvlačeći kamione iz snijega, a spasavali su i promrzle vojнике. Izgleda da im vlastita nevolja u koju su bili zapali nije dozvoljavala da nas primijete. Tako smo prešli cestu i kasno u noć stigli na zakanano mjesto.

U kući su nas već čekali okupljeni drugovi, jer je zaključeno da se konferencija ne održi bez Jurkića i Škore. Najprije je govorio Nikola Jurkić, a zatim i Boško Škoro. Pošto je delegatima objasnio političku situaciju, Škoro se posebno osvrnuo na potrebu stvaranja narodne vlasti na područjima koja se nalaze pod kontrolom neprijatelja. Dobar broj prisutnih delegata prvi put je slušao rukovodioce partizanskog pokreta, pa su ljudi sa velikom pažnjom pratili njihova izlaganja. Na kraju je izabran prvi Narodnooslobodilački odbor za područje tadašnje Šujičke opštine. U odbor je izabrano 9 drugova. Delegati su se potom neprimijećeno razišli svojim kućama. Ta je konferencija ostala u tajnosti sve do polovine 1942. godine, kada je u Šujici izabran legalni narodnooslobodilački odbor i formirana komanda mjesta.

Prvi izbori za narodne vlasti u Šujici imali su ogroman značaj za dalje jačanje našeg uticaja u tom važnom ustaško-italijanskom uporištu, u kojem je do tada bila vrlo intenzivna neprijateljska propaganda. Simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta tek tada su dobili jasnu sliku o krajnjim ciljevima naše borbe i o zadacima koji pred njima stoje.

Jozo BAKRAČ

OD MURTERA DO JANJA

NA OTOKU MURTERU APRILA 1941.

Kraj je marta 1941. godine. Na otoku Murteru nalazi se bataljon pešadije i baterija obalske artiljerije. Ove jedinice jugoslovenske vojske imaju zadatku da brane otok i šibensku luku u slučaju invazije Italijana. U jednom zatonu blizu građica Tijesno na Murteru nalazi se i nekoliko hidroaviona. Do zatona, u maslinjacima, smeštene su velike količine benzina. Za odbranu baze na uzvišenjima su postavljeni protivavionski mitraljezi. Ja sam u mitraljeskoj četi i držimo čitav odsek sami. Svi živimo u napetom isčekivanju kada će se preko mora, otud iz Italije, pojaviti avijacija i brodovi i otpočeti desant. Niko od nas nema ni približnu predstavu kako će to izgledati, zato i u rasporedu jedinica vlada pravi košmar. Takođe se ne zna šta ko treba da radi. Svi smo zabrinuti za snabdevanje jer se već »govori« kako su zalihe u municiji i hrani male. Za mitraljeze smo dobili nišanske sprave za gađanje aviona, ali niko ne zna kako ih treba koristiti. Spavamo u »bunjama« (kolibe ovalnog oblika ozidane od kamena u vinogradima) i pod šatorima. Živimo na »suvoj hrani« i nejasno nam je zbog čega, kada još nije otpočeo rat. U vojničkim brdskim kazanima doturaju nam ujutro crnu kavu ili čaj. Prisustvo pete kolone se oseća na svakom koraku. Njeno »priča se«, »kažu«, »čulo se« prisutno je svuda. Tako »kažu« da će nas Italijani napasti s kopna, a ne preko mora. Sa njima ćemo lako — to nije nikakva vojska. Ali kako ćemo izaći na kraj s Nemcima? Nemačka je velika sila i s njom se ne može boriti. Nigde nijedne reči ohrabrenja.

Došao je 6. april — prvi dan rata. Kamena ograda kod maslinjaka osvanula je poprskana krećom. To peta kolona obeležava ciljeve, a tamo su čitave tone benzina, a niko ništa ne preduzima.

Po podne je počelo bombardovanje Šibenika. Gledamo, nema mnogo neprijateljskih aviona. Lete dosta visoko. Oko

njih, tu i tamo, vide se lopte crnog dima od eksplozija naše protivavionske artiljerije.

Veze nam ne funkcionišu. Nema telefonske veze ni sa štabom bataljona. Niko nam ni od »starešina« ne dolazi. Prepušteni smo sami sebi. U sumrak istog dana jedan avion, ne znamo čiji, nadleto je hidroavionsku bazu. Neko kaže da će nas sutra bombardovati. I opet niko ništa ne preduzima. »Kažu« da je iz bataljona naređeno da mitraljezi ne otvaraju vatru na neprijateljske avione »jer nema dovoljno municije« i »otkrio bi se položaj«, a onda šta može avionu mitraljez kada su »njihovi« avioni oklopljeni, itd.

Proveli smo noć nemirno. Probudili smo se rano. Za doručak nam dele crnu kavu i dvopek.

Od Zadra se čuje brujanje aviona. Pojavlje se nad Murterom. Ima ih oko petnaest. Spuštiše se niže, napraviše krug oko otoka, a zatim, jedan za drugim, počeše pikirati prema hidroavionskoj bazi. Otvaraju mitraljesku vatru, a čuje se i po koja jača eksplozija. Avioni lete nisko jer ih niko ne gada. Od naših položaja baza je udaljena manje od kilometra vazdušne linije. Naše položaje nadleću sasvim nisko, ali ih niko ne gada. A i kad smo hteli da to i učinimo, odnekud je stiglo naređenje da se ne puca jer su hidroavioni ionako izrešetani i potopljeni, te vatru naših mitraljeza ne bi imala nikavog smisla. Baza ima svoju odbranu, ali ni otud niko ne otvara vatru. Trže nas eksplozija benzina u maslinjaku. Benzin je bio dobro maskiran, ali sinoćne »krečenje« zida navelo je avione na cilj. Izbiše ogromni stubovi dima. Začas je sav otok obavljen crnim oblacima. Svi smo kao paralizovani i bezvoljni, otpora nigde nema. Svršivši ovaj »posao«, neprijateljski avioni napraviše dva kruga sasvim nisko i odleteše.

Još držimo položaje, ali »vesti« koje dobijamo sve više govore o besciljnosti našeg prisustva na otoku. Drugu ili treću noć posle napada neprijateljske avijacije na bazu kod Tijesnog zapucalo je kod susedne streljačke čete. Trgли smo se iz sna i sakupljeni po grupama slušamo pucnjavu i gledamo raznobojne rakete kako paraju nebo. Dodoše do nas vesti da četa pod komandom Nikole Bege odlazi kući pošto je rat završen. Nikakvog naređenja, nikakvih mera da se rasulo spremi. Vojnik Vlahov iz Vodica kaže da mi ne idemo, a kada pođemo onda oružje ne treba ostavljati neprijatelju. Meni predlažu da odem u Šibenik i uspostavim vezu sa komandom puka. Posle dosta napora stižem u Šibenik. Tamo je bezvlašće, u komandi me grde što sam došao, pa me upućuju natrag na Murter. Kada sam se vratio, zatičem u četi rezervnog kapetana Franju Sveteca, komandanta bataljona. Sav je utučen, jer je od bataljona ostalo vrlo malo ljudi.

Sutradan je neko »zvanično« saopštio da je rat završen i da su Italijani stigli u Šibenik. Vojnici iz Prvića, Šepurina, Vodica, noću prebacuju municipiju, mitraljeze i drugu opremu iz čete prema svojim selima. Učestvujem u toj akciji. Kad neprijatelj dođe na Murter, neće biti ni plena ni zarobljenika. Vojnik Vlahov govori da će nam oružje ubrzo trebati i da svaki komunist treba da ide u svoj kraj. Nije sve izgubljeno, ima ljudi koji će nas povesti u borbu. Nas nekoliko oficira, presvućeni u civilna odela, stižemo u Šibenik. Građani Šibenika su utučeni i zabrinuti. Čuju se psovke na račun vojske i oficira koji dozvoljavaju takvoj vojsci kao što je italijanska da bez opaljenog metka uđe u grad. Spavam u kući jednog druga, ne znam ni kako se zove. Ujutru nas budi muzika i topot vojničkih cokula. Gledamo kroz prozor — italijanski vojnici u zelenim uniformama i sa mnogo crnog perja na šlemovima. Trče sa veknama hleba, brzo se penju u kamione i uz zvuke »Djovinence« odlaze dalje.

U SELU ODŽAKU KOD BUGOJNA

Autobusom koji saobraća od Splita preko Livna za Bugojno vraćamo se kućama. Na ulazu u grad zaustavljaju nas nepoznati civili i traže da izađemo iz autobusa. U grad moramo peške. Očekuje se dolazak nemačkih trupa. Podignut je i slavoluk na kome je goticom, na nemačkom jeziku, ispisano »Willkommen« (dobro došli). Nekoliko građana u crnim odelima, na čelu sa advokatom Barišićem čeka da pozdravi okupatore. Iza prozora bojažljivo proviruju glave. Na ulicama puno zastava sa kukastim krstom. Bez zadržavanja žurim ka svome selu. Izvan grada sustižu me prednji delovi jedne nemačke motorizovane jedinice — tenkovi, oklopni automobili, kamioni, čini se nikad kraja. Vazduh je zasićen benzinskom parom. Uska bosanska cesta ugiba se pod tonama željeza. I, dok motorizovana kolona brekće, gledam nemačke vojnike koji sede kao voštane figure. Liče kao jaje jajetu. Kod Karabegovića kuća grupa dečurlije sa ispruženim rukama, dere se »Zig hajl«. Čudim se ko ih pre nauči fašističkom pozdravu.

Kad sam stigao u selo Odžak već je bila noć. Nigde ni žive duše, ni zračka svetla iz kuća. I škola gde sam bio učitelj takođe je utonula u mrak. Jedva mi otvorise vrata. Svi prozori zastrti ponjavama i čaršavima. Skidam ih, ali uskoro neko besomučno udara na vrata. Dva bega iz moga sela, Alibeg i Mustajbeg, upozoravaju me da prozori moraju biti zastrti — još je rat. Kažem im da je rat završen i da je zastiranje prozora suvišna stvar. Sa lovačkim puškama na ramenima, oni me upozoravaju da je to naređenje Nemaca i da je »ono doba« prošlo,

zato treba da pognemo šiju. Pri polasku mi kažu da »sahat« doteram za jedan čas unapred jer sada za nas važi »nemačko vreme«. »Novi poredak«, vidim, počeo je da se uspostavlja i u mome selu.

Ustaše su počele hajku na vojнике bivše jugoslovenske vojske, koji se vraćaju kućama. Proglasili su ih četnicima kako bi lakše mobilisali seljake da ih gone i hvataju. Uz mnogo buke pripremaju se »pohodi« u planine, koji se ponekad svršavaju hvatanjem neke grupice vojnika i obaveznim terevenkama razularene rulje što »pohod« koristi da se najede, napije i napljačka. Izmaltretirane i izbezumljene vojнике prikupljaju u Bugojnu i predaju okupatoru. U početku je u ovim »pohodima protiv četnika« učestvovalo dosta seljaka, ali kada su videli kakav im je cilj, masovno su napuštali ustaše. Ostao je samo goli ološ.

Ustaše su uspostavile svoju vlast u Bugojnu. Skoro nepoznati ljudi, bez ikakva ugleda, došli su za stožernike, logornike, tabornike i kotarske predstojnike. Poznati seoski lopov i kraljivac, koji se krio od ranijih vlasti, Maho Korenić s puškom u ruci čuva ustaški stožer (stab). Za kotarskog predstojnika postavljen je Branko Kuštro, učitelj koji će ubrzo postati jedan od najvećih zlikovaca u čitavom kraju. Muslimane su proglašili »cvijećem hrvatstva« i pokušavaju da ih vežu za ustašku NDH. Oni se drže po strani i, sem nekolicine najgorih, ustaše nisu uspele da ih pridobiju za sebe. Među njima se može otvorenije govoriti i mi raskrinkavamo ustaše, okupatora i ukazujemo čemu to vodi. Posle jednog takvog razgovora odvaja se stari Jusufspahić iz Zanesovića i u poverenju mi priča da je Hitler musliman i da se kod njega nalazi »kuran« što ga je Muhamed prvi put dobio od alaha. Ustaško-nemačka propaganda bira metode kako bi i muslimane ovog kraja uvukla u svoju zločinačku politiku. Objasnjavam starom Jusufspahiću smisao te propagande. On je ugledan čovek u selu i stalo mi je da ne nasedne neprijateljskoj propagandi.

U Bugojnu je pre rata postojala partijska organizacija na čijem je stvaranju radio Mahmut Bušatlija Buš. Bilo nas je nekoliko članova Partije. Kad su ustaše došle na vlast, svi kompromitovani su se sklonili. Za Buša čujem da je u Sarajevu i da često putuje. Jovo Raduljica otišao je u Beograd, učitelji Andelko Ristić i Ilija Grbić zarobljeni su i upućeni u Nemačku. U Bugojnu je Mirko Havlik, student, koga je Kuštro uhapsio čim je došao za kotarskog predstojnika. Ponekad dođem u Bugojno. Sastajem se sa Begom Bušatlijom, rođakom Bušovim. On je saradivao sa nama i bio u gradu aktivran. Strahuje da će biti uhapšen. Uskoro je otišao u domobranu i tamo ostao do oktobra 1944.

Jedne noći zakucaše ustaše na vrata škole. Mislim sada je sve gotovo. Na parčetu hartije Kuštro je napisao da se odmah javim u Travnik u 9. pukovniju na dvomesečnu vežbu. Sutradan sam već u vozu za Travnik. Kada sam se javio komandi u Travniku, dobijem novi raspored za Gacko. Pođoh i tamo.

U Hercegovini je ustanak. Ustaše pale i žare, priče pune strave i užasa kruže o njihovim zločinima. Sa grupom rezervnih oficira stižem u Bileću. Tamo nam kažu da su »četnici« prekopali drum i da se kod Meke Grude vode borbe, te da moramo za Gacko preko Mostara i Nevesinja. U Mostaru se javljamo komandantu Jadranskog divizijskog područja Vjekoslavu Kljišaniću. On me zadržava i pita za novosti. Pričam mu što sam čuo, ali on bi htio da zna još više. Bojim se provokacije i čutim. Pita me kako mi može pomoći i da li bih želeo da idem kući. Ne shvatam sve ovo, ali ipak izjavljujem da bih želeo kući. Dao mi je novu objavu i ja sam ponovo u svom selu.

Ne znam više što da radim, ni sa kim nemam veze. Krajam jula, pred veče u muslimanskom zaru, dođe k meni Vukica Grbić, žena Ilike Grbića sa malom Slobodankom. Ona je sva usplahirena. Priča da su ustaše iz Livna doterale nekoliko viđenih Srba i da su već svi pobijeni. Iz sela Čipuljića su pohapšeni svi muškarci, a žene sa decom dopremljene u Bugojno i smeštene u školu gde čekaju na transport za Srbiju. Vukici treba pomoći da se sa detetom prebaci u Sarajevo. Zbog toga sam sutradan otišao kod novog školskog nadzornika, učitelja Mate Kukrića. On me dočeka sa uzdignutom rukom i ustaškim pozdravom »Za dom spremni«. Poznajemo se već dugo, ali ne uspevam da za Vukicu izda propusnicu do Sarajeva.

OTPOČELA JE USTAŠKA STRAHOVLADA I U NAŠEM KRAJU

Topla juljska noć. Sa nekoliko seljaka sedim pod starom topolom čija se debela grana pruža avetinjski u prostor. Na toj grani, priča legenda, Sulejman paša Skopljak je vešao neposlušne kmetove. Ispod Zlavasti cestom ide nekoliko kamiona. Stali su kod Jandrine čuprije. Sat kasnije od sela Rosulja čuju se pucnji, jedan za drugim, ravnomerno. Mi se zgledasmo i bi nam jasno da to ustaše ubijaju... Do svitanja je trajalo ubijanje. Niko se od nas nije makao ispod topole. Svi smo ispunjeni grozom. Isti dan doznajemo da je te noći Branko Kuštro, kotarski predstojnik, svojom rukom ubio 340 ljudi koji su bili zatvoreni u Bugojnu. Rudolfu Grofu zaklali su sina na njegovom krilu, a zatim i njega! Kažu da je jama kod Rosulja puna

i da se iz nje čuju dozivanja i jauci. Još uvek sam u selu i bespomoćno slušam o zločinima koji se vrše nad nevinim narodom.

Šta da se radi? Gde su moji drugovi, zašto i mi ne dižemo kuku i motiku protiv Kuštare, Carića, Korenića i sličnih? U Kupresu su zatvorene hiljade seljaka. Tamo je ustaša Boban Rafael. Desna ruka mu je učitelj Valerijan Grafani, belogardejac, koji je pobegao iz Rusije za vreme oktobarske revolucije. Znali smo za njega da je bio konfident i špijun svih režima. Pred rat je premešten u Vukovsko za učitelja. I evo šta je radio. Imao je radio-aparat, pozivao seljake da slušaju vesti i po njihovim komentarima pravio spisak sumnjivih ljudi. Po tome spisku Boban je izdvojio 180 ljudi iz Donjeg i Gornjeg Vukovskog i streljaо ih na Borovoj glavi kod Livna. Nijedan nije bio stariji od 30 godina. To je bio cvet mladosti i snage ovih sela. Ostali seljaci su posle maltretiranja pušteni kućama.

POČEO JE USTANAK

Na području Janja, koje se graniči sa bugojanskim srezom, izbio je ustank. Do nas dopiru razne vesti o jačini ustanika, o crvenim zastavama, o napadima na Mrkonjić-Grad, Šipovo i Jezera i zauzimanju ovih mesta.

Manje i veće grupe »muhadžira« (izbeglica) stižu i u Bugojno. Oni su ispunjeni strahom i brigom za goli život. Pričaju da ustanici imaju topove, da ne diraju žene, da su neke njihove ljude bili zarobili i pustili ih govoreći im da se oni bore za slobodu. Nijednom ustaši ne praštaju i teško njima ako im padnu u šake. Već je napadnut voz kod Vjenca u kom su poginule neke ustaše.

Početkom avgusta u Bugojnu pripremaju veliku akciju za ugušenje ustanka u Janju. Nikola Jurišić, stožernik, organizator je akcije. Nekoliko ustaša iz okolnih bugojanskih sela, koji su ranije živeli u emigraciji, prikupili su oko 400 seljaka. Oni će izvršiti napad na Janj preko Prusca, Ljuše i Pribeljaca. Druge snage domobrana, ustaša i Nemaca napadaju od Jajca i Mrkonjić-Grada, a neke domobranske jedinice sa ustašama preko Glamoča i Mliništa ka Dragnić podovima, Pljevi i Šipovu. Nikola Jurišić drži govor okupljenoj rulji i podstiče je na zločine. Janj, po njima, treba opustošiti, da ništa živo ne ostane i sva sela spaliti. Nemci zahtevaju da se između Donjeg Vakufa i Jajca na levoj obali Vrbasa napravi »mrtva zona« u kojoj ne bi bilo partizana kako bi saobraćaj na pruzi Jajce — Donji Vakuf bio slobodan i Nemci mogli koristiti fabriku ferosilicijuma u Jajcu. Slušamo kanonadu topova i gledamo guste oblake dima

iz Janja. Noć, nebo iznad Janja je u odsjaju požara od sela koja gore. Ustaška rulja se vraća iz Janja, pevajući svoju himnu »U ranama na bojištu«. Stotine grla stoke gone pred sobom. Stoka je zaplašena i njeno prodorno mukanje i blejanje upotpunjava ovu stravičnu sliku. Natovareni biljcima (ćebad) i drugom pljačkom ustaše se vraćaju iz »pohoda«. Većina ih je pijana, hvališu se izvršenim zlodelima.

Ustanak nije ugušen. On se širi dalje i u septembru u Bugojno stiže italijanska vojska da »zavede red i umiri narod«. Ustaše iz Bugojna kao da su nestale — ne pojavljuju se. Na raskrsnicama Bugojna, na uzdignutim postoljima stoje italijanski vojnici-saobraćajci, sa belim rukavicama. Saobraćaj je inače sasvim zamro. Saobraćajac oštro pokazuje pravac kretanja volovskim kolima koja natovarena žitom prolaze kroz grad. Seljak ne razume znake i ležerno okreće kola u suprotnom pravcu. Saobraćajac i sam sleže ramenima i pokazuje pravac u kome se kola sada već kreću. I tako se redaju komične scene jedna za drugom.

Italijanske trupe posele su Duvno, Livno, Kupres, Bugojno, D. Vakuf. One su takođe u Prozoru i Rami. Kod D. Vakufa je granica između Nemaca i Italijana. Italijanska vojska ne prelazi most na Vrbasu kod D. Vakufa.

U JANJU NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

U oktobru 1941. došao sam na oslobođenu teritoriju. Pošto sam došao bez partiskske veze, a nemam ni poznatih, gledaju me malo sa nepoverenjem.

Štab Trećeg krajiškog NOP odreda je na Kozilima iznad reke Plive, u šumarskoj kući. Tu su Nemanja Vlatković, Vaso Butozan, Cinkara, Danko Mitrov i drugi. Oko oslobođene teritorije privremeno vlada zatišje. Sada je osnovni zadatak učvrstiti jedinice i povesti ih u borbu protiv Italijana, koji se predstavljuju kao zaštitnici Srba od ustaša. Italijanska komanda šalje na oslobođenu teritoriju razne ljude nudeći sporazum. Uroš Drenović, komandant 3. bataljona našeg odreda, već šuruje sa Italijanima i odbio je da primi političke komesare u svoje jedinice. Biće muke s njime, jer to je opasan i dvoličan čovek. U Trećem krajiškom odredu malo je članova Partije. Iz Banje Luke i Jajca došlo je nekoliko drugova, ali su oni nepoznati narodu. Dobro je što je tu Nemanja Vlatković i Radomir Mitrić koje narod poznaje odranije. Tu je i Stipo Bilan, radnik iz Jajca, koji je zbog svoje hrabrosti stekao ugled u odredu.

Do novembra 1941. broj komunista u odredu se povećao, ali pošto odred ima više jedinica, nedostatak u kadru se još

uvek oseća. U novembru je iz Banje Luke stigao Kasim Hadžić, sekretar tek formiranog Okružnog komiteta za Jajce. Njegovim dolaskom je oživeo politički rad na terenu našeg odreda. Stvaraju se partijske organizacije i po selima. Konferencije i zborovi nižu se jedni za drugim, pojačava se i borbena aktivnost jedinica.

Bataljoni »Iskra« i »Vasa Pelagić« su 21. novembra izvršili napad na Italijane u Donjem Vakufu. Mesto nije zauzeto, ali je to bio prvi organizovani napad našeg odreda na Italijane, pa se to ocenjuje kao uspeh. Nešto ranije napadnute su ustaše na Otomalju, Jezeru i Bagu. Tada je razbijena jedna ustaška bojna. Jedinice odreda brzo rastu i neprijatelj se ne usuđuje da sa manjim snagama krene protiv nas. Zbog neprekidnih dejstava na komunikaciji Donji Vakuf — Jajce — Mrkonjić-Grad, ova mesta su oštećena i život u gradu postaje sve teži. Okupatori pojačavaju svoje snage.

Na teren našeg odreda došao je i Đuro Pucar Stari. U decembru 1941. godine održana je konferencija u Gerzovu. Prijutni su svi rukovodioci iz Trećeg krajiškog odreda. Uroš Drenović sa svojim ljudima takođe. Stari iznosi ciljeve borbe i poziva na jedinstvo naroda kao osnovni uslov za uspešnu borbu protiv neprijatelja. Govori i Drenović. On proglašava svoj bataljon četničkim, ali obećava da će zajedno sa partizanima voditi borbu protiv okupatora. Još nema snage da otvoreno istupi protiv partizana. Međutim, posle konferencije, on produžava svoju izdajničku rabotu. U našem štabu je i žandarm Mitar Trivunčić. U prvim borbama ranjen je u petu i leži tu na Kozilima. Partizani ga leče, a on održava veze sa Drenovićem i po njegovom nalogu vrbuje pojedine komandire bataljona »Iskra« za četnike.

Bataljon »Pelagić« zarobio je 40 domobrana na Bagu bez veće borbe. Nemanja Vlatković, Danko Mitrov i Vaso Butozan zahtevaju da se domobrani puste, dok Trivunčić sa nekim komandirima i borcima traži njihovu smrt. Buran je bio taj razgovor i četnički elementi prete rascepom odreda ako se domobrani ne streljaju. Domobrani su streljani i drugovi iz bataljona »Pelagić« protestuju zbog takvog postupka. U bataljonu »Iskra« nastaje teška situacija. Četnici su uzeli maha. Nije daleko dan kada ćemo se morati obračunati s njima.

Narod i partizani na terenu Janje i Pljeve gladuju a teška zima je na pomolu. Spasavaju nas magacini Petog krajiškog partizanskog odreda. Iz Janje i Pljeve idu karavani prema Bosanskom Petrovcu, koji se vraćaju sa tovarima kukuruza. Narodnooslobodilački odbori imaju pune ruke posla. Sem ishrane valja smestiti pod krov stotine porodica koje su ostale bez svojih domova. Mnoge porodice preko zidova izgorelog doma prave

nastrešnice i tu zimuju. Svaku našu akciju na neoslobodjenu teritoriju prate ovi pogorelci i beskućnici. Za njih je najvažnije da dođu do malo žita i kakve bilo odeće. Kada smo čistili Majdan od ustaša, stotine takvih seljaka je bilo s nama. Oni obleću oko štaba i komandi, tražeći za sebe deo »neprijateljskog plena«. Nekada uzimaju i sami ne pitajući nikoga, i neprijateljem proglašavaju svakog ko nešto ima. Znamo da im je teško, razumemo ih, ali se svuda energično suprotstavljamo i sprečavamo ih da sami uzimaju.

Sa dizanjem ustanka u selima oko Kupresa ide dosta teško. Tamo imamo jednu četu koja nije uspevala da se omasovi. Njen »front« se nekako stabilizovao i nikako da se pomakne od Blagaja i Seke. Ustaška milicija u Zloselima je oko svog sela iskopala pravi vojnički rov i dobro naoružana brani pristup selu. Njena »isturena tačka« je ustaška milicija u Rastičevu, koja drži stražu na jednom brdu iznad tog sela. Imaju i jedan teški mitraljez. Naša četa iz Blagaja se često prepucava sa njima. U jesen, kada su se kosile retke njive ječma i zobi, ustaše su iz Rastičeva otvarale vatru na narod u polju i ponekog ranile i ubile.

Decembra su u Blagaj došli Šolaja i Nemanja Vlatković sa delom bataljona »Iskra«. Došli su i neki delovi bataljona »Pelagić«. Od Livna je stigao Vojin Zirojević, Ante Mioč i drugi. U kući seljaka Žubića stvaramo plan da zajedno sa partizanima sa Cincara, Gornjeg Malovana, Vukovskog, Rilića i Zanagline izvršimo napad na Rastičeve, Zlosela i Kupres. Vojin Zirojević će sa partizanima sa Cincara i Gornjeg Malovana zatvoriti drum Livno — Kupres a Treći odred će izvršiti napad na pomenuta mesta kako bi jedanput očistili ova sela od ustaške milicije i povezali oslobođenu teritoriju sa Gornjim i Donjim Vukovskim.

Prvih dana decembra 1941. Šolaja je sa grupom boraca napao ustašku miliciju kod Rastičeva i proterao je prema Zloselima. »Zaratilo se« i na ovom sektoru. Naš odred drži položaj prema Rastičevu. Trećeg decembra 1941. po čišćenju Rastičeva produžićemo sa napadom na Zlosela. I Drenović je pod pritiskom svojih boraca bio prisiljen da uputi deo svog bataljona u Blagaj, da bi uzeo učešća u napadu na Zlosela. Drenovićeve ljude vodi Perica Vasić kome nije nimalo stalo do ratovanja. On u svom ruksaku nosi roštijl, biber i so da pravi čevapčiće.

Dok smo se pripremali za napad na Zlosela, iz Kupresa je prema Blagaju krenuo bataljon Italijana sa nekoliko tenkova. Mi smo zauzeli položaje iznad Blagaja i grebenom koji se od Blagaja pruža iznad Rastičeva prema Plaznenici. Kad su Italijani došli na domak Rastičeva, počeli su se razvijati za

napad. Narod iz Blagaja, Novog Sela i Šemanovaca povlači se u šumu, dok sposobni za borbu uzimaju vile, kose, što stignu i priključuju se jedinicama odreda. Tako nas ima preko hiljadu i brojniji smo od Italijana. Italijani nisu hteli da povedu ustašku miliciju koja poznaje ovaj teren. Mi smo u odnosu na Italijane u velikoj prednosti jer držimo sve visove iznad sela i šumu, dok se oni nalaze u polju. Otvorili su vatru iz tenkova a sa minobacačima tuku nasumice po šumi. Mi odgovaramo tek sa po kojim pucnjem. Čekamo da priđu bliže selu i da se spusti veče. Tako je naredio Šolaja koji rukovodi napadom.

Kada smo pred veče udarili iz šume, italijanski bataljon je bio brzo razbijen. Seljaci, naoružani motkama i vilama, hvataju Italijane koji su se razbežali po polju. Oni su imali 40 mrtvih a zarobili smo nekoliko vojnika, među njima i jednog ranjenog italijanskog oficira. Ranjen je negde oko kičme, jaukao je i zapomagao. Previli smo ga, ali to je bilo bez koristi jer je on uskoro izdahnuo. Razbijeni Italijani, zahvaćeni panicom, beže prema Kupresu.

Mi smo upali u Rastićevo i Šolaja šalje fratra iz Rastićevo sa porukom u Kupres da će ga večeras napasti. Strah je zahvatio i ustašku miliciju iz Zlosela, koja se sa Italijanima povlači u grad. Panika dostiže vrhunac, jer Italijani u toku noći napuštaju Kupres. Mogli smo tada ovo ustaško gnezdo zauzeti bez teške borbe, jer je i ustaška milicija bila spremna da se povuče ka Bugojnu. Međutim, Drenovićevi četnici su otpočeli teror i pljačku u selu Rastićevu, pa je Šolaja morao povratiti svoj bataljon da bi ovo sprečio. Tako nam je propala povoljna prilika da očistimo ovaj kraj od ustaške milicije.

Pod kraj 1941. godine na teritoriji Trećeg krajiškog odreda vojnopolitička situacija bila je veoma teška. Četnici Uroša Drenovića proširili su svoj uticaj na Pljevu, povezali se sa četničkim elementima u Janju i Kupresu. Oni su se pripremali za otvoreni napad na partizane i otpočeli ga prvi. U to vreme u odredu nije poklonjena pažnja ovoj opasnosti jer su sve snage odreda bile, uglavnom, orijentisane u borbu sa neprijateljem i na čišćenje uporišta oko oslobođene teritorije.

Mesud HOTIĆ

STVARANJE I RAD PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U RIJECI I ISTRI

P oslije prvog svjetskog rata ugovorom u Rapalu uža teritorija današnje Rijeke, koja se otprilike poklapa sa današnjom riječkom općinom Stari Grad, pripala je Italiji, a nova državna granica podijelila je grad uz tok Rječine, tako da je današnja općina Sušak ostala u granicama stare Jugoslavije. Apsurdnost te granične linije, koja je sjekla živo tijelo jednog grada na dvoje, imala je određeni smisao za dalje zavojevačke ciljeve vladajućih krugova tadašnje Italije prema narodima Jugoslavije. Te ciljeve je sebi otvoreno kao program postavila fašistička Italija. Ona je taj program pokušala da ostvari ulaskom u drugi svjetski rat, kao saveznik Hitlera. Rijeku su fašistički upravljači Italije sistematski pripremali između dva rata da postane odskočna daska za agresiju prema Jugoslaviji. Ona je bila polazna baza za niz podrivačkih, terorističko-špijunskih i propagandnih akcija prema Jugoslaviji i našim narodima, vezujući za sebe i pomažući najmraćnije reakcionarne snage stare Jugoslavije. Zbog toga je fašistička Italija održavala u Rijeci mnogobrojan policijski aparat kao i veliki vojni garnizon. Godinama je fašistički špijunsko-policijski aparat na Rijeci imao kao najvažniji zadatku da snabdijeva ustaše i pomaže njihovu aktivnost u Hrvatskoj. Pored toga, taj aparat je imao zadatku da likvidira svako ispoljavanje revolucionarne i antifašističke aktivnosti kao i nacionalne svijesti hrvatskog življa Rijeke i Istre. Uprkos više od dvadesetogodišnjeg divljanja fašističkog terora u Rijeci i u Istri, nacionalna svijest našeg naroda nije bila slomljena, a strogo čuvana granica nije mogla da sprječi razmjenu vijesti i održavanje stalne veze između naroda s obje strane. Radnici sa Rijeke znali su za borbu radničke klase i naprednih snaga na Sušaku i u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije je neprekidno djelovala između dva rata na Sušaku i u Hrvatskom primorju i ta je organizacija uvijek pratila događaje i zbivanja u životu hrvatskog življa, među radnicima

i antifašistima na Rijeci i u Istri. Prema raspoloživim podacima pod italijanskom vladavinom nije postojala na Rijeci partijska organizacija sve dok nije, uoči ustanka, Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje, izvršavajući direktive CK KPH, poslao svoje članove u Rijeku i Istru da osnuju partijske organizacije.

Kapitulacijom stare Jugoslavije italijanski fašistički okupatori uključili su veliki dio teritorije Jugoslavije pod svoju direktну upravu na Rijeci. Ovaj grad je zbog svog položaja postao za italijanske fašiste jedna od glavnih raskrsnica prema okupiranoj Jugoslaviji. Stoga su se na Rijeci koncentrisale vrhovne fašističke vojne komande za čitavu okupiranu zonu naše zemlje, kao: štab II italijanske armije, Armijski vojni sud, centralne armijske obavještajne službe, zloglasna fašistička terorističko-špijunska organizacija OVRA, a takođe prolazni vojno-zarobljenički logori i zatvori, kroz koje su prolazile žrtve masovnih hapšenja fašističkog okupatora — narod Gorskog kotara, Primorja, Like i Dalmacije. Zbog svog povoljnog položaja Rijeka je postala za fašističke okupatore značajna i zbog svoje industrije, jer je bila udaljen cilj za vazdušna bombardovanja. Italija je u prvom redu forsirala brodogradilište i tvornicu torpeda za ratnu mornaricu. Ostala industrija je takođe potpuno mobilisana za ratne potrebe.

Partijska organizacija KPH na Sušaku je odmah po slomu stare Jugoslavije i dolasku okupatora razvila još aktivniji rad u narodu, objašnjavala uzroke propasti i pripremala članove Partije za sudbonosne događaje koji su dolazili.

Pozivu na ustank spremno su se odazvali komunisti Sušaka i Hrvatskog primorja i uz široku podršku radničke klase i rodoljubivih građana počeli su pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. CK KPH takođe je ukazao Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje na potrebu političkog i organizacionog aktiviranja OK i na područje grada Rijeke i Istre, da bi se mobilisao narod koji nikad nije prestao da daje otpor dugo-godišnjoj tudinskoj vladavini. Pred fašističkim terorom mnogi su se Hrvati iz Rijeke i Istre, između dva rata, sklonili u Jugoslaviju, a neki pristupili radničkom pokretu i postali članovi KPJ. Partijska organizacija na Sušaku odgojila je niz komunista iz redova radnika, radničke i školske omladine porijeklom iz Rijeke i Istre. Na početku ustanka 1941. neki su se od ovih kadrova po direktivi KP vratili na Rijeku i Istru. U toku ljeta 1941. OK je nastojao da okupi članove KPJ iz Rijeke sa zadatkom da osnuje organizaciju KP u samom gradu i da poveže antifašiste Rijeke sa ustanicima Jugoslavije. S obzirom na ulogu Rijeke u okupatorskom rasporedu i koncentraciju vojno-poličkih snaga u samom gradu za obezbjeđenje komandi i vojne industrije, kao i terorističkog aparata koji je djelovao

u pravcu okupirane teritorije, svaki udarac nanesen okupatoru u samoj Rijeci bio je od krupnog značaja. Već u toku ljeta 1941. povezali su se pojedinci, radnici, omladinci i članovi Partije u Rijeci sa Kotarskim komitetom KPH u Kastvu i sa Okružnim komitetom. U toku jula 1941. Jozo Marčelja je po zadatku Kotarskog komiteta za Kastav povezao Perčić Lojza, radnika u brodogradilištu. Perčić je do avgusta organizovao prvu grupu radnika u brodogradilištu, a kao vezu odredio je Josu Radovana, šofera koji je vozio kamion za tvornicu torpeda i nesmetano u nju ulazio. U septembru sam, kao student, pozvan na rad u Rijeku. OK za Hrvatsko primorje mi je povjerio zadatak da radim na organizovanju partijske organizacije u Rijeci, kao i u cijeloj Istri. Gradska partijska organizacija trebalo je da se poveže sa radnicima u riječkoj industriji i omladinom, kao i sa svjesnim građanstvom — u široki front protiv fašizma.

Povezao sam se sa Lojzom Perčićem i Josom Radovanom i zajednički smo nastavili sa organizacionim radom u riječkim tvornicama. U toku septembra i oktobra uspostavljene su i proširene organizacije u brodogradilištu, tvornici torpeda, rafineriji, garažama, luci. Organizovan je i omladinski aktiv kojim je rukovodio Mario Špiler, tada učenik Trgovačke akademije u Sušaku, a počela je da funkcioniše i prva tehnika za štampanje letaka na teritoriji Starog Grada. U oktobru 1941. konstituisao se u jednoj garaži na Rijeci u Tršćanskoj ulici Gradska komitet KPH za Rijeku. Sastanak je vodio delegat OK KPH za Hrvatsko primorje Silvio Milenić. Prisutni su bili: Lojzo Perčić, Joso Radovan, Silvio Kopajtić, Mario Špiler, Gverino Bratoš i ja. Na istom sastanku izabran sam za sekretara Gradskog komiteta. Pred komitet su postavljeni zadaci daljeg jačanja partijskih organizacija, skupljanje sredstava (novca, oružja i sl.) za borce, širenje letaka, slanje boraca u partizanske čete, sabotaže u ratnoj industriji, saobraćaju i na drugim mjestima.

Partijske organizacije u gradu odmah su pristupile izvršenju zadataka. Radovan je preko nekih italijanskih mornara došao do oružja i municije, koja se slala u partizanski logor, a u tvornicama su sistematski i organizovano počele sabotaže. Organizovano se usporavao rad, štetili i uništavali osjetljivi dijelovi mašina, kočila proizvodnja. Naročito su bile aktivne organizovane grupe radnika u tvornici torpeda, u kojoj se proizvodilo mnogo neispravnog oružja. U brodogradilištu se, pored ostalih akcija, jednoga dana u novembru srušila najveća dizalica koja je oštetila brod u gradnji. Dizalicu su razlabavili i oštetili sami radnici. Za ovu sabotažu fašisti su okrivili buru, jer nisu smjeli da priznaju da nisu obezbijeđeni od udaraca

Partije i u samoj njihovoј tvrđavi — Rijeci. Okupator je već osjetio aktivnost partijske organizacije i nastojao je da je razbije svim sredstvima.

Gradski komitet je u novembru, u radničkom kvartu Rijeke, ponovo održao sastanak na Turniću. Konstatovano je da postoji i djeluje oko 14 osnovnih organizacija po tvornicama, a da ima i uličnih organizacija. Mario Špiler je izvijestio i o širenju skojevske organizacije. Ustanovljeno je da fašistički okupator ubacuje špijune u organizaciju tvornice torpeda. Konstatovano je da su se i iz širih krugova nacionalno svjesnih građana — Hrvata mnogi počeli odazivati na pozive pomoći partizanskim jedinicama i da oružana borba prvih partizana u okolini Rijeke pojačava otpor protivu okupatora svih antifašista. U tom aktivnom radu takođe je bilo povezano i više radnika-Italijana.

U to vrijeme je započet partijski rad u Istri. Na jednom sastanku koji je održan na Rijeci u Starom Gradu, u Konoparskoj ulici, Silvio Milenić je formirao aktiv KPH za Istru u koji je on ušao kao sekretar Kotarskog komiteta za Kastav, ja kao sekretar Gradskog komiteta za Rijeku i Simčić iz Matulja. Aktiv je počeo da stvara organizacije u Opatiji, u selima po Učki i već u novembru 1941. postojale su partijske organizacije na Učki i sve do Mošćeničke Drage, gdje je aktivno radio Mrakovčić. Te organizacije su bile aktivne u skupljanju oružja i ostalih sredstava kao i u rasturanju letaka. Za te organizacije vezale su se i grupe u Ilirskoj Bistrici, koje su takođe skupljale oružje i spremale se na oružane akcije. Delegati iz Ilirske Bistrike već su u novembru 1941. bili na sastanku u Rijeci sa Silviom Milenićem i sa mnom. Fašistički okupator je nastojao da prodre u organizacije i da ih razbije. Naročito poslije širenja letaka po Rijeci na italijanskom jeziku »Hrvatski komunisti italijanskim vojnicima«, u kojima se okupatorskim vojnicima objašnjavaju ciljevi NOB-e i pozivaju se da okrenu oružje protiv svojih fašističkih gospodara. Ovaj letak je riječka partijska organizacija ubacila i u kasarne i vojne transporte. Okupator je počeo sa hapšenjima. U veliku garažu transportnog preduzeća ubacio je svog špijuna, u grupu za sakupljanje pomoći. Preko njega je uspio da uhapsi nekoliko radnika iz garaže i iz rukovodstva, pa je krajem 1941. dio partijskog rukovodstva u Rijeci pao okupatoru u ruke.

Partijska organizacija je i dalje nastavila borbu protiv okupatora, jer su pale drugove zamjenili novi, proširujući tako i pojačavajući antifašistički front naroda Rijeke i Istre novim borcima. Uprkos našim početnim organizacionim slabostima, fašisti ipak nisu uspjeli da unište partijsku organizaciju, niti da spriječe dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta.

FORMIRANJE MESNOG KOMITETA KPJ U KIČEVU

Negde marta 1941. partijsko povereništvo u Kičevu je ostalo bez ikakve veze sa višim forumima Partije. Međutim, partijski rad nije prestajao, mada nam je to što smo u vreme kada su se dešavali krupni događaji — kapitulacija bivše Jugoslavije i okupacija zemlje — bili ostavljeni sami себи, teško padalo. Jedina naša orijentacija u to vreme bile su radio-vesti i informacije o organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta širom Jugoslavije i Makedonije koje smo dobijali od pečalbara koji su se vraćali iz Beograda, Skoplja i drugih gradova. U specifičnim uslovima italijansko-albanske okupacije, to je bilo prilično oskudno i nedovoljno. Tako je išlo do oktobra 1941. godine.

Jednog dana, početkom oktobra, kada sam se u podne vratio kući s posla, majka me obavestila da me tražio Drakče i da je ostavio poruku da ga odmah potražim, jer je u pitanju važna stvar. Pomisao na to da je možda došao neko iz rukovodstva Partije, jako me uzbudila. Zaboravio sam na jelo i odmah krenuo kod Drakčeta. Uzbuđenje koje je i njega bilo obuzelo potvrđivalo je moj predosećaj. U kratkom razgovoru Drakče mi je rekao da je došao jedan drug koji želi sa mnom da se vidi. Krenuli smo na mesto sastanka. Veoma sam se obradovao kad sam ugledao Kuzmana Josifovskog. Poznavao sam ga još od ranije. Za vreme stare Jugoslavije sreli smo se dva puta.

Posle pozdrava i kraćeg nevezanog razgovora, Kuzman mi je zakazao sastanak za 8 sati uveče. Kad smo se našli krenuli smo put Sušice prema rasadniku. Tamo, pod okriljem mraka, održali smo prvi sastanak i razgovor.

— Kakvih novosti ima u Kičevu? — pitao me je Kuzman.

Pokušao sam da mu objasnim situaciju. Za vreme izlaganja on me je često prekidao pitanjima. Na kraju je pitao kako

su drugovi, kako rade i da li se povećao broj simpatizera. Posebno sam mu govorio o svakome i o tome šta smo do sada uradili. Onda je govorio on, a za mene je bilo posebno zadovoljstvo da ga slušam, jer je znao, kao malo ko, da jasno, slikovito i pristupačno izlaže stvari. Najpre je govorio o političkoj situaciji u svetu i Jugoslaviji, posebno kod nas u Makedoniji, zatim o ulozi i zadacima Partije i o stavovima KPJ u novonastaloj situaciji. Posebno je objašnjavao potrebu organizovanja oružanog ustanka. S tim u vezi raspitivao sam se kakvo je stanje u Prilepu, Bitolju, Skoplju i drugim mestima.

Razgovor je trajao do kasno u noć. Na kraju mi je Kuzman saopštio da sam primljen za člana Partije i da je na osnovu mog izlaganja zaključio da postoje uslovi za širi prijem drugova u Partiju i za formiranje mesnog komiteta KPJ. O tome smo posebno razgovarali idućeg dana u prisustvu još nekih drugova. To je značilo da je konačno došao dugo očekivani trenutak kada će biti formirana partijska organizacija u Kicevu. Za to smo se već duže pripremali. Dok smo bili potpuno sami, bez veze sa Partijom, stalno smo, u granicama poznavanja opšte partijske linije, diskutovali o potrebi formiranja partijskih organizacija. Donosili smo zaključke i o formama rada. Ali, današnjim danom smo postali nešto sasvim drugo od onoga što smo bili. Mi smo jezgro oko kojeg će se okupljati narod našega kraja u borbi za ostvarivanje vekovnih idea — nacionalne i socijalne slobode. Te su me misli potpuno obuzele. Kuzman me pitao kako može doći u dodir pojedinačno sa svakim od drugova o kojima smo na sastanku razgovarali. Objasnio sam mu da za to nema prepreka — svi su spremni da se u bilo koje doba i na bilo kojem mestu sastanu s njim. Ugovorili smo vreme i mesto tih susreta.

Odmah posle rastanka požurio sam da nađem drugove. Brzo smo se okupili i zajedno krenuli van grada. Prvo sam imjavio da sam primljen za člana Partije, a zatim sam im saopštio da će se idućeg dana Kuzman sa svakim od njih posebno sresti i da mogu očekivati isto to. Oni su bili radosni i oduševljeni. Zatim sam im izneo svoje utiske o Kuzmanu, koji me je oduševio i kao partijski radnik i rukovodilac, i kao čovek, drug.

Narednih osam dana Kuzman je uspeo da se sastane sa svakim od njih. Posle svakog susreta, upoznavao me je šta je učinio i koga je primio za člana Partije. U tim razgovorima stalno je isticao da je došao u sredinu koja je već bila pripremljena, da su ti ljudi ne samo dorasli da postanu članovi Partije, već da su spremni za izvršavanje i najtežih zadataka.

Posle obavljenih razgovora i prijema izvesnog broja drugova u članstvo Komunističke partije, zakazan je sastanak

u kući Borisa Aleksovskog Karčeta. Prvim sastankom, na kome je bilo nekoliko članova Partije, rukovodio je Kuzman. On je dao pregled političke situacije u svetu, govorio je o situaciji koja je nastala u Makedoniji posle okupacije i njenog rasparčavanja, o teroru okupatora i o merama koje su preduzimali za ugušivanje narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije. Posebno je govorio o razvitku oružane borbe u Srbiji, Crnoj Gori i u drugim krajevima naše zemlje. Na kraju je saopšteno da je on ovlašćen da od prisutnih članova Partije formira mesni komitet KPJ za Kičevo, koji će delovati u gradu i u okolnim selima. Tada je i formiran Mesni komitet. Kuzman je zatim govorio o metodu i sadržini rada Mesnog komiteta, posebno o radu po sektorima. U vezi s tim formirana su pomoćna tela Mesnog komiteta: komisija za selo, komisija za sindikat, partijска помоћ и dr. Posebna pažnja bila je posvećena Vojnom komitetu koji je dobio zadatak da prikuplja oružje i sličan materijal, da pronađe baze i skrivnice u gradu i u okolnim selima. Na sastanku je Kuzman posebno govorio o budnosti i držanju pred klasnim neprijateljem, što je ilustrovaо primerima iz ilegalnog rada KPJ. Isto tako govorilo se o potrebi formiranja partijskih celija, o ljudima koje treba primiti za članove Partije. Posebno smo analizirali svakoga od njih. Doneli smo odluku da treba raditi na pronalaženju konspirativnih stanova za održavanje sastanaka, za smeštaj ilegalaca i materijala itd. Na kraju je formiran i Mesni komitet SKOJ-a.

Sastanak je trajao dosta dugo, gotovo čitavu noć.

Mesec dana kasnije Kuzman je ponovo došao u Kičevo. Bio je iznenaden postignutim rezultatima, jer je bilo formirano nekoliko partijskih celija u gradu i selima i stvorena široka mreža simpatizera, što je omogućilo ogroman uticaj Partije na stanovništvo.

Pepi Mitev JOVANOVSKI

IZ CRNE GORE ZA PEĆ I POVRATAK PREKO ŠTEDIMA

Delatnost komunista se u Crnoj Gori 1941. godine već uveliko osećala. Pripreman je ustank, 13. jul. Baš pred sam ustank pozvali su me da se javim Sreskom komitetu sreza andrijevačkog u kome se nalazio Bogdan Novović. On se nalazio u selu Đuliću više Andrijevice. Trebalo je ići preko planine, a ja taj teren nisam poznavala. Zato je sa mnom pošao Vujo Zogović¹. U selu sam se našla sa Todorom Vojvodićem Dedom, koji mi je saopštio da me je Sreski komitet odredio da prenesem vezu Oblasnom komitetu u Peći. Dao mi je pismo i uputio me na neku drugaricu u Andrijevici, koja mi je pomogla da izvadim lažnu legitimaciju. Nisam se dvoumila, znala sam da je to zadatak koji mora biti izvršen i zato sam se vratila na Murinu i krenula rano ujutru da preko Čakora stignem u Peć. Bila sam obukla majčinu sukњu i zabradila se maralom, jer je trebalo da izgledam starija. Imala sam 21 godinu.

Što sam se više pela uz Čakor, misli su mi postajale sve grozničavije. Kad sam bila već blizu vrha čula sam pucnjavu. Okrenula sam se. Dug i prašnjav put se beleo i vijugao kao zmija. Murina se nije videla, ali sam znala gde se nalazi. Otuda se čula neprestana pucnjava. Morala sam, ipak, da požurim. Hitala sam niz Čakor. Na dva mesta sam morala da gazim Bistricu, pošto su na tom delu mostovi već bili porušeni.

Tada je naišla najveća opasnost — karabinijerija (karabinijerska stanica) u Kućištima. Dala sam im legitimaciju ali me nisu propustili. Rekli su mi da sačekam dok oni ne saznaju šta se dešava u Crnoj Gori.

Šta da radim? Pošla sam da se prošetam oko karabinijerije i neprimetno zašla za okuku. Niko me nije opazio. Tada sam

¹ Vujadin Zogović, narodni heroj, poginuo 1943. na Zlatnom boru u toku bitke na Sutjesci kao zamenik komandira Druge čete Prvog bataljona Prve proleterske brigade.

potrčala i malo dalje sam se spustila s puta u Bistricu. Pregazila sam je i brzo se popela uza stranu, da me ne bi ko video. Morala sam da se provlačim kroz teško prohodnu šumu. Tako sam prošla karabinijeriju. Pošto sam izbegla opasnost, ponovo sam sišla na Bistricu, pregazila je i pošla putem prema Peći. Iznad Pećke patrijaršije sam nabrala granja da bi izgledalo kao da sam iz Peći išla po drva, pa se sada vraćam. Tako sam nesmetano ušla u Peć, kasno popodne. Bila sam veoma umorna, jedva sam se kretala.

Otišla sam kući Popovića. Miladin nije bio tu, već kod Bora Vukmirovića. Tamo sam ih zatekla obojicu. Obradovali su mi se, jer me odavno nisu videli, a ništa nisu znali o događajima u Crnoj Gori. Ispričala sam ono što sam znala i predala im pismo. Kasnije sam saznaла da je pismo bilo poslato od strane Glavnog štaba Crne Gore i da je to bila poruka da na Kosovu i u Metohiji ne treba još dizati ustanak nego da ga i dalje treba pripremati, i da drugovi sa Kosmeta ne dolaze za Crnu Goru. Miladin i Boro su mi tada kazali da je jedna grupa drugova spremna da te večeri ide za Crnu Goru i pitali me da li bih išla s njima ili ču ostati da se odmorim pa da idem drugi put.

Iako sam bila veoma umorna, želja da što pre čujem šta se događa u Crnoj Gori, dala mi je snage da krenem. Tako sam se uveče u Vitomirici priključila toj grupi.

Bilo nas je deset: Miloš Gilić, Milutin Božović, Mitar Bačić, Vaso Raičević i jedan od Šaranovića. Drugih se imena ne sećam. Sa nama je pošao i Ramiz Sadik. Trebalo je da nas on otpратi.

Pošli smo noću. Put je vodio preko planine. Osvanuli smo na Štendimu na kome je bilo mnogo katuna iz raznih šiptarskih sela (Ljođe, Glođana, Ljumbarde, Bosuljice, Dubovika, Lipe i drugih) koji su uzgajali stoku.

Kad smo naišli na prvi katun, pozvao nas je jedan seljak, poznat Milutinu Božoviću, u kolibu da se odmorimo i da nas počasti. Dok smo mi sedeli kod njega, on je poslao čoveka da izvesti sledeće katune da nam pripreme zasedu. Ne sluteći ništa zahvalili smo mu se i produžili dalje.

Tako smo došli do katuna sela Ljođe. Dočekali su nas seljaci među kojima je bio i Uka Idriz. Neki iz naše grupe pokušali su da se predstave kao Nemci, jer je nekolicina znala nešto nemački. Ali seljaci su prepoznali Mića Gilića i druge, te nam je taj pokušaj odmah propao. Uka je prišao Mići i odmah mu rekao da ne možemo proći ako nas ovaj katun ne propusti. Za vreme prepirke, Ramiz Sadik im je govorio o tome da mi idemo za Crnu Goru svojim poslom, da nikome ništa ne

činimo i da ni oni nas ne treba da zadržavaju. Ipak su nas propustili i čak je nekoliko njih pošlo da nas isprati.

Pošli smo svi zajedno i naišli na katun sela Glođana, ispod Dečana. Tu je već bila drugačija situacija. Čobani su uzeli položaje. Iza svakog brežuljka i kamena videla se puščana cev. No, kada su videli Uku Idriza i druge iz prethodnog katuna nisu smeli da pucaju, već su nas napali, oduzeli nam pištolje i bombe. Mene su prepoznali, jer sam živela u susednom selu i znali me kao komunistu. Imala sam pod bluzom bombu. Nije mi jasno kako su je primetili, ali su je videli i oteli mi je.

Ovakvo ponašanje ozlojedilo je naše pratioce. Posvađali su se s Glođancima i rekli im da oni odgovaraju za nas, jer su nas propustili kroz svoj katun. Stoga su nas oni vratili natrag u njihov katun kod Ukine kolibe. Ramiza Sadika su zadržali na silu seljaci sela Glođana. Prisiljavali su ga da im kaže gde smo sklonili ostalo oružje, za koje su mislili da ga mi imamo. Isto tako su mislili da mi imamo još društva koje je sklonjeno. Uka je ipak nekako uspeo da od Glođana izvuče Ramiza i da ga dovede.

Iz susednih katuna vrlo brzo se okupilo preko 150 naoružanih seljaka oko Ukine kolibe u kojoj smo se mi nalazili. Nastala je svađa. Naši životi su bili u njihovim rukama. Većali su o tome da li će nas poubijati ili predati karabinijerima, u Dračlu, u Rugovi. Dok je trajalo njihovo većanje, Uka nam je doneo ručak i uporno nam je obećavao da dok je on sa svojim bratstvenicima živ nama se neće ništa dogoditi.

Vrlo interesantno je bilo držanje strine Ukine, inače postarije žene. Ona je prisutne naoružane seljake vrlo oštro prekorila, kako bi u takvom položaju u kojem smo se mi nalazili mogla i ona da nas poubija. Prisutnima takav prekor stare Dike nije bio ni malo prijatan.

Gotovo smo svi, sem Mitra Bakića, znali šiptarski. A on je stalno pitao o čemu oni toliko govore. Neko reče da je bolje da ne zna.

Odjednom se začu pucanj. To je jedan od ljudi pucao u kolibu, ali nije nikoga pogodio. Tada Uka Idriz uze bombu.

— Baciću je na vas ako se ne razidete! Ja sam ih uzeo na besu, pa ču i sam rešiti kuda ču ih — govorio je.

Tada je Milutin Božović izašao na vrata kolibe i obratio se prisutnim naoružanim seljacima na šiptarskom jeziku.

— Evo me, i pucajte ako hoćete u mene — pokazujući im grudi. — Mi jesmo komunisti i vodimo borbu za slobodu i ravнопravnost. Mi komunisti smo to radili i za vreme stare Jugoslavije braneći zemlju i prava Šiptara. Zbog toga smo u staroj Jugoslaviji bili hapšeni i proganjeni.

Iako je bio na vratima niko se nije usudio da u njega puca.

Gužve je nestajalo. Kad su svi otišli Uka nam je rekao da ćemo nastaviti put i da će nas on sa još 4 seljaka pratiti. Bili smo mu zahvalni. Rastali smo se sa Ramizom Sadikom. On se uputio u Peć. Mi smo nastavili put preko rugovskih planina.

Već se smrkavalo a teren je bio jako težak. Bili smo u ogromnoj šumi i zaobilazili sve moguće zasede. Kad nas je noć zatekla, naložili smo vatru. Iako smo se bili spasli, još u to nismo verovali. Činilo nam se mogućim da nas naši pratioci poubijaju. Iako su bili ljubazni, bojazan je rasla. Možda baš zbog te ljubaznosti.

Prišao mi je jedan od njih, neki stari Rugovac, i počeo da mi priča da je vrlo bogat i da je udovac. Već sam mislila da će druge poubijati, a mene odvesti.

Savladani umorom drugovi su jedan po jedan tonuli u san. Kasno noću Mićo Gilić se digao da traži vode, a Uka mu je ponudio pušku. To je već bila mala iskra nade.

Svanulo je, a ništa se nije dogodilo. Nastavili smo put dalje. Uka i ostali su išli s nama, sve dokle je postojala opasnost od katuna iako kroz njih nismo prolazili.

Razgovarali smo o komunistima, o ratu, o Crnoj Gori. Na rastanku smo se zahvalili pratiocima. Oni su se vratili a mi smo nastavili put preko planine Smiljevice. Usput smo morali često da zastajkujemo zbog Vasa koji je imao bolesne noge pa je morao češće da se odmara.

Taman smo bili na pomolu Smiljevice kad iz crnogorskog katuna počeše da pucaju. Mislili su, valjda, da smo Rugovci, ali smo se nekako sporazumeli. Ušli smo u katun, ručali i malo se odmorili. Tu smo se i rastali. Vaso je zbog bolesnih nogu ostao u katunu, a ostali su pošli prema Beranima. Sama sam krenula prema Murini i Andrijevici. Bilo je teško ići kroz šumu i nepoznate krajeve.

Šta li se desilo na Murini? Da li su mi braća izginula? A muž? Svi su ostali živi kad sam pošla, a ko zna koga već nema. Žurila sam da saznam. Ali trebalo je prvo u Andrijevicu. Nisam stigla iste večeri. Sutradan sam se obavestila o ustanku i čula da su gotovo svi živi i da su već na frontu.

Bogdana Novovića sam izvestila da sam izvršila zadatak.

A zatim, ponovo u neizvesnost ili u nešto suviše izvesno — na front. Opet prema Čakoru i Vaganici.

Vidra KOVAČEVIĆ

USTANIČKI DANI U OPŠTINI LUKOVSKOJ

Aprila 1941. godine vojnici na albanskom frontu nijesu znali kako se situacija razvija na drugim frontovima i u njihovoj pozadini. Oni su hrabro ratovali i ginuli za odbranu svoje zemlje od fašističkog nasrtanja. Mislili su, imajući u vidu da se ni ostali ratovi u istoriji nijesu tako brzo završavali, da će i aprilski rat 1941. godine duže trajati. Najmanje su očekivali tako brzi slom, jer je narod bio spremna da se svim snagama bori protiv fašističkih osvajača o kojima se, inače, kod nas mnogo čega negativnog znalo, a u svježem sjećanju su ostale riječi njihovih starješina iz mirnodopskog karsanskog života da se za odbranu otadžbine treba stalno spremati i za nju ginuti kada bude trebalo. Sve ih je to, a naročito početni uspjesi na ovome frontu, nadahnjivalo patriotskim osjećanjima prema svojoj zemlji i njenoj slobodi. Pojedine starješine, komandiri četa i vodova, sa svojim jedinicama hrabro su jurišali na neprijateljske položaje i ginuli.. Zato je vojnicima nerazumljivo bilo kada je komandant iznenada povukao bataljon sa fronta i saopštio da je sa neprijateljem sklopljeno primirje.

Ovakvo saopštenje za trenutak je unijelo zabunu. Vojnici su, povlačeći se po naređenju komandanta iz albanskih planina, čuli huku motora i primijetili mnoštvo svijetlećih farova kako iz pravca Skadra promiču prema Podgorici. To ih je nagonilo da posumnjuju u saopštenje komandanta bataljona o primirju, tim više što su znali da se dan ranije, na njihovom desnom krilu, hrabro borio i napredovao 38. pješadijski puk. Kolonom su se počele prenositi parole: »Čuvaj oružje, trebaće«, »Prava i istinska borba za slobodu treba tek da počne«. Odluka komandanta bataljona da kompletну jedinicu uputi glavnim drumom prema Podgorici izazvala je među vojnicima komešanje i dogovaranje. Revoltiran ovakvim ishodom

rata, veći broj vojnika je odlučio da po grupicama krene preko planina svome kraju. Noć im je pripomogla da svoju zamisao lakše ostvare. Svi su otišli s oružjem, a oni koji su ostali sa komandantom položili su ga neprijatelju. Na putu i po povratku kući ratnici su od ukućana i komšija mogli čuti kako je pozadini još od prvog dana rata bilo nejasno kakvo je stanje na frontovima. Pričalo se da se naši svuda dobro drže, da uspješno odolijevaju neprijatelju, a ponegdje da su u ofanzivi, a bilo je i takvih glasova da se naši povlače na svim frontovima, da je neprijatelj na nekim pravcima prodrio duboko u našu zemlju, da je uzaludno davati dalji otpor i sl. Nastala je velika zabuna i ogorčenje u narodu. Na telefonske linije komandi mjesa i nekih operativnih jedinica uključivala se nemačka, talijanska, ustaška i druge agenture i širile netačne vijesti o stanju na frontu. Među ostalim, narod je kasnije saznao da je načelnik štaba Zetske divizije pukovnik Peterlin razradio besciljni marš za drugi ešelon divizije, 61. pješadijski puk, kojim je komandovao pukovnik Bajo Stanišić, kasnije četnički komandant u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske. Niegov puk nije ni stigao na front a predat je neprijatelju. Taj neslavni komandant neslavno će završiti u oslobođilačkom ratu okrenuvši oružje protiv sopstvenog naroda.

Kada se primakao kraj konačnom slomu jugoslovenske vojske i države, u Nikšiću u Trebeškoj pećini, vlada je preko svojih organa minirala velike količine papirnog novca jugoslovenske narodne banke. Nešto zlata dala je patrijarhu Dožiću da ga čuva u manastiru Ostrogu, nešto je pokušala da prebaci morem u inostranstvo, što joj nije uspjelo, jer su ga Talijani zaplijenili, a ona, s onom količinom koju je mogla da ponese avionima, pobjegla je u nepoznatom pravcu. Papirni novac jugoslovenske narodne banke polako je sagorjevao i dimio u miniranoj pećini. Usljed jake eksplozije, odronila se stijena i prigušila vatru. Kada su neki prolaznici primijetili da iz pećine izbjiga dim, približili su se i ugledali novac. Lako su i brzo ugasili vatru, odvojili zdrave sanduke i koliko su mogli ponijeli su svojim kućama i ponovo se vratili. Ubrzo se okupilo dosta ljudi, a naročito iz obližnjeg sela Ozrinića, opštine Lukovske, i hitro su džakovi novca zamicali preko rijeke Gračanice. Neki su bili loše sreće, jer su, u žurbi da što više prikupe, donijeli kući malo nagorjele štosove. Bilo je pojedinaca koji su nekoliko dana brojili pare i nijesu znali da izbroje i utvrde koliko ih imaju. Drugi su im u šali dobacivali da pozovu inžinjere da im »iskubiciraju« pare. Tako je samo za jednu noć u Ozrinićima osvanulo dosta milionera, a takvih

je bilo i u drugim obljižnjim selima, koje je narod nazvao »pećinski milioneri«.

Čim je talijanska komanda saznala za ovo, blokirala je pećinu. Za izvjesno vrijeme pećinski novac je prolazio isto kao novčanice koje su odranije bile u prometu. Nastala je s tim novcem trgovina na veliko. Seljaci su pokupovali u Nikšiću kuće, placeve, kućni namještaj i razne dragocjenosti od zlata. Neki seoski milioneri zalazili su u nikšićke dućane i pitali pošto košta sva roba u dućanu. Za brijanje ili šišanje, ili kupovinu drugih manjih stvari, od hiljadarke se nije tražio kusur.

Kada se kasnije pročulo da serije pećinskog novca neće vrijedeti, a pogotovo kada je talijanska komanda izdala naredbu da se sav papirni novac markira kod talijanske komande da bi bio važeći, nastala je velika trka za vraćanje onog što je prodato za te »zle« pećinske pare, kako su nazvane, ne bez razloga, jer su dosta nevolje donijele ovom narodu koji je i onako bio veoma potišten zbog nastale situacije okupacijom njihove zemlje.

Dok su se na jednoj strani pojedinci snabdijevali pećinskim parama, dotle, na drugoj strani, uoči dolaska Talijana u grad, narod je otvarao magacine i odnosio oružje kući ili u planine. U tome su prednjačili komunisti, od kojih je potekla parola: »Sklanjaj oružje, trebaće!«. Na teritoriji lukovske opštine, u tri tajna slagališta, sklonjene su prilične količine oružja: puškomitrailjeza, pušaka, bombi, municije i druge opreme, a i svaki pojedinac, koji se za to potudio, snabdio se oružjem.

Talijani su odmah od početka nastojali da prema narodu budu što pažljiviji i korektniji. Jedino su obični vojnici zalažeći ponekad u obližnja sela, nasrtali na »galine« (kokoši) i mlade djevojke. Međutim, iako su nastupali veoma oprezno, ipak su bili prinuđeni da preduzimaju izvjesne mjere kontrole kretanja građana: uspostavljali su i pojačavali žandarmerijske stanice, izdavali naredbe o predaji oružja, markiranju novca i dr., jer su osjetili neprijateljsko raspoloženje naroda. I što je vrijeme odmicalo, narod je sve više shvatao namjere i ciljeve fašističke vojske i uviđao opravdanost čuvanja oružja. Saznalo se, na primjer, da je talijanska vojska mirno posmatrala kako ustaše kolju srpsko stanovništvo u Hercegovini i dr.

Počeli su da se češće održavaju sastanci komunista i vaspitnih grupa simpatizera. Održavani su sastanci i razgovori sa viđenijim ljudima i predstavnicima raznih građanskih političkih partija radi okupljanja svih narodnih snaga na najširoj političkoj platformi borbe protiv okupatora.

Kada su Talijani objavili naredbu da se oružje preda, s napomenom da će svaki onaj kod koga se poslije određenog roka oružje nađe biti strogo kažnen, komunisti su nastojali putem agitacije da se oružje ne predaje. Njihovoj agitaciji išlo je na ruku to što je svako u nastaloj situaciji intimno volio da ima pušku, za svaki slučaj, s kojim se teško rastajao. Samo jedan mali broj ljudi predao je oružje.

Opštini lukovsku sačinjavalo je devet sela i nekoliko zaselaka, sa oko devet stotina domova. Računalo se da u opštini ima približno 1 200—1 500 odraslih ljudi sposobnih za borbu. Partijska organizacija je u periodu pre rata, a naročito uoči samog aprilskog rata, organizovano i aktivno politički djelovala, uz neposrednu pomoć Sreskog komiteta KP Nikšić, tako da je u momentu okupacije Jugoslavije njen uticaj u gotovo svim selima bio veliki. Neposredno poslije okupacije u opštini je bilo svega dvanaest članova Partije organizovanih u jednoj celiji, koja je bila podijeljena na dva odjeljenja. Rad partijske organizacije u tom periodu ispoljavao se na najvažnijim i najaktuelnijim zadacima, prikupljanju oružja, municije i druge ratne opreme.

U organizovanim skupnim skladištima sklonjeno je i sačuvano za ustanike oko 180 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 1 teški mitraljez, 20 sanduka municije, bombi, pištolja i druge ratne opreme, a rukovodstvo organizacije evidentiralo je kod pojedinaca oko 550 pušaka. Prema tome, takoreći, čitav narod u ovoj opštini bio je naoružan. Odmah poslije prvih oružanih akcija formirani su odbori narodnooslobodilačkog fonda, čiji je osnovni zadatak bio da rade na materijalnom obezbjeđenju oružanih gerilskih odreda. Njihova prva akcija bila je prikupljanje novca i kupovina dva radio-aparata za slušanje radiovijesti, zatim umnožavanje i rasturanje vijesti u narodu, a kasnije prikupljanje hrane, odjeće i obuće za ustanike.

Uporedo sa prikupljanjem oružja i druge opreme vršene su i političke pripreme za ustank. Protivnici ustanka su to osjetili, i to ne samo okupator, nego i predstavnici raznih građanskih političkih partija koji se nijesu složili da se otpočne borba. Neke pristalice crnogorskog federaliste Sekule Drljevića (kao i pristalice svih režima bivše Jugoslavije, na primjer tadašnji predsjednik okupirane opštine Pavle Gezović i drugi) otvoreno su pozivali narod da preda oružje okupatoru, širili lažne vijesti o nekakvom crnogorsko-talijanskom prijateljstvu govoreći da je talijanska vojska došla da oslobodi Crnu Goru od srpskog ugnjetavanja i da Crnoj Gori obezbijedi samostalnu državnost. Njihov politički uticaj bio je veoma mali. Neki od pristalica Zemljoradničke stranke oko advokata Jevta Pavića,

rodom iz Ozrinića, u priprema za ustakan držali su se pasivno. Njihov stav je bio da je prerano ići na oružani ustakan, ali kasniji razvoj događaja primorao ih je da se većina opredijeli za borbu, pa i sam Pavić, bar formalno. Druge političke grupe nijesu ni postojale na teritoriji opštine.

Posebno su vršene vojničke pripreme, koje su naročito bile intenzivne od 22. juna 1941. godine. Odmah poslije napada na SSSR na teritoriji opštine formiran je jedan gerilski odred od drugova koji su izašli iz Nikšića, većinom članova Partije i partijskih rukovodilaca koji su bili ranijim partijskim radom kompromitovani kod policije. Prisustvo i politička djelatnost drugova iz ovog odreda imali su vrlo velikog uticaja na političku orientaciju naroda i pripreme za ustakan. Partijska organizacija u opštini je odmah pristupila formiranju gerilskih odreda na teritoriji lukovske opštine. Uoči 13. jula, dana ustanka, bilo je 6 odreda sa oko 120 naoružanih boraca. Najveći dio naroda pomagao je na ovaj ili onaj način svoje borce u odredima i gledao sa simpatijama na njihovu spremnost za oružanu borbu protiv okupatora, a naročito kada je saznao da je »velika Rusija«, kako su uobičajeno govorili, zaratila.

Uoči 13. jula Sreski komitet KP je dao direktivu za otpočinjanje oružanih akcija. Noću 13/14. jula jedan odred kombinovan od nekoliko boraca iz nikšićkog odreda i 15 boraca iz odreda sa teritorije lukovske opštine likvidirao je žandarmerijsku stanicu na Bukoviku. Tom prilikom razoružano je 9 žandarma i zaplijenjeno 14 pušaka i nešto municije. Iste noći nekoliko boraca iz Lukovskog odreda zauzelo je sjedište opštinske uprave, uništilo arhivu i sve ostalo što bi okupatoru i njegovim slugama moglo koristiti; prekinute su telefonsko-telegrafске veze na pravcu Nikšić — Šavnik i Nikšić — Župa i porušen put Nikšić — Piva kod sela Šipačna.

Jedan odred od oko 20 boraca imao je zadatak da likvidira posadu talijanskog aerodroma u Slivlju i da zapali avione. U vezi sa tim organizovano je, u toku 14. jula, izviđanje, s tim da se čim padne mrak pristupi izvršenju zadatka. Među borcima nalazio se i jedan pilot koji je imao da ispita ispravnost aviona i mogućnost njihovog eventualnog sklanjanja na drugo mjesto ili u protivnom da ih zapali. Međutim, istoga dana pješivački gerilci koji su izvodili akcije na Pandurici, u neposrednoj blizini aerodroma, likvidirali su posadu na aerodromu i zaplijenili 7 aviona i oko 2000 litara benzina. Pošto avione nijesu bili uništili Talijani su ih sjutradan povratili i odmah odvukli u pravcu Nikšića. Tako je propuštena ova veoma povoljna prilika da se avioni unište.

Tih prvih ustaničkih dana izvedene su akcije u svim drugim opštinama nikšićkog sreza tako da je neprijateljski garnizon u Nikšiću bio odsječen od ostalih garnizona i potpuno blokirao. Gerilski odredi lukovske opštine imali su da blokiraju grad od pravca Šavnika i Župe. Oduševljenje za borbu bilo je veliko. Prve uspješno izvedene akcije mobilisale su takoreći sve ljude u gerilske odrede. Svako ko je imo pušku stavio se na raspolažanje rukovodstvu. Istina, sa prvim akcijama eksponirali su se i prvi protivnici ustanka u opštini kojih je bilo vrlo malo. To su uglavnom bile pristalice predsjednika opštine Pavla Gezovića koji je pobjegao u Nikšić, zatim jedna isto tako mala grupa koja je ostala pod uticajem crnogorskih federalista i nekoliko kolebljivaca.

Koristeći se uspješno izvedenim akcijama i raspoloženjem naroda za borbu, rukovodstvo ustanka u nikšićkom srezu dalo je direktivu da se izvrše pripreme za oslobođenje Nikšića. Ova odluka široko je prodrla u narod i prihvaćena sa oduševljenjem. Za taj napad bili su angažovani i gerilski odredi iz šavničkog sreza, koji su već bili oslobođili Šavnik. Oni su se uoči samog napada prikupili na Gracu, na teritoriji Lukovskog odreda.

U toku priprema za napad izvršeno je formiranje četa, izbor njihovih komandira, podela oružja, municije i drugo. U gerilskim odredima lukovske opštine bilo je spremno za borbu oko 700 naoružanih boraca koji su se koncentrisali na polaznim položajima za napad na pravcu Žirovnica — Trebesja — Nikšić. Međutim, uoči samog napada iznenada su u Nikšić prodrle jake talijanske snage iz pravca Danilovgrada, zbog čega se od napada odustalo.

Poslije nekoliko dana Talijani su prodrli i u Šavnik, te je u toku avgusta nastupilo zatišje u izvođenju akcija, ali ne i u intenzivnom radu partijske organizacije. Izdajnički i kolebljivi elementi su, koristeći privremeno zatišje i prisustvo okupatorskih snaga, pokušali da razbiju narodno jedinstvo i da narod odvrate od dalje borbe. Iako su ujedinili napore s onima koji su već bili eksponirani kao otvoreni narodni neprijatelji, oni nijesu u tom postigli naročite rezultate.

Partijska organizacija je u avgustu i septembru razvila vrlo intenzivan politički rad. U Partiju je primljeno 10 novih članova i približno toliko kandidovano. Skojevska organizacija, pod rukovodstvom veoma aktivnog i sposobnog omladinca, komuniste Boška Vučinića, razvila je vrlo intenzivan rad i u svoje redove primila oko 20—25 novih članova, formirajući nove aktive narodne omladine. Jezgro ranije formiranih gerilskih odreda održano je i mnogo se tada radilo na njihovom

učvršćivanju i pripremanju za nove borbe. Sem toga, u selima su održavane konferencije sa narodom, na kojima su isticane borbene tradicije naših predaka, recitovani Njegoševi stihovi iz Gorskog vijenca, pjevane nove partizanske borbene pjesme i oživljavane uspomene na velike junake iz tog kraja i njihove podvige u ranijim ratovima i ustancima (Ilija Đukanov, Jefto Miletin, Boško Mijajlov i dr). Umnožavane su i rasturane radio-vijesti na čitavoj teritoriji.

Oživljavanjem oružanih akcija na terenu nikšićkog sreza polovinom septembra, kao i pojačanim političkim radom u gradu, osjetno je suzbijen uticaj neprijateljskih štetočinskih elemenata na terenu lukovske opštine. Stanje se toliko poboljšalo da su bili stvoreni svi uslovi za proširenje oružanih akcija. Direktiva Okružnog komiteta KP i naredba štaba Nikšićkog NOP odreda da se pristupi reorganizaciji gerilskih odreda u višu formu vojne organizacije (u vodove, čete i bataljone), oformi partiska organizacija u vojsci i na terenu i da se produže oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, uspješno su se sprovodile. *Milovan*

Krajem septembra formirane su: u selu Ozrinićima dvije čete (komandir 1. Rade Raičević, politički komesar Pejo Raičević, a komandir 2. Milan Nikolić, politički komesar Vlado Koljenšić); u selu Dragovoljićima jedna četa (komandir Novak Knežević, politički komesar Đordija Vučinić Đona), a u selu Lukovu takođe jedna četa (komandir Đordije Drašković, politički komesar Petar Abramović). U oktobru su formirane čete i u ostalim selima. Naredbom štaba Nikšićkog NOP odreda, koju je usmeno prenio politički komesar odreda Milinko Đurović, imenovan je štab Lukovskog narodnooslobodilačkog partizanskog bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Milišav Raičević, za političkog komesara Puniša Lalatović, za zamjenika komandanta Radivoje Simović, a za zamjenika političkog komesara Đordije Vučinić.

U oktobru bataljon je brojao oko 400 naoružanih boraca, a kasnije se povećao na oko 700 boraca. Partiska organizacija u opštini u to vrijeme imala je oko 25 članova. Tada je formirana i partiska organizacija u bataljonu.

Od svog formiranja komanda bataljona organizovano rukovodi radom četa koje su češće na okupu nego što je to bio slučaj ranije. Sa borcima se sistematski radi na njihovom vojničkom i političkom uzdizanju. Prema neprijateljskom garnizonu u Nikšiću postavljene su straže i zasjede, patrole kontrolišu čitav teren, a jedan dio snaga bataljona uvijek je bio u pripravnosti da stupi u dejstvo. Izdato je naređenje da se ponovo prekinu telefonsko-telegrafske veze na pravcu Nikšić —

Šavnik i Nikšić — Župa i da se na tim pravcima poruše putevi; zatim da se talijanske patrole, koje zalaze po obližnjim selima radi traženja oružja i pljačke, hvataju i sprovode u štab bataljona čije je sjedište bilo u kući Radovana Vučinića u Gračanici. Tako je u oktobru zarobljena jedna talijanska patrola u Ozrinićima, a druga je napadnuta u selu Rubeža na putu Nikšić — Župa, ali je uspjela da se povuče u garnizon. Ovi napadi na talijanske patrole izazvali su jednu krupniju akciju Talijana. Jedan njihov bataljon iz Nikšića preuzeo je nastupanje u streljačkom stroju preko Rudog polja, pravcem ka Župi. Kada su naše straže otvorile vatru, Talijani su se počeli ukopavati, kako su to obično činili. Komanda bataljona naredila je četama da odmah stupe u borbu, ako neprijatelj bude produžio nadiranje. Međutim, padom marka Talijani su se povukli natrag u garnizon. Od tada Talijani se u ovom pravcu nisu smjeli slobodno kretati, te je tako Lukovski bataljon uspio da ponovo uspješno blokira Nikšić na liniji Tović — Žirovnica — Slivlje. Kontrolisan je ulazak i izlazak iz grada, a bataljon je imao i punu kontrolu na čitavoj teritoriji opštine.

U periodu oktobar — decembar 1941. godine, a i kasnije, bataljon je, po naređenju štaba Nikšićkog NOP, slao dio svojih snaga i u akcije na drugim terenima. Tako je krajem oktobra grupa od 20 boraca učestvovala u rušenju Carevog mosta, važnog objekta na putu Nikšić — Podgorica. Akciju je organizovao štab Nikšićkog NOP odreda, a njom je rukovodio politički komesar odreda Milinko Đurović.

Polovinom novembra u borbama protiv Talijana u Gornjem polju učestvovala je jedna četa od 50 boraca iz Lukovskog bataljona.

Kada je štab Nikšićkog NOP odreda uskoro poslao jedan bataljon svojih snaga na teren istočne Hercegovine da uspostavi što tješnji borbeni dodir sa hercegovačkim oslobođilačkim snagama, u njegovom sastavu je bio i jedan vod Lukovskog bataljona od dvadesetak boraca. U borbama na Borču (u Hercegovini) poginuli su Blagoje Đurđevac iz Lukova i Mileta Sturanović iz Ozrinića, koji su se istakli svojom hrabrošću, dok je u borbama protiv četničkih snaga popa Perišića hrabro poginuo Blagota Knežević iz Dragovoljića.

U napadu na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, u sastavu snaga Nikšićkog odreda (u bataljonu »Peko Pavlović«) učestvovala je i jedna četa od 120 boraca iz Lukovskog bataljona. Sem toga jedan vod od 20—25 boraca ušao je u sastav snaga koje je štab Nikšićkog odreda uputio na teren Vasojevića za borbu protiv četnika i Talijana. U tim borbama poginuo je između ostalih i neobično hrabar borac i rukovodilac

Đordije Vučinić Đona. U trenutku njegove pogibije kraj njega se zadesila, njegova setra Milica, koja je zgrabila pušku piginulog brata i doviknula: »Ja ču produžiti da osvetim«.¹

Pošto je u periodu oktobar — decembar 1941. Lukovski bataljon imao u svojim rukama situaciju na čitavoj teritoriji opštine, bili su stvoreni vrlo povoljni uslovi za formiranje novih i organizaciono-političko učvršćenje već formiranih narodnooslobodilačkih odbora. Bivša opštinska uprava, žandarmerijske stanice, seoski kmetovi i druge institucije bivše državne vlasti od dana ustanka nijesu više postojale na teritoriji opštine, te je orientacija još od početka ustanka bila na stvaranju nove narodne vlasti. Rukovodstvo ustanka u opštini, partiska organizacija, AFŽ, omladinska organizacija, a posebno odbori Narodnooslobodilačkog fronta su još od početka ustanka, posredno ili neposredno, potpomagali i aktivno radili na rješavanju ne samo pitanja koja su bila neposredno vezana za oružane snage i oružanu borbu, već i pitanja koja su se pojavljivala i bila od interesa za samo stanovništvo — sporovi među pojedincima, zbrinjavanje pojedinih porodica i dr.

U selu Ozrinićima je gotovo svakodnevno iskršavalо niz pitanja i sporova, a bilo je kolebljivih i otvoreno izdajničkih elemenata koji su nastojali da selo strahom i panikom što čvršće vežu za sebe, zapravo za neprijatelja. Zbog toga je početkom septembra na seoskoj konferenciji, kojoj je prisustvovao i delegat partiske organizacije Radoš Raičević, formiran narodnooslobodilački odbor, prvi na teritoriji lukovske opštine. U odbor je izabранo nekoliko poštenih rodoljuba od kojih i jedan član Partije, ali su izabrana i dva kolebljivca koji su se kasnije pokazali kao otvoreni neprijatelji. Oni su srećom ubrzo odstranjeni. Odbor je odmah počeo sa radom i, pored ostalog, doneo je za ondašnje prilike veoma važnu odluku da bez njezove dozvole нико не може да odlazi u grad. Odbor je, kao narodna vlast preuzeo šire funkcije tek kada je od Sreskog komiteta KP dobijena direktiva i uputstvo za rad narodnooslobodilačkih odbora. Neposredno poslije ove direktive formirani su seoski odbori i u svim drugim selima lukovske opštine, na taj način što je na seoskim konferencijama biran po jedan ili dva delegata koji su ušli u opštinski odbor.

U prvi opštinski narodnooslobodilački odbor izabrani su Radoš Raičević iz Ozrinića, Perko Mićović iz Šipačna, Boško Radović iz Lukova, a kasnije je i Rajko Matijašević iz Oraha. Stalno sjedište opštinskog odbora bilo je u osnovnoj školi u Lukovu, odakle je objedinjavao rad seoskih odbora. Mnoga pita-

¹ I Milica je kasnije, krajem marta 1943, hrabro poginula u borbi sa četnicima kod Šipačna. Proglašena je za narodnog heroja.

nja seoski odbori su rješavali na skupovima seljaka, a bilo je slučajeva da su na ovakvim skupovima smjenjivani pojedini članovi odbora koji nijesu pravilno radili. U početku su seoski odbori pretežno radili na prikupljanju hrane, odjeće i obuće za vojsku, a djelimično i za siromašne porodice, uglavnom putem dobrovoljnih priloga. Odbor je uvijek imao u svojim magacinima rezerve hrane, odjeće i obuće. Pored ostalog on je organizovao prolaznu kuhinju za kurire i druge partizanske prolaznike preko svoje teritorije. Kasnije su odbori radili i na mobilizaciji i otpremanju boraca u jedinice.

U periodu oktobar — decembar odbori su dobili veoma važnu i ozbiljnu ulogu u organizovanju pozadine, pomaganju oslobođilačke borbe i u rješavanju svih pitanja od životne važnosti za stanovništvo. Između ostalog, NO odbori su obavljali veoma važan posao oko zbrinjavanja siromašnih porodica boraca u hrani i drugim potrebama za zimu, rješavali razne sporove i imali sudsku vlast. Tako je u decembru opštinski odbor imao oko 50 porodica kojima je pružena pomoć u hrani i drugim potrebama. Interesantno je napomenuti da su opštinski NO odbori u sredu organizovali međusobnu razmjenu i pozajmicu raznih životnih potreba. Sami seljaci su na skupovima odlučno postavljali pitanje međusobnog ispomaganja kako između pojedinaca, tako i između sela i susjednih opština (kao na primjer, akcije oko čišćenja snijega na putevima radi dotura hrane za stoku i dr.). Kada su u decembru počeli da stižu brojevi »Borbe«, koja je tada štampana pri Vrhovnom štabu, odnosno Centralnom komitetu KPJ, u kojoj se pisalo o značaju i o smjernicama novih organa vlasti, rad NO odbora se i kvantitativno i kvalitativno poboljšao. Sem toga članovi opštinskih odbora prisustvovali su češće savjetovanjima i sastancima Sreskog NO odbora, dok su članovi ovog obilazili i pomagali rad opštinskog NO odbora, tako da su odbori jedinstveno sprovodili opštu liniju narodnooslobodilačkog pokreta.

Zahvaljujući intenzivnom vojno-političkom radu i ostvarenoj kontroli na čitavom području, gotovo su bili onemogućeni izdajnički elementi i njihov štetočinski i neprijateljski rad u periodu oktobar — decembar. Nijesu bar djelovali otvoreno, a oni koji su se vidnije isticali pobjegli su u garnizon pod zaštitu okupatora. U to vrijeme je rukovodstvo ustanka u opštini smatralo bezopasnim sve one, koji su prikrivali svoja gledišta ili su bili pasivni. U stvari oni su se u toku proljeća 1942. godine pribrali i uz pomoć okupatora otpočeli oružanu borbu protiv oslobodilačkih snaga.

Istači ćemo i jedan slučaj vojničke nebudnosti. Naime, na jednoj od mnogih konferencija koje su održane u školi u

selu Ozrinići okupilo se jedne decembarske večeri 1941. dosta ljudi. Član Okružnog komiteta i politički komesar Nikšićkog NOP odreda Milinko Đurović govorio je o oslobođilačkoj borbi svih jugoslovenskih i drugih porobljenih naroda, o borbi Crvene armije na istočnom frontu protiv fašističke najezde, pozvajući to sa zločinačkim i štetočinskim stavom i postupcima nekih otvoreno neprijateljskih i reakcionarnih elemenata u opštini i srežu. Između ostalih na konferenciji je govorio i profesor Radomir Pavić, rodom iz Ozrinića, koji je pokušao da skrene osnovnu pažnju na pitanje o panslavizmu, na to da je slovensko pleme predodređeno da bude spasilac čovječanstva, drugim riječima da će oslobođenje nekako samo po sebi doći, itd. Razvila se živa diskusija i na kraju profesor je morao popustiti pred snagama naučnih i stvarnih argumenata, a naročito pred tim da je sada najnužniji, najpreči i najaktuelniji zadatak svakog poštenog i slobodoljubivog čovjeka borba protiv okupatora, jer bez oružane borbe nema ni pobjede ni slobode.² Talijani su saznali za ovu konferenciju pomoću nekih špijuna i postavili jaku zasjedu na putu ispod sela. Noć je bila mračna. Osam odanih partizanskih boraca — Radoje Vidakov, Jovan Radovanov, Radoš i Radisav (Miliša) Novičin, Petar i Milovan Nikolin, Corčin Nedeljkov i Sinan Novov, svi iz porodice Raičević — vraćajući se kući sa konferencije, upali su u zasjedu, gdje su pohvatani i odmah sprovedeni u Nikšić. Jovan i Radoš su bili članovi Partije, a Petar i Gorčin članovi SKOJ-a. Jovan, Radisav i Petar su trećeg dana strijeljani, dok su Radoje i Radoš po povratku iz zarobljeništva poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi kao komesari četa.

Ukoliko je hladna i snijegom bogata zima 1941/1942. više odmicala utoliko se partizanski obruč oko talijanskog garnizona u Nikšiću sve više stezao. Partizanske straže bile su gotovo na domaku periferije grada. Nikšićki garnizon se snabdijevao vodom iz Vidrovana u Gornjem polju, gdje se nalazilo sjedište štaba Nikšićkog NOP odreda, pod komandom komandanta Save Kovačevića i političkog komesara Milinka Đurovića. Da bi prisilio Talijane da pošalju hranu za njihove zarobljene vojnike, štab odreda je zaprijetio talijanskoj komandi u Nikšiću da će, ako to ne učine, zatvoriti vodu. Talijani su prihvatali uslove i na ugovorenom mjestu, na sektoru Lukovskog bataljona koji je dobio zadatak da izvrši obezbjeđenje i bude spremna za svaku eventualnost, susreli su se predstavnici dveju neprijateljskih komandi. Partizani su tom prilikom

² Profesor Pavić je hrabro poginuo u borbama protiv Talijana i četnika na Žirovnici 1942. godine.

preuzeli tovare hrane na mazgama. Ovaj događaj izazvao je veliko oduševljenje kod boraca i naroda.

Zima 1941/1942. godine bila je veoma oštra i snjegovita, tako da su Talijani bili prinuđeni da radi sječe drva izlaze u obližnje šume. Dolazili su i na brdo Žirovnicu, postavljajući jaka osiguranja. Štab Lukovskog bataljona predložio je plan za organizovanje napada i sprečavanje izlaska Talijana iz garnizona, koji je štab Nikšićkog odreda odmah prihvatio i odbrio. Tako su na Badnji dan organizovane zasjede u kojima je uzeo učešća oko 250—300 boraca iz Lukovskog, Župskog i Trebeškog bataljona. Borci su bili raspoređeni po grupama u zasjedama, a jedan dio je zadržan u rezervi za eventualnu intervenciju. Komandirima grupa data su uputstva i ugovoren znak za početak dejstva, dok su borci, podrhtavajući od zime, nestrljivo očekivali nailazak talijanske kolone koja se pojavila tek oko podne. Kada je glavnina kolone duboko ušla u zasjede, zasuta je na ugovoren znak jakom puščanom i puškomitraljeskom vatrom. Našavši se, takoreći, u vatrenom kotlu, izbezumljeni talijanski vojnici su pojurili u neredu natrag u garnizon, odakle je odmah otvorena žestoka minobacačka i topovska vatra. Međutim, granate su padale među njihove vojниke. Talijani su imali 53 mrtva (među njima i komandant ove jedinice) i oko 150 ranjenih, dok su od naših bila samo 3 ranjena, među kojima i politički komesar Lukovskog bataljona Puniša Lalatović, koji je poslije nedjelju dana umro. Ova uspjela akcija, jedna od do tada najkrupnijih u nikšićkom srezu, evidentirana je tada u »Biltenu« Glavnog štaba za Crnu Goru.

Porast oslobođilačkog pokreta u toku zime 1941/1942. izaziva i jaču reakciju četničkih izdajničkih elemenata. Oni se organizuju — njihove veze počinju da struje iz sela u selo, što je naročito došlo do izražaja u proljeće 1942. godine. Snage se sve vidnije diferenciraju oko parole: »S partizanima ili s Talijanima«. Iako je ova parola na prvi pogled ekstremna, ona je u osnovi bila pravilna, bar u ovom nikšićkom kraju gdje je stanovništvo nacionalno homogeno, gdje su borbene tradicije na visokoj cijeni i gdje je Komunistička partija imala jak uticaj. Četnici su pokušali da parališu oslobođilačku borbu parolama: da treba sačekati, da još nije vrijeme za ustank, da treba čuvati snage i narod od represalija okupatora itd. Kada im to nije uspjelo, oni su, pritješnjeni uspešnim razvojem oslobođilačke borbe, primili oružje od Talijana i zajedno s njima i Nijemcima do kraja rata vodili borbu protiv Narodno-oslobođilačke vojske i sopstvenog naroda.

Milisav RAIČEVIĆ

M A R T — M A J 1 9 4 1 . G O D I N E
(Odlomci iz dnevnika)

D vadeset sedmog marta 1941. godine u celoj zemlji održavane su demonstracije protiv prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu. Komunistička partija je znala da će Nemačka napasti Jugoslaviju bez većeg oklevanja i zbog toga je počela da priprema otpor. Svaki član je dobio svoj zadatak. Bio sam zadužen da radim među mobilisanim ljudima, čije je zborni mesto bilo u klasičnoj gimnaziji u Ljubljani. Partija je konstatovala da je peta kolona radila tako sistematski da je zbunjivala čak i ljudi koji su bili njeni simpatizeri. Širene su glasine kako je, zbog nemačko — sovjetskog savezništva, besmislena borba protiv Nemačke i Italije. Na zborom mestu mobilisanih u klasičnoj gimnaziji, takvom tumačenju je naseo i jedan od solunskih dobrovoljaca, partijski funkcijonjer sve do 1925. godine.

Vojne vlasti nisu davale pozvatim obveznicima uniformu i hranu. Bile su nesposobne, ili je u pitanju bila sabotaža. Iz tih razloga borba protiv rovarenja petokolonaša nije bila laka. Prvih dana nije bilo mogućno postići skoro ništa. Posle nekoliko dana planske i intenzivne propagande raspoloženje ljudi se poboljšalo. U međuvremenu je rešeno pitanje ishrane, ali oružje i uniforma još nisu stizali.

U sporazumu s Partijom, odazvao sam se 4. aprila vojnom pozivu, po kome sam se morao javiti na zborni mesto u Skoplju.

Otputovao sam iz Ljubljane večernjim vozom. Redovna vožnja se završila već u Zagrebu. Na zagrebačkoj stanici je bilo mnogo vojnih obveznika koji, međutim, nisu ulazili u vozove, već su čekali. Takva uputstva su dobili od Mačeka. To je bio dokaz da se Maček odlučio za saradnju sa ustašama i Nemcima. Železnica je neredovno radila. Zbog toga smo stigli u Beograd tek 5. aprila uveče. Zakasnio sam na voz za Skoplje. Idući voz je polazio tek sledećeg jutra.

Šestog aprila sam bio na beogradskoj železničkoj stanici za vreme najtežeg bombardovanja. Ljudi su bili vrlo zbuđeni. Bežali su u sklonište ispred stanice, koje je bilo nesigurno i skoro dupke puno. Otišao sam u jedan manji park kod stanice i tu sam sačekao kraj bombardovanja. Kada je bombardovanje za trenutak prestalo, putnici su iz skloništa počeli da beže na sve strane. Stanica je bila pogodjena i svako je znao da vozovi neće uskoro krenuti.

U Skoplje smo stigli 7. aprila u večernjim časovima. Nemci su i tu bombardovali kraj oko železničke stanice. To, međutim, nije bilo najgore. Najviše nas je pogodilo to, što je nemačka motorizovana kolona prodrla iz Bugarske pred samo Skoplje.

U toku noći između 7. i 8. aprila probijali smo se kroz Kačaničku klisuru, a iduću noć, proveli smo u jednoj konjskoj štali u Gračanici. U noći 9/10. aprila nalazili smo se na jednoj livadi, pored puta koji vodi za Kosovsku Mitrovicu.

Nemački avioni su iskoristili poboljšanje vremena za nove letove. Izviđački avioni su stalno kružili po vazduhu i ako bi se šta na putu pomeralo, spuštali su se sasvim nisko. Ponekad sam imao utisak da će nas avion dodirnuti. Niko se nije suprotstavljaо agresiji.

U Kosovskoj Mitrovici vojnici su se gurali na sve strane tražeći svoje jedinice.

Po ratnom rasporedu pripadao sam dopunskom osoblju štaba. U jednoj bateriji mehanizovanog artiljerijskog diviziona nije bilo vodnog oficira. Bio sam određen da preuzmem ovo mesto. Baterijski položaj je bio udaljen nekoliko kilometara od Kosovske Mitrovice prema severu. Cilj baterije je bio put od Vučitrna prema Mitrovici, udaljen 16,5 kilometara.

Zastarelost artiljerije bivše jugoslovenske vojske nije važila za naš mehanizovani divizion. Imali smo topove, bili smo prilično savremeno naoružani, ali nismo smeli pucati na Nemce i Italijane koji su prodirali.

Kakvo je bilo raspoloženje vojnika? Interesovalo me je, pre svega, da li je među njima bilo i Šiptara. Konstatovao sam da ih je bilo 5—6, ali su, osim dvojice, svi pobegli. Razgovarao sam sa onima koji su ostali i stekao njihovo poverenje. Govorili smo dugo i drugarski o svemu i svačemu, ne samo o prilikama u Jugoslaviji, već i o Nemačkoj, Italiji i Španiji. Najviše su me pitali o Španiji. To je dokazivalo da im je bila poznata borba španskog naroda za slobodu.

Pitali su me kako da postupaju, da ne bi napravili kakvu grešku. Bio sam u nedoumici. Šta da im savetujem u ovakvoj gužvi? Najzad sam im savetovao da ne beže sa ostalima.

Pošto su hteli nešto da učine kako bi pokazali svoju svest, dobrovoljno su se javili za stalnu noćnu stražu. Napomenuli su da to čine zbog toga što većina vojnika noću slabo čuva stražu, a pojedinci čak i spavaju. Niko ih nije kontrolisao, a samodisciplina nije postojala.

Bili su radosni kada sam prihvatio njihov predlog, a i ponosni što sam im poverio taj zadatak. Njihovo oduševljenje je doprinelo da i ostali stražari redovno i savesno obavljuju svoju dužnost.

Naš divizion je bio motorizovan i u svom sastavu je imao šofere mehaničare i druge kvalifikovane radnike. Između njih sam sakupio 16 ljudi i sastavio grupu na koju sam mogao da se oslonim. Od šofera nisam uzeo samo dvojicu simpatizera nacizma. U grupi su bila obojica Šiptara, inače po zanimanju poljoprivrednici. Otkako smo drugarski razgovarali o svim njihovim teškoćama, Šiptarima sam skoro najviše verovao. Stalno su mislili na to kako će dokazati svoje drugarstvo u grupi koju sam formirao.

Komandantu makedonskog fronta, generalu Nediću, toliko se žurilo sa izdajstvom da nije mogao sačekati ni kapitulaciju Vrhovne komande. Potpis kapitulacije je preduhitrio za puna dva dana.

Već prve vesti o kapitulaciji izazvale su ogorčenje. Protestovali smo protiv generala i vlade. Radio-telefonisti je bilo neprijatno što njegove vesti izazivaju takvo uzbuđenje i zbog toga nam više ništa nije govorio. To nije bilo ni potrebno, jer nam je još 14. aprila uveče naredeno da ne smemo pucati ako slučajno vidimo i sretnemo neprijatelja. To je bilo čudno na-ređenje, ali je naša grupa znala šta to znači. Dogovorili smo se da uništimo baterijske mitraljeze i da ih bacimo u Ibar. Mitraljesci su se tome usprotivili, jer nisu znali da je sve propalo. Za naše planove je doznao i komandir baterije i zapretio je da će biti streljan svako ko bude uništavao oružje i opremu.

Zaista čudne stvari! Srpski seljaci su nam nudili svoje ovce da ih ne bi pojeo neprijatelj. A naši oficiri su pretili streljanjem onima koji su hteli sprečiti da Nemci dobiju oružje i opremu jugoslovenske vojske. Kakva razlika između jednih i drugih!

Pre nego što smo mogli ma šta učiniti, bili smo razoružani u prisustvu svojih starešina. Bilo je to noću između 15. i 16. aprila. Od izdajničkog oficirskog zbora, kome je bio na čelu Oto P. Čuš, Nemci su dobili sve planove o rasporedu naših jedinica. Do položaja su došli noću, bez većeg napora, i sve nas razoružali. Pod stražom nekoliko Nemaca i pod komandom



Borko Zarevski: DETALJ (freska)

naših oficira oterali smo topove 16. aprila u kasarnu u Kosovskoj Mitrovici, gde su nas zadržali kao zarobljenike.

Bio sam bolestan, ali sam zamolio lekare da me ne šalju u bolnicu. Nisam htio da gubim kontakt s vojnicima.

Dok sam 18. aprila čekao u ambulanti, video sam među bolesnicima Silviru Tomazini. Ona mi je potvrdila istinitost radio-vesti i ispričala mnoge druge novosti, kao i to da je neprijatelj okupirao celu Jugoslaviju.

Sa Silvirom sam se upoznao 1933. godine kada se upisala na Filozofski fakultet u Ljubljani. I pored bogatih rođaka, Silvirina porodica je bila poluproleterska. Posle prvog svetskog rata su pobegli iz Trsta u Maribor, gde je otac bio stražar. U Mariboru su stanovali na Pobrežju. Otac je penzionisan. Dobio je vrlo malu penziju. Za vreme studija u Ljubljani Silvira je morala sama da se izdržava. Ovaj rad za opstanak, zajedno sa grupom isto tako siromašnih studenata, doprineo je njenom povezivanju s Partijom.

U revolucionarnom studentskom pokretu na Ljubljanskom univerzitetu Silvira se brzo afirmisala. Učestvovala je u akciji za »Dom visokoškolski«, u studentskom društvu »Triglav« i saradivala u »Vzajemnosti«, koja je osnovana umesto rasformirane i zabranjene »Svobode«. Diplomirala je 1938. godine, ali zbog svog učešća u naprednim organizacijama nije dobila službu. Iz Ljubljane se zatim preselila u Maribor, gde je njen verenik Tone Čufar postao saradnik »Totog lista« i tako dobio skromno izdržavanje. Obadvoje su radili u Crvenoj pomoći, u »Vzajemnosti« i u partijskoj organizaciji. Jedno kratko vreme je predavala u građanskoj školi u Gornjoj Radgoni sa mesecnom platom od 450 dinara.

Tek 1940. godine Silvira je konačno dobila službu profesora gimnazije u Kosovskoj Mitrovici. Predavala je nemački. U školi se povezala sa siromašnim đacima i stalno ukazivala na potrebu osnivanja menze za siromašne đake. Sama im je pomagala u učenju. Bila je neumorna radnica.

U čekaonici bolnice oboje smo se obradovali susretu. Kao profesor nemačkog jezika Silvira je bila mobilisana za tumača u Komandi mesta i dobro je poznavala situaciju.

Silvira mi je opisala prilike i napomenula da je za sve vreme svog boravka u Kosovskoj Mitrovici bila povezana sa Partijom, ali da nije dobila uputstva kako treba raditi pod novim okolnostima i uslovima. Mesni komitet je poslao jednog druga u Beograd da bi uspostavio veze sa Centralnim komitetom i doneo uputstva koja bi odgovarala trenutnoj situaciji. Smatrala je da bi bilo najbolje ako bih se i ja uključio u njenu partijsku vezu, na taj način bi zajednički razmatrali situaciju

i određivali smernice za rad. Na predlog naših lekara bio sam dodeljen za tumača u Higijenskom domu i tako skoro nije prošao dan da se ne bih sastao sa Silvirom, inž. Miladinom Radulovićem i inž. Vladimirom Vujovićem.

Kada smo videli da se drug koji je otišao u Beograd neće skoro vratiti, odlučili smo da privremeno radimo na svoju ruku. Silvira, jedan železničar i ja odlučili smo da oslobađamo iz logora politički aktivne drugove. Kao važan zadatak preuzeли smo unošenje demoralizacije u redove nemačke vojske.

Situacija u zarobljeničkom logoru je bila približno ovakva. Među zarobljenicima je vrlo živo delovala peta kolona, koju su sačinjavali folksdjojčeri, grupa Mađara i ustaša. U nemačkom štabu su imali svog predstavnika, pukovnika Otona P. Čuša. Čuš je bio poreklom Slovenac i do kapitulacije se nalazio u Nedićevom štabu.

U logoru je takođe bila vrlo aktivna grupa naprednih. Među njima je bio i jedan frizer iz Hrvatske, koji se nije samo rečima izdavao za komunistu, već je pripadnost Partiji dokazao i delima. U logoru je bio i jedan veterinar, rezervni poručnik Dolenc, za koga nisam znao da li je bio član Partije ili ne, ali smo s njim radili kao da je bio. Od oficira smo privukli u svoju grupu potpukovnika Tominšeka kao rodoljuba koji nije odobravao Nedićevu izdajstvo. Čuš je dolazio u kasarnu samo s vremenom na vreme. U dvorištu je okupljaо oficire i govorio im da budu mirni i strpljivi, jer će svi biti pušteni na slobodu s obzirom da su predali oružje još 15. aprila i da se uopšte nisu borili. »To važi za Srbe i Hrvate«, govorio je on, »ali se oficiri iz Hrvatske mogu odmah javiti da bi nastavili službu u hrvatskoj vojsci«. Za vojnike uopšte nije mario.

Utvrđio sam da neki podoficir Slovenac širi među vojnicima hitlerovsku propagandu. U sobi gde je on bio sobni starešina na njegovu inicijativu se već šila zastava sa kukastim krstom. Pozvao sam potpukovnika Tominšeka da sazove slovenačke vojnike i da ih odvraći od namere da se proglaše hitlerovcima. Potpukovnik je ovaj zadatak vrlo dobro rešio.

Tada smo još verovali da je mogućno sprovesti demoralizaciju u nemačkoj vojsci. Po tom planu trebalo je privući nemačke vojnike, jednomišljenike Komunističke partije i Socijaldemokratske stranke, da bi pružili pomoć prilikom oslobođenja drugova iz zarobljeništva. Među vojnicima sam otkrio vajara Pragera, koji se mogao iskoristiti za povezivanje. Prager je u Drezdenu pripadao marksističkom studijskom kružoku. Prager nije bio komunista, ali je bio jednomišljenik.

Drugovi su se složili s mojim planom. Počeli smo s radom.

Prager je Silviru i mene ubedivao da za svoje planove nećemo nikog privući. Svaki pokušaj bi se završio time da bi nas vojnik sa kojim bismo počeli da o tome razgovaramo prijavio komandi i došlo bi do teških posledica. Rad među nemačkim vojnicima napravio bi više štete nego koristi. Napomenuo je da se njega ne plašimo.

Na idući sastanak je Prager doveo još jednog nemačkog vojnika. »Rodom je Čeh i u njega možete imati poverenja«, rekao nam je. Vojnik verovatno nije bio Čeh, mada je pored nemačkog govorio i češki. Po svemu sudeći bio je sudetski Nemac, koji je ranije bio član čehoslovačke Komunističke partije. Slagao se s mišljenjem svoga druga, tvrdeći kako je nemoguće da Nemačka napadne Rusiju, svog velikog saveznika protiv »plutokratskog Zapada«.

Sve više je bilo govora o novom ratnom pohodu, mada su na sastancima oficiri dokazivali vojnicima da do tog rata neće doći. Divizije, koje posle kapitulacije Grčke nisu više bile potrebne na grčkom frontu, pomerale su se prema severu. Uskoro su stigla i pisma iz kojih su vojnici videli da divizije iz Grčke i Jugoslavije nisu otišle ni na odmor kako im je obećano, ni na zapad prema Engleskoj, već su se pomerale u pravcu Rusije.

Za Pragera i njegovog druga to je bila neprijatna vest. I pored toga još uvek nisu verovali u mogućnost rata između Nemačke i Rusije.

Međutim, mi nismo gubili vreme u razgovorima da li će, ili neće doći do rata između Rusa i Nemaca. U međuvremenu smo potajno oslobodili veći broj zarobljenika. Železničar koji je odlazio u logor raznim poslovima, prošvercovao je zarobljenicima više pari starog odela, koje su zarobljenici oblačili i izlazili iz logora.

Izvestan broj zarobljenika smo oslobodili iz logora u uniformama. Stražu smo prevarili na taj način što je jedan od zarobljenika prišao na rukav traku Crvenog krsta. Grupa se predstavila kao sanitetska ekipa koja se brine o čistoći grada i tako je izašla iz logora. Neki zarobljenici su se u logoru sami presvukli i našli mogućnost za bekstvo. Grupa, u kojoj sam se nalazio i ja, bila je puštena sa lekarskim uverenjima, koja su napisali nasi lekari.

Do 5. maja je bilo oslobođeno oko sto zarobljenika, a u neuspelom bekstvu je poginulo nekoliko vojnika.

Ovde bih završio navođenje po dnevniku. Prema kasnijim informacijama, zarobljenici su oslobođani pod rukovodstvom Silvire Tomazini i posle mog odlaska. Tako je napustilo logor bez dozvole Nemaca ukupno oko 1500 zarobljenika.

Silvira nije učestvovala samo u spasavanju zarobljenika, već je organizovala i žene, a u gimnaziji SKOJ, koji je dao mnogo junačkih boraca. Priličan broj njenih učenika je poginuo u ratu.

Zbog ove svoje delatnosti Silvira je uhapšena 30. maja 1942. godine i likvidirana 14. avgusta iste godine.

O tome događaju je sačuvan nemački dokumenat, koji u prevodu glasi:

Tt. od 13.VIII 1942, Mitrovica

Komandantu SIPO — SD — Beograd

Predmet: Prof. Silvira TOMAZINI. Imenovana T. je trebala biti danas ekspedovana sa transportom zatvorenika u Beograd. U zatvoru i putem do železničke stanice nekoliko puta je viknula: »Crveni front!« i podigla pesnicu kao komunistički pozdrav. Da bi ova fanatična zatvorenica bila bezopasna, molim da hitno odobrite njenu likvidaciju.

L. S. Šefer (Schäffer) Emanuel s. r.

Od 30. maja, kada je Silvira bila uhapšena, do 14. avgusta 1942. godine, kada je tragično završila život, izdržala je mnoga mučenja u gestapovskim zatvorima u Kosovskoj Mitrovici, ali ni za trenutak nije klonula. Sa većom grupom zatvorenika Silvira je 13. avgusta odvedena na stanicu. Međutim, ona se nije mogla pomiriti sa neljudskim postupcima kojima su bili izloženi zatvorenici čak i na svom putu do stanice i zato je ogorčeno protestovala. Gestapo ju je izdvojio iz grupe i odveo natrag u zatvor. Tu je streljana u toku noći između 13. i 14. avgusta 1942. godine. Njeni mučitelji nisu ni sačekali potvrđni odgovor iz Beograda na svoje traženje u navedenom aktu. Takav postupak predstavlja dokaz više koliko je Silvira za njih bila opasna, čak i onda kada je bila između četiri zida, pod stražom, vezana i strahovito isprebijana. Silvira Tomazini, predratni komunista, ubijena je bez presude i pre nego što je dala svoj pristanak viša gestapovska komanda u Beogradu. Silvira Tomazini je 27. novembra 1953. godine proglašena za narodnog heroja.

Ivan KREFT

PUT ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU IZ OSMAČE ZA PODGRMEĆ

Uvrijeme kad su hitlerovske divizije otpočele napad na Sovjetski Savez, nekoliko desetina radnika, intelektualaca i đaka, uglavnom članovi KPJ i SKOJ-a, napustilo je Banjaluku po nalogu partijskog rukovodstva i svrstalo se u prve vodove i čete budućeg Banjalučkog odreda. Među tim borcima nalazili su se i oni koji su kasnije postali članovi štaba za Bosansku kрајину. Prve partizanske akcije, kao što su napad na Krupu, Bočac, Memiće i Skender-Vakuf, izvršene su pod rukovodstvom tog štaba. Poslije tih akcija omladina je brže pri-lazila partizanima a i ostali seljaci. Tako je formirano nekoliko partizanskih četa na jednom dijelu banjalučkog i kotorvaro-škog sreza. U to vrijeme stigle su nam i prve viesti o borbama kod Jajca, Glamoča, Drvara, na Podgrmeču i Kozari.

Jednoga dana, na sastanku održanom u Osmači, saop-šteno nam je da štab za Bosansku kрајину treba da se premje-sti u Podgrmeč. Saopštenje je prenio Đuro Pucar Stari. Upo-znao nas je i sa akcijama koje su sa velikim zamahom i uspje-hom otpočele u drugim srezovima i mjestima Bosanske kra-jine. Odmah poslije tog sastanka izvršene su pripreme za pre-bacivanje preko Vrbasa u Manjaču odakle je trebalo nastaviti maršovanje najpogodnijim i najkraćim putem za Drvar, koji je već bio oslobođen.

Komandant štaba za Bosansku kрајину bio je Danko Mi-trov, a komesar Branko Babić. Sa štabom je krenuo i jedan vod u kome su bili Teofik Kadenić Cinkara, Rudi Kolak, Drago Lang, Mirko Kovačević, Brane Lastrić, Ivica Odić, Ristić, Ćur-lija i Risto (seljak iz sela kod Banjaluke) i dr. Sa štabom je krenuo i Muhamed Kazaz i lugar Branković sa zadatkom da ostanu na Manjači, tamo osnuju partizansku četu i drže vezu

sa četama koje su ostale na drugoj strani rijeke Vrbasa (Osmača — Javorani — Skender-Vakuf — Maslovare).

Štab je sa pratnjom prešao rijeku Vrbas noću i već u prvim jutarnjim časovima našao se u blizini Kadine vode. Tu smo zarobili jednog žandarma kurira, a došlo je i do sukoba sa žandarmsko-ustaškom patrolom. Tu nam je lakše ranjen Brane Lastrić.

U Manjači smo saznali da je oslobođen Mrkonjić-Grad. Želja štaba je bila da se poveže sa borcima Mrkonjića i Jajca i da preko Mrkonjića nastavi marš za Drvar. Sutradan smo bili u Mrkonjiću. Tu smo sreli Uroša Drenovića. Već na Manjači nam je rečeno da je akcijom napada na Mrkonjić komandovao Drenović (on je rodom iz tog kraja). Prvi susret sa Drenovićem predstavljao je i prvi sukob sa vođom četnika za koga se tada nije znalo da će biti izdajnik i okupatorski kolaborant. Drenović je već tada nosio znakove jugoslovenskog oficira i kokardu. Nazivao se četnikom i pripadnikom jugoslovenske vojske čemu mi tada nismo pridavali neki naročiti značaj, a nismo htjeli ni da time podstičemo nesuglasice. Na sastanak sa Drenovićem išao je Mitrov, Babić i Kolak. Drenović je u sobi u kojoj smo se susreli objavio da smo zarobljeni, odnosno da će nas zatvoriti dok ne ispita ko smo i ne provjeri da nismo ustaše. Takvo stanje je kratko trajalo, jer se naša zaštitnica spremala na akciju, a vjerovatno je i Drenović obaviješten da su iz Janja partizanski rukovodioci krenuli da se s nama sastanu. Toga dana su ustaše ponovo napale Mrkonjić i zauzele ga. Štab se povukao jajačkom cestom i preko Pljeve krenuo prema Mliništima. Pri povlačenju, iznad Mrkonjića je poginuo Mirko Kovačević, član KPJ i član MK SKOJ-a Banjaluke. U toku noći stigli smo na Mliništa i tu prenoćili. Slijedećeg dana smo stigli u Prekaju (15 km. od Drvara) gdje smo bili obaviješteni o situaciji i uspjesima partizana u srezovima Drvara i Petrovca, a odatle nastavili put za Drvar.

Štab se zadržao desetinu dana u Drvaru i za vrijeme tog boravka smo pored Ljuba Babića (komandanta partizanskih odreda Drvara, ili, kako se to tada zvalo, komanda brigade za Drvar i okolinu) sreli i Vladu Popovića, koji je po nalogu CK KPJ i Vrhovnog štaba, išao za Glavni štab Hrvatske, Velimira Stojnića koji je došao iz Podgrmeča kao i španske borce Kostu Nađa, Voju Todorovića i Vlada Četkovića. Mogućnost da se održi sastanak u Drvaru i dobiju šire informacije, ne samo o drvarskom području nego i o razvoju ustanka u drugim krajevima naše zemlje, dobro je došla. Oslobođena teri-

torija Drvara omogućavala je da se uspostave i održe veze sa mjestima kroz koja smo prošli i sa partizanskim jedinicama banjalučkog kraja, pa i Banjalukom preko koje je uspješno održavana veza sa Sarajevom.

Međutim, za vrijeme našeg boravka u Drvaru, otpočela je ofanziva Talijana od Knina i Grahova na oslobođenu teritoriju Drvarske kotline. I pored visoke borbenosti naših četa Drvar je morao biti napušten. Ideja da Drvar treba održati, tj. da se može spriječiti ulazak Talijana u grad, što je od ranije bilo usađeno u shvatanjima boraca i rukovodilaca tog kraja, u znatnoj mjeri je doprinijelo da se Drvar sa teškom mukom evakuiše. Zato je, pored ostalog, nastala i privremena demoralizacija i osipanje boraca.

U takvoj atmosferi, prije pada Drvara, štab je preko petrovačkog sreza, prešavši Grmeč, stigao u Majkić-Japru (selo u Podgrmeču). Dok smo se noću penjali na grebene Grmeča, zažareno nebo u daljini bio nam je znak da je Vlada Popović izvršio svoj zadatak — zapalio pilanu i fabriku celuloze u Drvaru. To je u isto vrijeme značilo da se Drvar nalazi u rukama Talijana.

U Podgrmeču smo se sreli sa partizanima tog kraja kao i sa Petrom Vojinovićem i Brankom Čopićem, komandantom i komesarom Podgrmečkog odreda.

Sela ispod Podgrmeča su bila oslobođena što nam je omogućilo da se odmorimo, upoznamo situaciju i snagu partizana u tom kraju.

Ponovna okupacija Drvara omela nam je planove u vezi sa krajem koji smo napustili i za izvjesno vrijeme suzila nam djelokrug rada i otežala izvršenje ranije postavljenih zadataka. Tako se opet desilo da štab za Bosansku kраjinu djeluje na uskom terenu i razvija aktivnost odnosno pravi planove za borbu partizana u području ispod Podgrmeča. U to vrijeme pridolazili su drugovi iz Bosanske Krupe i Bosanskog Novog i privremeno ojačavali našu jedinicu, koja se takođe spremala za akcije. Početkom novembra u našoj jedinici su bili i Hajro Kapetanović, Redžo Terzić, Avdo Čuk i drugarice Dušanka Kovačević i Rada Vranješević, koje su drugom vezom stigle u Podgrmeč iz Banjaluke.

S obzirom na činjenicu da je pri štabu za Bosansku kраjinu bio dobar dio članova KPJ, bilo je moguće da se pored vojne razvije i znatna politička aktivnost. Osjećali smo da se mora računati sa teškoćama u pogledu organizacije veze sa centralnom Bosnom, Kozarom, Jajcem, pa čak i sa Drvarom.

U takvoj situaciji desila su se dva događaja. Prvi, istina manje važan, bombardovana je kuća gdje je bio štab za Bosansku krajinu. I drugi, Đuro Pucar i Šefket Maglajlić stigli su u Podgrmeč kod nas. To predvečerje, poslije bombi iz ustaških aviona, označeno je novim direktivama i zadacima.

Poslije relativno kratkog sastanka, koji je održao Pucar sa nama, upoznali smo se sa najnovijim događajima, a mnogi su dobili i nove zadatke.

Štab za Bosansku krajinu je rasformiran. Na teritoriji Bosanske Krajine za prvo vrijeme (jer se to kasnije mijenjalo i odredi dijelili) formirani su sljedeći odredi sa štabovima: Kozarski, Drvarsко-podgrmečki i Centralnobosanski. Takođe su formirana partijska i skojevska rukovodstva za okruge: Kozara, Podgrmeč, Drvar i centralna Bosna.

Rudi KOLAK



OTOK BRAČ U 1941. GODINI

Neposredno pred rat u organizacionom pogledu Komunistička partija na otoku Braču je znatno zaostajala za političkim raspoloženjem naroda. Partija je tada imala samo nekoliko osnovnih organizacija u Pučišćima i Selcima, gdje se nalaze najveći kamenolomi otoka i gdje je djelovao klasni sindikalni pokret. Osim toga postojala je mala partijska organizacija u Bolu, sastavljena od težaka i ribara, kao i simpatizerske grupe i aktivni SKOJ-a u pojedinim mjestima. Istovremeno je narod s otoka izražavao svoj antifašistički stav prema političkim događajima: javno su ispoljavane simpatije za republikansku Španiju, organizovane su manifestacije za Čehoslovačku povodom upada Nijemaca u Sudete, kao i martovskih dana za savez i priateljstvo sa SSSR-om.

Razvitku revolucionarnog raspoloženja na otoku Braču znatno je doprinijelo radništvo Splita, koje je pod rukovodstvom Komunističke partije upravo neposredno pred rat vodilo odlučnu i upornu borbu za poboljšanje svog položaja i borbu protiv svih pojava fašizma. Antifašistička atmosfera grada Splita, kao stvarnog političkog i ekonomskog centra jednog šireg primorskog i otočkog područja, prelivala se i na otok Brač, gdje se dalje razgarala u svijesti i osjećanjima radnika kamenoloma, težaka i ribara. Tom revolucionarnom raspoloženju doprinosili su i pojedini mještani naseljeni van otoka, koji su povremeno dolazili u svoj rodni kraj i ovdje širili napredna shvatanja. U ovom pogledu značajno mjesto zauzima profesor Ivo Marinković iz Sutivana, član CK KPH,¹ koji je povremeno svraćao u svoje rodno mjesto i тамо, kao i u drugim mjestima otoka Brača, širio svoj utjecaj.

¹ Proglašen za narodnog heroja

Osjetan je bio i utjecaj napredne literature, koja je, s jedne strane, neposredno podizala političku svijest, a s druge strane njeno rasturanje i čitanje uslovilo je potrebu da se organizuju kružoci, odnosno simpatizerske grupe po otoku, kao i da se iste međusobno povežu.

Dolazak talijanske vojske, koncem aprila i početkom maja 1941., na otok koji je formalno trebalo da uđe u sastav NDH, otvorio je oči čak i jednom dijelu rukovodstva Hrvatske seljačke stranke, tako da se i ono udaljava od političke linije vrhova u stranci. Najočitiji primjer pružala su Postira, gdje je HSS imala jak utjecaj na mase, a gdje se do kraja maja 1941. skoro čitavo mjesno rukovodstvo potpuno pasiviziralo, te je HSS prestala da djeluje.

Nemoćni u nastojanju da za sebe pridobiju narod, ustaški organi pribjegavaju pozivanju naprednih omladinaca u kotarski centar, vrše premetačine i hapšenja. No, umjesto da ovim postupcima zastraše narod i da ga pokore, dolazi do suprotnog efekta: stvara se kategorija tzv. političkih bjegunaca, koji raskidaju sa dotadašnjim redovnim načinom života i rada, naoružavaju se i tako spremaju za nastupajući oružani otpor protiv fašista. Kada su u julu 1941. uslijedili pozivi za ustašku vojsku, tada se spomenutoj kategoriji priključuju i oni brojni pojedinci koji se nisu odazvali pozivima u ustašku vojsku.

U prvim danima okupacije pred malobrojno članstvo KP na otoku postavio se neodložan zadatak da se osnuju partijske organizacije po selima, da se organizaciono učvrste, a zatim da se stvori jedinstveno partijsko-političko rukovodstvo za područje cijelog otoka. Bilo je potrebno da se što prije organizaciono stanje KP dovede u izvjesnom smislu u sklad sa političkim raspoloženjem narodnih masa i da se onda učine daljnji koraci u razvitku NOP-a na ovom isturenom otočkom dijelu naše zemlje. Ostvarenje ovog zadatka forsirao je i pomagao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, sa kojim se neposredno nakon kapitulacije stare Jugoslavije uspostavila čvrsta i stalna veza. Tako su u toku 1941. učvršćene i proširene postojeće partijske organizacije u Pučišćima, Selcima i Bolu, a osnovane nove u Sutivanu (6. juna 1941), Donjem Humcu i Nerežišćima i ujedno organizirana partijska uporišta u svim selima otoka, sa kojima se skoro svakodnevno održavala veza, prenosile direktive i radilo na ostvarenju zadataka NOP-a.

U ovom početnom razdoblju istaknuto mjesto pripadalo je partijskoj i frontovskoj štampi i to kako u razvijanju organizacije, tako i u širenju ideja NOB-e. Ta štampa, a u prvom redu »Naš izvještaj« iz Splita koji je počeo izlaziti sredinom

1941. stalno je stizala na otok preko veze u Sutivanu, odakle je upućivana u ostala mjeseta, kao i ostala štampa PK za Dalmaciju, CK KPH i CK KPJ. U ovom početnom razdoblju štampa je u uslovima okupacije izvršila posebnu ulogu u širenju ideja bratstva i jedinstva i razvijanju borbenosti naroda na ovom otoku. Vijesti o ustanku u Srbiji i Crnoj Gori, zatim u Lici, Bosanskoj krajini itd., djelovale su kao živ dokaz o povezanosti jugoslavenskih naroda i jačale kod naroda ovog otoka uvjerenje o mogućnosti uspješne borbe protiv okupatora.

Već 27. jula 1941. održano je prvo partijsko savjetovanje za otok Brač, u jednom šumarku zvanom Knežev ravan, kome su prisustvovali predstavnici partijskih organizacija iz više mjeseta, a delegat Pokrajinskog komiteta bila je drugarica Zlata Šegvić iz Splita. Na savjetovanju su podneseni izvještaji o političkoj situaciji u mjestima otoka i ujedno donesene odluke o dalnjim zadacima na razvijanju i jačanju kako organizacija KP, tako i ostalih organizacija NOP-a i borbe. Tu je formirano i prvo partijsko rukovodstvo za otok od drugova Benka Matulića, Jose Bodlovića, Bepa Marinkovića, Želimira Blaževića i mene.

Uporedo su razvijane i jačane organizacije omladine i žena. Uz SKOJ, čije su organizacije postojale u nekim mjestima još za vrijeme stare Jugoslavije (Bol, Pučišće i Selca), razvijala se i organizacija Saveza mlade generacije koja je obuhvatala najšire redove patriotske omladine. Sličan razvoj imala je i organizacija AFŽ.

Aktivnost partijskih organizacija bila je direktno usmjereni i na pripremanje oružane borbe. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju još u aprilskim danima dao je direktivu partijskim organizacijama da se prikuplja oružje. Već 20. aprila 1941. došao je iz Splita Ivo Marinković radi provjere te direktive. Iz Sutivana je uputio Želimira Blaževića preko Nerežišća u Bol, a sam je obišao sela na sjevernoj strani otoka.

Najuspjelija akcija u prikupljanju oružja bila je ona koju je, neposredno nakon kapitulacije, izvršila grupa iz Bola pod rukovodstvom tamošnje partijske organizacije na čelu s Benkom Matulićem. Naime, u mjestu je postojao jedan manji vojni magazin koji su čuvali žandarmi. Spomenuta grupa je jedne noći tamo provalila i uzela oružje i vojničku opremu, koju je tamo zatekla: 2 puškomitrailjeza, 16 vojničkih pušaka, 20 bombi, 4 sanduka muicije, kao i opremu za 12 vojnika. Oduzeto oružje i oprema skriveni su privremeno u potkrovilje mjesne crkve, a zatim su preneseni u jednu spilju. Zbog ovoga je bilo naređeno hapšenje istaknutih Boljana, ali se oni nisu dali uhapsiti, već su 17. jula odbegli iz mesta. Tako se ofor-

mljuje prva udarna oružana grupa na Braču. Pošto slaba ustaška vlast, uz pomoć postojećih žandarma, nije mogla da se obraćuna sa ovom grupom, to je 4. avgusta 1941. na Brač došla ustaška kaznena ekspedicija, blokirala Bol, uhapsila desetak građana, a zatim pretresla teren na otoku, ali bez ikakvog uspjeha, jer je već tada narodnooslobodilački pokret uživao veliku podršku naroda. Ova prva udarna grupa pod rukovodstvom Josipa Marinkovića Bepa izvršila je početkom 1942. godine prvu oružanu akciju: napala je tražandarma kad su se vraćala iz Bola za Selce i Pučišće. Tom prilikom likvidiran je žandarmerijski narednik koji je odgovorio vatrom, dok su se ostala dvojica predala. Tada su zaplijenjene 3 puške, 1 revolver, 2 bombe, oko 600 metaka i 50 kilograma hrane. Iz ove i drugih udarnih grupa koje su se оформljavale po mjestima otoka u toku 1941. i 1942. godine, osnovana je 22. juna 1942. četa bračkih partizana.

POSTANAK I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Iako je i prije okupacije otoka dolazila do izražaja aktivnost na prikupljanju materijalnih sredstava za potrebe revolucionarnog pokreta, ipak je tek ubrzani razvitak NOP-a pojačao ovaj zadatak i dao mu prvorazredno značenje. Odmah nakon kapitulacije, kada se ni na kopnenom dijelu Dalmacije još nije bio razbuktao oružani ustank, posebne teškoće nastale su zbog problema kako prihvati i izdržavati sve brojnije ilegalne grupe. U ovom razdoblju ekonomске akcije bile su vrlo značajne, jer su bila potrebna znatna materijalna sredstva za sve veće potrebe NOP-a. Novčana i druga sredstva prikupljana su od naroda. Pošto to više nisu bile samo povremene akcije, već stalni zadatak, bilo je potrebno da ova aktivnost dobije svoj organizacioni oblik. Tako je došlo do osnivanja organizacija Narodne pomoći.

Organizacije Narodne pomoći bile su prve stalne forme, koje su u toku nekoliko mjeseci poslije okupacije uspostavljene u svim mjestima otoka i koje su poslužile kao široka osnova za razvijanje i učvršćenje veza s narodom. Pošto su prikupljena novčana sredstva slata pokrajinskom rukovodstvu, to je bilo potrebno da se održava stalna veza sa Splitom i da se u tu svrhu na samom Braču izgradi centar koji će prikupljati ove priloge od mjesnih organizacija Narodne pomoći i dostavljati ih Splitu. Tako se dogodilo da je rukovođenje ovim poslom za čitavo područje otoka stvarno imala mjesna

organizacija Narodne pomoći u Sutivanu, i to u prvom redu zbog svojih dobrih veza sa pokrajinskim rukovodstvom u Splitu.

Na okupiranom otoku znatnu teškoću je predstavljalo čuvanje materijala s kojim je pokret raspolagao. Zbog toga su stvarani bunkeri, naročito u kamenolomima, u kojima se držala hrana, odjeća, obuća i ostali materijal (Selca, Sutivan), ili u špiljama i gromilama (Bol, Obršje, Sutivan), a upotrebljavana su i skloništa u crkvama (Bol, Nerežišće) i kućne cisterne za vodu (Sutivan). Ulje je držano u zemlji, u željeznim bačvama. Bunkeri nisu služili samo za spremanje i čuvanje materijala već i za skrivanje ljudi; u njima su se povremeno održavali sastanci i nesmetano radili pojedini rukovodioци.

Kada je Pokrajinski komitet krajem 1941. forsirao na otoku osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, nije odmah bilo razumijevanja za njihovo osnivanje. Smatralo se da kraj ogromnog utjecaja partijske organizacije, i što prikupljanje materijalnih sredstava za NOP već i onako uspješno ostvaruju organizacije Narodne pomoći, nema potrebe za osnivanjem drugih organizacija. Bila su potrebna uporna objašnjenja rukovodilaca iz Splita, a kasnije i direktive izražene u poznatim okružnicama br. 3 i 4 CK KPH, pa da se u potpunosti shvati uloga i značaj narodnooslobodilačkih odbora kao organa vlasti, a ne samo kao borbeno-političkih organizacija oslobodilačkog rata. U takvoj situaciji dolazi do prerastanja organizacija Narodne pomoći u narodnooslobodilačke odbore, tako da se krajem 1941. i početkom 1942. godine osnivaju mjesni NOO-i u Sutivanu i Bolu, a zatim do juna 1942. i u svim mjestima otoka. Pored mjesnih NOO-a osnovani su za grupe sela takođe i općinski NOO-i: u Sutivanu, Nerežišćima, Postirama, Pučišćima, Selcima i Bolu. Rezultat svega ovoga bila je konferencija delegata mjesnih NOO-a područja cijelog otoka, održana 17. jula 1942, kada je i osnovan Kotarski NOO za Brač. Uz članove plenuma izabrano je predsjedništvo od tri člana (predsjednik, tajnik i blagajnik), sa sjedištem u Sutivanu. Tako je sredinom 1942. na otoku Braču dovršeno osnivanje svih vlasti u vidu narodnooslobodilačkih odbora.

Osnovni uslovi koji su omogućili da se na tako malom području kao što je otok Brač, tj. pri krajnje nepovoljnim i geografskim i okupacionim uslovima, razviju svi oblici organizacije i borbe NOP-a već u prvoj godini okupacije, bili su jedinstvo partijskih redova i jedinstvo naroda podignuto do najvišeg stupnja. Jedinstvo naroda dalo je posebne karakteristike NOP-u na otoku. Tako na primjer, ilegalno raditi nije značilo ostati nepoznat kod narodnih masa. Naprotiv, to je značilo biti

izuzetno poznat narodu i uživati njegovu podršku i zaštitu. Pošto je otok spadao formalno u sastav NDH, samo u nekoliko prvih mjeseci okupacije bio je učinjen pokušaj da se dovedu na Brač ustaški funkcioneri i da tamo uspostave ustašku vlast. Taj pokušaj je propao, jer su pod pritiskom oslobođilačkog pokreta, odnosno ujedinjenog naroda, ustaše morale brzo da bježe, ukoliko u međuvremenu nisu bile likvidirane. To je imalo za posljedicu, da je s jedne strane stajao jedinstven narod, a s druge okupator, tako da je u djelatnosti aktivista bio potreban oprez samo prema okupatoru. Ovakvo jedinstvo naroda omogućavalo je da se održavaju narodni zborovi, pa i da se prihvataju pojedini Srbi i Jevreji, prebjegli s kopna i da tu žive pod istim uslovima kao i sami Bračani.

Evo i jednog primjera o jedinstvenosti naroda.

Kada je političko rukovodstvo susjednog otoka Šolte izrazilo u Splitu namjeru da se Šolta u organizacionom pogledu neposredno poveže sa Bračom, umjesto sa Splitom, pa kada je to bilo odobreno, postavilo se pitanje kako uspostaviti ovu vezu. Drug iz Splita dao je slijedeći odgovor drugu iz Šolte: »Jednostavno. Prebaci se gondolom noću sa Šolte na Brač i tamo skrij gondolu. Ujutro će naići tamošnji ljudi, koji odlaze u polje na rad. Čim opaziš prvog čovjeka koji ima izgled otočanina, pristupi mu i pitaj ga za druga Jerka.« Tako je i bilo. Prvi brački zemljoradnik koji je slučajno naišao, omogućio je političkom rukovodiocu sa otoka Šolte da sa mnom uspostavi vezu, a preko mene i sa političkim rukovodstvom otoka Brača.

U prvoborcima Komunističke partije narod otoka Brača gledao je i svoje prvoborce, prvoborce čitavog naroda. Iako su komunisti i na ovom otoku prvi započeli borbu, narod je prvoborce smatrao svojim borbenim izrazom, pa su se tako u procesu borbe slili u jedinstven borben izraz — jedinstvo naroda i Partije — što je omogućilo da se ostvare svi zadaci NOP-a na ovom isturenom dijelu naše zemlje.

Dr Jerko RADMILović

RAD BITOLJSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE MEĐU ŽENAMA

Ženska nabavljačka zadruga u Bitolju, organizovana krajem 1940. godine, bila je jedna od retkih, ako ne i jedinstvenih masovnih organizacija koja je produžila da radi i posle okupacije Makedonije¹.

Partijska organizacija u Bitolju zadržala je i dalje razvijala ovu žensku organizaciju koja je vrlo brzo okupila preko stotinu članica. Preko upravnog odbora zadruge, u koju su izabrane manje kompromitovane ali uticajne žene i omladinke, radom je rukovodio aktiv žena članova Partije i Skoja. Blagodareći sistematskom radu tog aktiva unutar zadruge je formirano nekoliko prosvetnih i skojevskih grupa preko kojih se širio krug žena i devojaka na koje je Partija vršila direktni uticaj. Odmah posle okupacije u zadrizi je bilo pet takvih grupa od po 5 do 7 devojaka i žena.

U svim oblicima rada u zadrizi, kao što su zidne novine, posela, kursevi prve pomoći, razgovori itd., težilo se da se novonastala situacija prikaže u pravoj svetlosti — kao okupacija koja će Makedoniji doneti još veće teškoće. Tako su iluzije o nekakvoj »oslobodilačkoj misiji« bugarske armije i države vrlo brzo bile razbijene. Nasuprot tome, sve se više učvršćivala svest da će makedonski narod izvojevati svoju istinsku slobodu samo u zajedničkoj borbi sa ostalim jugoslovenskim narodima.

Poznato je da je okupator, pored ostalog, nastojao da bučnim proslavama značajnih događaja iz ranije i novije istorije makedonskog naroda (dan Kirila i Metodija, ilindenski ustanci i dr.), dajući im bugarski karakter, pokaže da je Ma-

¹ Poznato je da su 1940. godine u svim većim gradovima Jugoslavije po direktivi KPJ formirane ženske nabavljačke zadruge. One su okupile najprogresivnije žene i omladinke, koje su do tada delovale u takozvanom ženskom pokretu. Te zadruge su vrlo brzo postale populare i preko njih se proširio uticaj Partije među ženama. Ova organizacija je naročito brzo probila put među makedonskim ženama.

kedenija sastavni deo Bugarske. Međutim, blagodareći aktivnom delovanju Partije svi ovi pokušaji ostali su bez većih rezultata. Proslava Ilindena 1941. godine, koja je u tom smislu bila posebno pripremana od okupatorovih vlasti u Bitolju, pretvorila se u protest masa protiv novog porobljivača². U tim demonstracijama učestvovao je veliki broj članica Ženske nabavljačke zadruge u Bitolju.

Pored kulturno-političke aktivnosti, rad u zadruzi postepeno je dobijao i druge forme. Septembra 1941. već u vaspitnim i skojevskim grupama, pa i među širim aktivom žena počinje da se govori o pripremama za oružane akcije i članice zadruge sve više se angažuju na skupljanju narodne pomoći, tople odeće, sanitetskog materijala, pripremanju zimnice i dr.

I sadržina kurseva prve pomoći, koji su bili organizovani unutar zadruge, počinje da se menja. Sve više se unose elementi koji su važni za pružanje prve pomoći u oružanim sukobima. Organizuje se i poseban kurs van zadruge, ilegalno, koji su pohađale najsavesnije devojke i žene; one su u prvom redu obučavane u pružanju prve pomoći.

Ovakvim sistematskim radom povećao se broj žena i devojaka — članova Partije i Skoja. One ne rade samo u zadruzi, već utiču i na žene u rejonima gde stanuju, a jedan deo deluje i među ženama i devojkama u tekstilnoj fabrički gde formiraju nove grupe simpatizerki. Tako je kroz nekoliko meseci unutar zadruge i van nje bilo oko 10 članova Partije — žena i devojaka — i 50 skojevki, sa oko stotinu žena u simpatizerskim grupama. Pri tome treba istaći da je Partija preko svojih članova uspela da prodre među žene i u onim delovima grada (Geni-mahali i dr.) koje je okupator smatrao »tvrdavom bugarsćine«.

Preko nekih svojih članica zadruga je uticala i na žene u obližnjim selima.

Kada je Partija u jesen 1941. počela sa ozbiljnim pripremama za slanje svojih članova u partizane, neke žene su izrazile spremnost da i one podu onog momenta kad ih Partija pozove.

Desanka MILJOVSKA

² Ovde nećemo ulaziti u to da neke parole, koje su komunisti na tim demonstracijama izbacivali po direktivi Šarlovog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, nisu bile politički oportune. Tako parola: »Neka živi sovjetska Makedonija« nije mogla u tom momentu da nađe na masovniji odziv i donekle je suzila aktivnu podršku demonstrantima, ali je značajno to da predviđena manifestacija nije do kraja izvedena i da su Bugari uvideli da ih narod ne dočekuje kao oslobođioce, već kao okupatore.

USTANIČKI TOP

Bilo je to jula 1941. Dan je bio vedar, prozračan. Narod upola naoružan zauzeo je položaje po brdima u okolini Kolašina. Nekoliko dana ranije izvršen je prvi napad na italijanske vojнике kod Vrlostupa. To je ujedno bio i signal da je ustank već počeo. Bojeći se represalija narod je masovno pobjegao iz grada i pridružio se jedinicama organizovanih ustanika.

Na sam dan opkoljavanja grada našao sam se sa grupom ustanika iz Kolašina i Mušovića rijeke na Vinića brdu. U neposrednoj blizini rasporedili su se borci iz Morače. Na uzvišici brda ispred Barutane — starog utvrđenja — montiran je top. To je bio plijen koji su naše jedinice zadobile prilikom oslobođenja Andrijevice. Njime je rukovao bivši artiljerijski potpukovnik Radević, uz pomoć bivših oficira iz Vojnorenovolucionarnog komiteta.

Na početku borbe za Kolašin ustanici su pucali na zgradu gimnazije, jer su se u njoj »utvrdile« italijanske jedinice koje su, takođe, pucale prema našim položajima.

Svi smo, i ustanici i naoružani narod, bili nekako svečano raspoloženi. Svi smo rado očekivali čas kada ćemo pobednosno ući u grad, koji se prostirao ispod nas. Jasno, tada nije smo bili svjesni toga, koliko ćemo se puta morati iz njega povući i koliko ćemo ga puta još osvajati do njegovog konačnog oslobođenja¹.

I tako u jednom pravom ratnom raspoloženju riknuo je naš top ispred Barutane. Granata je eksplodirala pored samih zidina gimnazije.

Među nama je nastalo pravo veselje, jer smo se najednom osjetili nadmoćnjim.

¹ U toku narodnooslobodilačkog rata Kolašin je prelazio iz ruke u ruku 24 puta.

Radoznalo se očekivalo kako će Italijani reagovati.

Njihova reakcija, međutim, bila je sasvim neočekivana... Ni jedan metak nijesu više ispalili a uskoro se pojaviše njihovi izaslanici. Na Barutani su našli Vukmana Krušića i predali mu pismenu poruku svojih starješina.

Komanda okupatorskih snaga tražila je da se ispale još 2 zrna iz topa, poslije čega će oni predati grad i oružje. Ovo im je po svoj prilici i našem zaključku bilo potrebno kao pokriće da su se pod dejstvom artiljerije morali predati.

Ne znam tačno kakav je bio naš odgovor, ali se sjećam da smo užurbano preduzimali sve da se ispale ta dva metka... Ali... ni jednog jedinog ispravnog više nije bilo. Zapravo ni jednog upaljača nije bilo tako da je top prosto bio neupotrebljiv.

Italijani su čekali na našu paljbu, a mi koji smo donekle bili obaviješteni o situaciji, takođe.

Vrijeme je odmicalo. Neprijatelj je obustavio dalju odbranu.

Oko četiri sata poslije podne palo je naređenje da se uđe u grad.

Raspoloženje se čitalo na licu svakog borca. To je bio onaj dugo očekivani i željeni čas.

Za kratko vrijeme grad je bio oslobođen. Blokirali smo svaku kuću i zgradu gimnazije. Sad smo još čekali da okupator predra oružje. Italijani nijesu ni pokušavali da se dalje bore, vjerovatno smatrajući to uzaludnim s obzirom na našu »artiljerijsku nadmoćnost«.

Sve je izgledalo nekako čudno. Naši su se približili do same gimnazije.

Okupator je takoreći nudio oružje, a mi ga nijesmo prihvatali, dok je narod nestrpljivo čekao na prilazima grada na naš znak za slobodan ulazak.

Sve mi je izgledalo zagonetno.

U tom momentu naišao je komandant naših jedinica koje su gotovo zauzele grad, Boško Rašović, član Sreskog komiteta. Prišao mi je. Odmah sam zapazio da se nešto teško dogodilo.

Kosa mu je bila razbarušena a lice znojavo i uznemireno. U ruci je držao revolver.

»Sad sam primio poruku — reče mi ozbiljno — da je prenijeta direktiva Pokrajinskog komiteta da se gradovi ne zauzimaju i da prema tome ustaničke treba povući iz grada. Došlo mi je da se ubijem.«

To je bilo zaista neočekivano. Prosto nemoguće. Pogotovu je teško bilo oduševljenom i naoružanom narodu, koji je čekao oko grada, objasniti da grad moramo napustiti.

Predložio sam mu da pošaljemo jednog druga do komiteta gdje se nalazio i Vojnorevolucionarni komitet da provjeri čitavu stvar, jer je, posmatrajući sa političke strane, sve to bilo prosto nevjerovatno.

Uskoro je dotrčao sav znojav Ilija Radović i potvrđio odluku. Boško je tada obavijestio vojnike.

Malo iza toga italijanski vojnici su izašli iz zgrade bez oružja i pomiješali se s narodom i s ustanicima. Niko nikoga nije dirao.

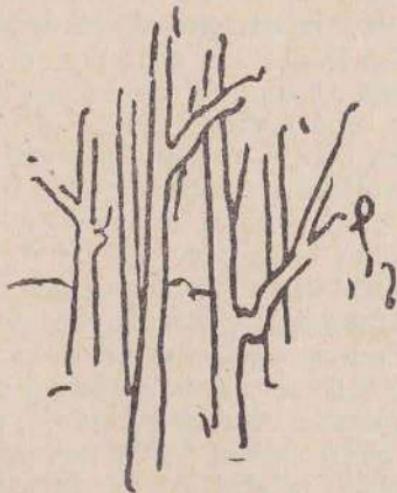
Nikakve vlasti više nije bilo.

Nekoliko dana iza ovoga došao je Budo Tomović sa novom direktivom Pokrajinskog komiteta za zauzimanje grada. Izvršen je drugi napad na Kolašin ali sada bez »artiljerije« i tako, bez jednog jedinog metka.

Italijani su predali oružje koje je kasnije, sjećam se vrlo dobro, zajedno sa kukuruznim hljebom i opancima dijelio ustanicima, sa Vukmanom i drugim, lično čika Janko (Moša Pijade) koji je tada bio obučen u odjeću crnogorskog seljaka.

A kad je u oslobođeni Kolašin sa vojskom ušao i ustanički top narod je oduševljeno vikao: »Živjela naša artiljerija«.

Vuko RADOVIĆ



IZ USTANIČKIH DANA U BOSANSKOPETROVAČKOM KRAJU

Moja radoznalost i interesovanje u danima priprema za ustanak prevazilazili su ulogu koja mi je, na neki način, bila određena u tim zbivanjima. Naime, Milan Čup¹ mi je povremeno samo nagovještavao pojedine stvari o pripremama za ustanak, a konkretno mi je govorio o potrebi da se prikupljaju podaci o oružju. Stalno je napominjao da će znati sve što bude potrebno onda kada za to dođe vrijeme. Međutim, opšta atmosfera me je gonila da saznam mnogo više. Tih dana se pročula »povjerljiva priča« o pripremama za ustanak u okolini Drvara, a širili su je ljudi koji su bili malo upućeni u te stvari. Tako sam jednoga dana krenuo da sam vidim i obavijestim se o stanju stvari. Zaobilazeći daleko kroz šumu Oštrelj i put Drvar — Oštrelj izbio sam sa još jednim drugom na ivicu šume iznad drvarskog sela Zaglavice, gdje nas je zaustavio neki uniformisan i naoružan čovjek. Pitao je šta hoćemo. Kada sam mu ispričao odakle smo i zbog čega dolazimo, pokazao nam je pravac daljeg kretanja. Uz put smo prolazili pored drugih lica koja su nas zaustavljala i ispitivala naše namjere, dok nismo stigli u jednu udoljicu u kojoj je vrvilo od ljudi u vojničkoj, građanskoj i seljačkoj odjeći; većina od njih nosila je oružje, fišeklije i drugo. Odmah mi je pala u oči kamara sanduka s municijom. U tom momentu jedan suvonjavi, energični čovjek, popeo se na jedan od sanduka s municijom i počeo saopštavati najnovije događaje u Drvaru i neposrednoj okolini. Slušali smo ga pažljivo. Za vrijeme njegovog izlaganja, prišao mu je jedan naoružani drug, šapnuo nešto i očima pokazao na nas, došljake. Govornik mu je nešto odvratio i produžio svoje informacije. Pored nas su se odmah našla dva naoružana čovjeka. Pošto je završio izlaganje, čovjek nam je prišao i poveo ozbiljan ispit-

¹ Narodni heroj, poginuo u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi kao zamjenik komandanta Sedme krajiške brigade.

vački razgovor. Tek tada sam zaključio da moja radoznalost može donijeti neprijatnosti ovim ljudima. Međutim, čovjek je ocijenio šta je u pitanju. Drugarski nas je ukorio za preveliku radoznalost, a zatim odlučno naglasio da se vratimo na svoje mjesto i čekamo uputstva i zadatke onog rukovodstva čijem terenu pripadamo. Napomenuo je i to da vodimo računa o onome što smo vidjeli i saznali u ovome logoru. Pozivajući nas da odemo, prijateljski nam je stegao ruku i za uspomenu dao nam po jedan metak. Ovo je bio drug Milkan Bauk, koji je krajem avgusta 1942. poginuo kao zamjenik komesara 3. krajiške brigade.

Zadovoljni sa onim što smo vidjeli, vratili smo se u svoje mjesto.

Neposredno poslije toga, u subotu 26. jula uveče, pronjela se vijest da je poginuo jedan ustaški major kod Drvara. Obavještenja i uputstva za rad još nismo bili dobili, a pretpostavljao sam da je početak ustanka već tu. U takvoj situaciji, razgovaram sa najprisnijim drugom, Jojom Runićem (poginuo u Slavoniji kao zamjenik komandanta Krajiškog proleterskog bataljona). Maštajući o ustanku i borbi za slobodu, u punom zanosu — pružili smo jedan drugom ruku, i zakleli se da ćemo na dati znak krenuti u borbu i boriti se do smrti ili slobode zajedno — ne razdvajajući se. Ta iskrena i naivna zakletva je obavezivala, ali razvoj događaja i interesi borbe razdvojili su nas marta 1942. godine.

U rano jutro, 27. jula čuo se na Oštrelju prasak pušaka, puškomitrailjeza i bombi. Znači, počelo je! Međutim, nema još nikakvih uputstava za rad. Mještani su se okupili i, smatrajući me za čovjeka od kojeg treba da dobiju obavještenje i uputstva, traže moj stav. Malo sam se zamislio i ne znajući šta drugo da kažem, rekao sam po prilici ovo: kakva su obavještenja i stavovi potrebnii kada i sami vidite da je već počelo ono što i sami očekujete. Nastao je tajac. Stariji su poveli razgovor o krajiškom ustanku 1875. i 1878; upozoravali su na ozbiljnost situacije, na potrebu organizovanja zbjegova u šumi itd. Za vrijeme razgovora, desile su se dvije pojedinosti koje nisam zaboravio kroz čitavu borbu. Pošto je moj mladi brat izvadio i očistio zakopanu pušku i predao mi je, naš susjed, stariji seljak, kaže mi: »Ti si sada slobodan čovjek, jer svoju slobodu držiš u rukama — misleći na pušku koju sam uzeo. I dogod je imaš u rukama do tada si slobodan...« Istovremeno očuh Joje Runića, i ne znajući da njegov posinak već ima pušku, donosi još jednu, koju je sam sakrio u vodenicu i predajući je Joji, kaže: »Uzmi ovo i nosi kako treba, a ako to nisi u stanju, ne primaj je«. Plemeniti Joja zagrljio je svoga starca i rekao mu:

»Ništa se ne brini, „Hadže“ (tako ga je iz milošte zvao) samo se ti pobrini za porodicu«. U to su počeli da pristižu mladići i mlađi ljudi naoružani, kako je ko šta imao.

Nas tridesetak je odavde krenulo sa pjesmom preko polja ka šumi ispod koje je kuća Ilije Došena. Uz put su se spajale grupe i grupice iz drugih sela i zaseoka i sve se, kao po nekoj komandi, slivale prema kući Ilije Došena.

Milan Čup je već bio u gaju iznad Došenove kuće. »Dobro što si stigao — reče mi — treba da odlučimo šta ćemo da radimo«. Dodao je zatim da ne zna ko treba da nas organizuje u borbenu jedinicu i vodi u borbu, jer se Ilija Došen nije vratio s puta². Zvao je kapetana bivše jugoslovenske vojske Jovana Dronjka, ali ovaj nije htio da dođe. Riješili smo da uputimo patrolu po njega. Tako je i učinjeno. Čim je stigao, kapetan Dronjak je rekao da ne može ništa pomoći, jer je on kao oficir bivše vojske učio komandovati vodom i četom u »regularnom ratovanju«, sa organizovanom pozadinom i sa dosta oružja i municije i zbog toga želi da ide sa narodnim borcima kao borac, a ne kao starješina. Uvjeravao nas je da će kao oficir poučavati borce u poznavanju naoružanja, nastavi gađanja, sitnoj taktici borca, patrole, grupe boraca itd. Vidjevši da ne možemo s njim izići na kraj, a ne znajući šta sami da radimo do dolaska Došena, Čup je uz podršku nas nekolicine odlučno zahtijevao od kapetana Dronjka da nas svrsta u jedinicu i vodi u borbu na položaje za obezbjeđenje od Petrovca prema Oštrelju, gdje je prema obavještenju već stigla druga grupa Drvarčana. Viđevši da nema drugog izlaza, kapetan Dronjak je pristao.

Sljedećih dana, u našu četu, kojoj su se priključili i ustanici iz Drnića, došao je poručnik bivše jugoslovenske vojske Dušan Rokvić. Njega je Ilija Došen, koji je bio komesar već prvog formiranog bataljona »Sloboda«, odredio za komandira čete, a kapetana Dronjka za operativnog oficira štaba bataljona. Zbog ove dužnosti kapetan Dronjak je često navraćao u našu četu, koja se u to vrijeme zvala Treći odred Prvog bataljona »Sloboda«, i ispunjavao obaveze koje je primao na sebe. Kontrolisao je borce na položaju; kako su izabrali zaklon, kako uzimaju odstojanje na nišanu, koje su im osnovne i dopunske zone dejstva, kako se treba prebacivati u napadu ili povlačiti štiteći jedan drugog vatrom itd. U tome je bio nesebičan. Primjećivali smo da je na svaki njegov dolazak u četu podozriivo gledao komandir (poručnik Rokvić). Sticajem okolnosti koje su neumitno djelovale, poručnik Rokvić je ubrzo otišao iz čete i našao se na suprotnoj strani, a kapetan Dronjak, nešto zbog svojih shvatanja uloge koju može da ima u narodnom ustanku,

² Tih dana Došen je, mislim, bio van terena petrovačkog sreza.

a nešto uslijed bolesti — ubrzo se našao u našoj pozadini. Vršeći evakuaciju naroda za vrijeme četvrte ofanzive, uhvaćen je od Nijemaca i strijeljan.

*

Narod je bio u zbjegovima duboko u šumi, a »gerilci«³ sa nevješto izrezanim petokrakim zvijezdama, ili prosto prikačenim parčetom crvene čoje na kapama ili reverima kaputa, držali su položaje prema neprijatelju.

Njih 85 je bilo na položaju, a slijedeća smjena pretežno je boravila u logoru čete. Prekobrojno ljudstvo zaposleno je u logoru, ili na poljima, između položaja i šume, radeći na njivama. Osnovane su već i »radionice«: stariji ljudi su pravili opanke za borce; jedan broj djevojaka, vičnih radu sa šivaćim mašinama, spremao je veš od zaplijenenog platna u Oštrelju i Srnetici. Iako su to bili tek počeci, ipak se osjećao smisao za organizovan život »fronta i pozadine«.

Kad je riječ o smjenama treba napomenuti da je u ovom kraju u to vrijeme bilo oko 350 za borbu sposobnih ljudi, a naoružanja je bilo za svega oko 85. Zato je riješeno da se uspostave dvije smjene boraca koje bi se smjenjivale na položaju dok se ne zaplijeni novo oružje od neprijatelja. U prvoj smjeni bili su mladi ljudi, borci koji su stupili u borbu od prvog dana ustanka; u drugoj smjeni nalazili su se stariji drugovi. Poslugu na mitraljezima i puškomitraljezima sačinjavali su uvijek mladi drugovi borci.

Jednoga dana neprijateljeva artiljerija je počela da tuče našu četu. Na položaju je bila druga smjena. Ubrzo su se čuli retki mitraljeski rafali i puščani pucnji od strane neprijatelja, koji su se postepeno približavali našim položajima. Grupa boraca iz prve smjene nalazila se u logoru čete. Joja Runić me upozorava da podemo na položaje i uzmemo oružje od »staraca« jer bi ga oni mogli pogubiti. Umirivao sam ga i razuvjeravao, ali on je ostao pri svome. Neprijateljska vatra se sve više približavala. U jednom momentu preko ivice kose na čijim su sjevernim padinama bili položaji čete, počeli su pretrčavati borci žureći prema logoru, u početku pojedinačno a zatim u grupama. Brzo im krećemo u susret. Ne obraćajući pažnju na njihove priče o stanju na položaju čete, uzimamo im puške i žurimo uz kosu prema položaju. Postiđeni, neki od »staraca« nas upozoravaju da pravimo ludost, govoreći da bi bolje bilo da posednemo položaje na ivici šume, jer je neprijatelj već zauzeo položaje čete. Pitamo ih gdje je »Mukonja« (Pero Kecman, do

³ Tako su se kod nas nazivali ustanici prvih mjeseci ustanka.

tada već proslavljeni borac puškomitraljezac). Nisu nam znali reći šta je s njim, a neki su tvrdili da je sigurno već poginuo.

Spuštajući se kroz grmlje i gaj na položaj čete, primjetili smo puškomitraljez u zaklonu, ali puškomitraljesca nema. Neprijateljski streljački stroj dejstvuje ležeći sa nekih 1 500 metara na položaj čete; njegova prethodnica iz jednog gaja, na oko 500 metara, neodlučno pokušava da krene naprijed. U tom trenutku dolazimo do puškomitraljeza i primjećujemo »Mukonju«⁴ u krošnji šljive, odakle osmatrajući, bere i jede sazrele plodove. Bilo mu je daleko da dejstvuje po neprijateljskoj prethodnici, pa je čekao da priđe bliže. Cijenio je da uvek ima dovoljno vremena da u kritičnom trenutku kroz gaj savlada greben kose i nađe se na novim položajima. Nije ga obeshrabrilo povlačenje »staraca« sa puškama, niti ga iznenadio naš dolazak; i jedno i drugo za njega je bilo razumljivo i prirodno.

Krajem avgusta 1941. neprijatelj je jakim snagama, sa više pravaca, prodirao prema Oštrelju u namjeri da osvoji slobodnu teritoriju i uništi ustanike. Izbio je do Oštrelja. Uz ostale naše snage tu se našla i četa u kojoj sam i ja bio. Naše su jedinice zaustavile neprijatelja, a zatim ga i potisnule. Tome su najviše doprinijeli puškomitraljesci Mukonja i Ilija Bursać⁵. Ovdje su braća Kecman došli do punog izražaja. U jednoj vododerini, Mukonja nije imao naslona za puškomitraljez sa kojega bi uhvatio neprijateljsku grupu po dubini. Braća su shvatila situaciju, stariji, Ilija, inače pomoćnik na puškomitraljezu, brzo i kleknuo i oslonio se ramenom na zemlju, a Mukonja je hladnokrvno namjestio puškomitraljez preko bratovih leđa i počeo sijati smrt po neprijatelju. Za tren je vododerina bila puna leševa. Braća su krenula dalje goneći neprijatelja.

⁴ Pero Kecman Mukonja, rođen je i rastao u siromašnoj seljačkoj porodici u selu Bukovači. Otac mu je dugo godina bolovao. Brojna porodica i teški uslovi života na oskudnom posjedu, ili u nadnici kod bogatijih seljaka, ili »Šipada« — naučili su njega i starijeg brata Iliju da i najteže poslove obavljaju, predano, tiho i uporno.

Mukonja je uoči samog rata završio pješadijsku podoficirsku školu i kao pitomac otišao na front, aprila 1941. godine. Po rasulu njegove jedinice vraća se u svoj kraj, gdje tiho i neprimjetno nastavlja svoj raniji život. I 27. jula, se isto tako tiho, ali odlučno sa puškomitraljezom stavi na raspolažanje organizatorima ustanka u svome kraju. Već u prvim borbama zapažen je kao vješt i hrabar borac. Njegovo ime postaje pojam hrabrosti u istočnom djelu petrovačkog sreza. Takav je bio u svim borbama, a naročito u Krajiškom proleterskom bataljonu i docnije u Sedmoj krajiškoj brigadi dok nije junacički pao na Zelengori u toku pete neprijateljske ofanzive.

⁵ Ilija Bursać je po hrabrosti stajao rame uz rame sa Perom Kecmanom Mukonjom i kao takav čuven u narodu. Poginuo je na Kaknju kao komandant bataljona Pete divizije.

Prodom Italijana preko Grahova u Drvar i dejstvom ustaško-domobranksih snaga iz Petrovca i drugih pravaca prema Oštrelju, nastala je kritična situacija za ustaničke snage. Međutim, to nije imalo ozbiljnijeg uticaja na četu. Pokolebali su se samo pojedinci, u prvom redu komandir, koji se bio izgubio dva dana, a rekao je da ide u štab bataljona. Četom su rukovodili zamjenik komandira Dmitar Smiljanić i komesar Vojo Kreco. Komunisti čete i politički komesar znali su šta je sa komandirom i brinuli su o tome kako da sačuvaju jedinstvo čete, jer su italijanski agenti, i kolebljivi elementi koji su im nasjedali, naširoko i javno širili propagandu o Italijanima kao zaštitnicima od ustaša. Naposljetku se pojavio i komandir sa svojim pratiocem. Sa pojedincima je počeo pripremati teren za kapitulaciju pred Italijanima; govorio je da su viši štabovi obezglavljeni i razbijeni. Zatim je zahtijevao da se četa prikupi, što je i učinjeno. Tada je komandir počeo sa svojim govorom, jer je smatrao da je došao momenat da ostvari svoje namjere. Govorio je o sretnoj okolnosti što su došli Italijani koji će nas »zaštititi od pokolja Hrvata i Turaka«, o četi koja će se obučavati i pripremati za momenat kad savezničke snage budu pred pobjedom i da ćemo tako spremni predstavljati dio buduće kraljevske vojske; govorio je da će nas Italijani snabdijevati, da je on to sa još nekim komandirima četa⁶ sve skupa već utvrdio kod Italijana u Drvaru. Za vrijeme njegovog izlaganja bilo je oštih upadica i pitanja koja su ga dovodila u vrlo neugodan položaj. Onda je pred četu stao politički komesar. Njegovo izlaganje četa je jednodušno prihvatala i manifestovala svoje gnušanje prema dotadašnjem komandiru. Iznenaden revoltom čete i sretan što iz toga revolta nije za njega proizšla i teža stvar, komandir je brzo napustio četu. Tako je naša četa ostala jedinstvena, sa novim komandirom, dotadašnjim zamjenikom Smiljanićem, spremna na nove zadatke.

Novi zadaci su uskoro stigli. Prenio ih je komandi čete jedan Banjalučanin. Odlučeno je da se četa (oko 85 naoružanih boraca sa teškim mitraljezom i 4 puškomitraljeza) svede na vod najčvršćih i najodlučnijih boraca, u prvom redu onih od kojih ne zavise porodice u zbjegovima. Tako je formiran vod odabranih boraca sa oko 40 ljudi i tri puškomitraljeza. Preostalih petnaestak boraca, pod komandom Perice Kecmana, ostalo je za obezbjeđenje zbjega, terenskih i partijskih radnika i rukovodilaca koji budu prelazili preko tih terena. Ostali su dobili zadatak da se vrate porodicama i da, prema uputstvima partijskih rukovodilaca sa terena, pripreme i obezbijede sklo-

⁶ Istovremeno, i na isti način, postupili su dotadašnji komandiri četa: Mane Rokvić i Vlado Morača, koji su postali narodni neprijatelji.

ništa i zimnicu za porodice. Višak oružja (puške i teški mitraljez), konzerviran je i zakopan. To su učinili: zamjenik komandira voda, bivši komesar čete koji je otišao na teren za partijskog radnika i Perica Kecman, koji je ostao sa grupom boraca na tom terenu. Svaki od ove trojice, mogao je po direktivi u danom trenutku izvaditi oružje i ponovo naoružati borce.

Nakon nekoliko dana vod je pod komandom Smiljanića, krenuo u Podgrmeč. U to vrijeme nekoliko takvih vodova i četa sa terena Drvara i Petrovca prebačeno je na Podgrmeč, gdje su ulazili u sastav postojećih jedinica koje su djelovale pod komandom tada formiranog Prvog krajiškog odreda u Majkić-Japri. Na ovom zadatku vod je ostao od 1. oktobra 1941. do kraja februara 1942. godine. Iako sam dužan da borcima toga voda i narodu u krajevima gdje se on borio i živio nešto kažem (jer sam za kratko vrijeme postao komandir toga voda i s njim komandovao do povratka na svoj teren), to ovom prilikom nisam mogao učiniti. Želim samo da napomenem to, da kada smo se pod kraj februara 1942. godine vratili na svoj teren, ušli smo u sastav Prve petrovačke čete. Njeni borci su nosili zakopano oružje svoje prethodnice, i oružje koje su već bili zaplijenili u dotadašnjim borbama sa Italijanima. Neposredno poslije toga naređeno je da ova četa izabere i uputi u sastav Prve proleterske grmečke čete jedan vod sa komandrom. U izabrani vod ušle su dvije trećine boraca iz voda koji je došao sa Podgrmeča, mlađih komunista i skojevaca, a za komandira je određen dotadašnji desetar 1. desetine ranijeg voda Jojo Runić, koji je, dok je proleterska četa formirana, određen za zamjenika komandira čete. Nas dvojica smo se rastali, sada kao disciplinovani komunisti i starješine, bez obzira na zakletvu koju smo jedan drugom dali, 26. jula 1941. godine.

Vlado BAJIĆ

NEKA SJEĆANJA NA PARTIZANSKI ODRED „MATIJA GUBEC“

FORMIRANJE ODREDA I PRVE AKCIJE

Kod sela Hrastovca u daruvarskom kotaru, u kući Bohumila Vojačeka, koja je partizanima Slavonije poznata pod imenom »Jama«, skupila se 4. oktobra 1941. grupa komunista iz kotara Novske. Neki od njih su pobjegli iz ustaškog zatvora u Novskoj, a drugi su do tada ilegalno radili u zapadnom dijelu Slavonije. Njih je pozvao Pavle Gregorić Brzi, član CK KPH, organizator ustanka u Slavoniji, koji se tu tada nalazio.

Prvog dana upoznao nas je s vanjsko-političkom i situacijom u našoj zemlji. Iznio nam je rezultate narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Lici, Baniji i Kordunu i prvim uspjesima partizanskog odreda u bjelovarskom okrugu. Kazao je da taj odred ima 14 boraca i da njim rukovodi sekretar OK Hasan Čehaić Turčin. Drugog dana upoznao nas je detaljnije sa zadacima koji stoje pred partizanskim odredima i sa hitnom potrebom formiranja odreda na zapadnom sektoru Slavonije. Pored ostalog rekao je: »Na vama je zadatak da razbuktate plamen narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji; to od vas traži Partija, to traže porobljeni narodi Jugoslavije.«

Iznosio nam je herojsku borbu russkih partizana za vrijeme intervencije,¹ govorio o slavnom heroju Čapajevu, o herojskoj borbi partizana u Kini i nastavio je: »Zadaci koji stoje pred vama su teški i odgovorni, ali Partija to od vas traži i ja vjerujem da ćete to izvršiti. Vi ćete biti rukovodioci, oficiri, komesari, voditi ćete mase u sveti boj. Sa nama je Crvena armija i veliki sovjetski narod.« Ove riječi duboko su se urezale u našu svijest i kasnije su često ponavljane. Voljeli smo i cije-

¹ Zajednički napad 14 imperijalističkih država 1918—1920. godine na Sovjetsku Rusiju.

nili Brzog, ali nam je tada bilo teško da sebe zamislimo kao oficire, komesare. Međutim, za vrlo kratko vrijeme mi smo to i postali.

Pod njegovim rukovodstvom prišlo se formiranju odreda. Predložio je da na demokratski način izaberemo rukovodstvo — komandira, političkog delegata i sekretara partiskske ćelije. Izbor je izvršen vrlo brzo, a zatim nam je sugerirao da se odredu da ime »Matija Gubec«.

U tek formiranom odredu bilo nas je sedmorica; imali smo sedam pušaka, pet pištolja, pet bombi i na svaku pušku po 50 metaka. Po socijalnom sastavu bilo je pet radnika i dva seljaka, a po nacionalnom pet Hrvata, i po jedan Čeh i Slovak. S obzirom da su samo trojica služila vojsku i znala da rukuju oružjem, to je Brzi odredio da se sa ostalima prođe osnovna obuka s oružjem, kako bi i oni kroz par dana znali da tuku neprijatelja. Poslije vojne vježbe uvedena je obavezna fiskultura. »Kondicija je naročito potrebna drugovima koji su došli iz zatvora«, objasnio je Brzi.

Noću spavamo u šumi, iako postoji krasan sjenik sa mirisavom otavom, ali Brzi zahtijeva da se priviknemo na vojnički život. I on spava s nama, odlazi na stražu s puškom o ramenu i tu ostaje po dva sata, kao i ostali borci. Pokušali smo da se objasnimo s njim i da ga odvratimo da spava u šumi, kad su noći već hladne, a naročito od toga da dežura i čuva odred. No, on je to kategorički odbio i pet noći je proveo s nama. Pored obuke boraca, koja je tih dana vršena, odred je ovdje proradio sve partiskske materijale — okružnice CK KPH i drugo, pod rukovodstvom Brzog, koji je naročito naglašavao potrebu neprekidnog i sistematskog rada na ideoološko-političkom uzdizanju boraca i rukovodilaca.

Dok se odred nalazio u »Jami«, svaku noć su pojedini drugovi odlazili u obližnja sela, održavali sastanke s članovima Partije i simpatizerima, angažujući ih da sakupljaju hranu, oružje, municiju, odjeću i drugo za naše potrebe. Pored toga, po uputstvima Brzog, formirali smo i narodnooslobodilački odbor sa istim zadatkom, a naročito radi toga da spriječimo akciju ustaške vlasti na otkupu kukuruza. Brzi je jednom u šali rekao: »Za sada, *kukuruzni odbori*«.

Ovakve odbore formirali smo u selu Tomašici, Hercegovcu i Uljaniku. Sjećam se sastanka u Tomašici, gdje su na miting, pored nekoliko naših drugova, u većini došle pristalice lijevog krila Hrvatske seljačke stranke, koji su izlaganje predstavnika živo komentarisali i u većini odobravali. Tako smo ostvarili kontakt i s jednim poslanikom HSS, koji je kasnije pristupio NOB. Pored ovoga nastojalo se i da se na dobro-

voljnoj osnovi mobilišu ljudi za odred, no dan prije pokreta pristupio nam je samo jedan novi borac.

Nakon ovih pet dana intenzivnih priprema Brzi je zaključio da su borci savladali osnovnu obuku, da su naučili onoliko koliko je potrebno partizanskom borcu i da odred može da krene u prvu akciju. Napravljen je plan akcije i peti dan uveče odred se rastao od Brzog. Ispratio nas je riječima: »Danas krećete vas osam, za mjesec-dva bit će vas stotina, dvije stotine, hiljade, brigade i divizije«.

Krenuli smo, a vratili smo se početkom novembra. U međuvremenu odred je 5. oktobra pokušao da između željezničkih stanica Banove Jaruge i Lipovljana minira prugu pri nailasku voza. Zbog neiskustva stavljena je sporogoreći štapin, umjesto brzogorećeg, pa je mjesna ustaška straža, pri patroliranju, osjetila smrad od upaljenog štapina, skinula ga i zaustavila voz. Kod Banove Jaruge 16. oktobra odred je postavio zasjedu četvorici stražara, koji su svakog dana u isto vrijeme patrolirali istim putem. No, tog dana je naišao samo jedan stražar, kojeg smo razoružali i zaplijenili prvi karabin (ovaj stražar je kasnije pronio glas da je bilo stotinu partizana, a napao ga je i razoružao sam Pero Car, bez naše pomoći). Ustaše u selu Kozarice razoružali smo 29. oktobra, kada smo zaplijenili 6 karabina, nekoliko lovačkih duplonki i par pištolja. Odmah iza ove akcije održali smo u selu miting, na koji su došli skoro svi mještani. Tu smo se narodu predstavili kao narodna vojska, objasnili ciljeve borbe i pokazali zarobljene ustaše (od četvrtice jedan je bio ranjen), koje smo nakon mitinga pustili (ustaše se do tada u ovom kraju još nisu pokazale u pravom svjetlu). Akcija je veoma pozitivno odjeknula — sve ustaše iz okolnih sela (okupljene u mjesnim stražama) vratile su oružje taborniku i logorniku i svukle ustašku uniformu. Upućenu potjeru (u čijem se sastavu nalazilo i nekoliko četa Nijemaca) zavarali smo i izmanevrirali bez gubitaka. Tada je u odred došao sekretar OK KPH iz Nove Gradiške Mirko Kljaić. Osim navedenih bilo je par manjih akcija, zasjeda i diverzija.

Odred je ponovo stigao u »Jamu« 6. novembra na referisanje i proslavu oktobarske revolucije i tu se ponovo našao s Brzim. Podnijeli smo mu izvještaj o akcijama koje smo izvršili, koliko smo oteli pušaka i druge ratne opreme, te kakav je bio vojnički i politički efekat dejstva odreda na terenu. Kada je vidio postrojeni odred, sada već sa dvadeset boraca, naoružanih, kako reče, do zuba, čestitao nam je: »Tako, drugovi, samo smjelo naprijed«.

Poslije toga održao nam je predavanje o oktobarskoj revoluciji, njenom značaju za radničku klasu cijelog svijeta i

s pjevanjem Internacionale završili smo ovu prvu svečanost u našem odredu.

JEDAN PREKINUTI PARTIJSKI SASTANAK

Naš odred je 26. novembra 1941. izvršio svoju do tada najuspješniju akciju — napad na kamenolom u Siraču, u zapadnom dijelu Slavonije. Akcija u Siraču je imala veoma snažan odjek u Slavoniji, a i u cijeloj Hrvatskoj. Odred je snažnim naletom slomio otpor straže (neprijatelj je imao gubitke od dva mrtva i tri ranjena), pomoću unaprijed organizovanih 50—60 seljaka iznijet je dio eksploziva iz magacina (kasnije je upotrebljavan za niz akcija i diverzija), a oko 2—3 vagona eksploziva dignuto je u zrak. Kamenolom i svi uređaji su uništeni, a eksplozija je bila tako snažna, da su je zabilježili i seizmografski aparati u Zagrebu. Zaplijenjene su tri puške, a ostalo oružje su odnijeli raspršeni stražari.

Poslije ove uspješno izvedene akcije odred je stigao u toku noći 5. decembra u jednu od svojih baza. Komanda je predviđala da se borci tu odmore i da se održi partijski sastanak.

Kuća u kojoj je odred trebalo preko dana da ostane nalazila se između sela Tornja i Brekinske, na jednom brdašcu u vinogradu, okružena sa juga i zapada šumom. U ovoj kući je živjela starica Mara Mijić sa svojim sinom Boškom i jednom rođakom. Od početka ustanka kod nje su navraćali terenski partijski radnici, rukovodioci partizanskog odreda, a često i cijeli odred; ona je uvijek sve radosno dočekivala, pripremala hranu, prala i krpila i zbog toga smo je voljeli i od milja zvali »partizanska tetka«.

Ujutro 6. decembra zakazan je sastanak partijske ćelije, koja je tada brojala osam članova. Na sjeniku i u štali nalazilo se 20 boraca, koji tada nisu bili članovi KP, a nas osam otisli smo u jednu malu prostoriju između kuće i štale, naoružani samo pištanjima; puške smo ostavili na sjeniku. Na straži prema selu Tornju bili su jedna drugarica i Boško. Pretpostavljali smo da samo od tog sela može naći neprijatelj, jer se tamo nalazio po zlu poznati ustaški tabornik Marko Šarac.

Tek što je sekretar ćelije otvorio sastanak i predložio dnevni red, kad Buco (Gabro Vidović), gledajući kroz prozor u onom pravcu gdje nismo imali stražu, povika:

— Evo nekih lovaca!

Skočio sam do vrata i među »lovčima« odmah prepoznao ustaškog tabornika Šarca, obučenog u civilno odijelo. Išao je sa još nekoliko ustaša, koji su se u vojničkom poretku i s pu-

škama uperenim prema kući, brzo približavali. Iza njih uskoro primjetismo kolonice ustaša i žandarma kako se prebacuju k nama. Našli smo se u vrlo teškoj situaciji — odlučivale su sekunde. Ustaše su već počele da pucaju u pravcu kuće i ostalih gospodarskih zgrada. Prvi meci bili su namijenjeni Buci i meni, jer smo se nalazili na vratima. Bacili smo se na zemlju i počeli pucati iz pištolja.

Na sjeniku je nastala prilična panika, jer je većina drugova uslijed umora bila ponovo zaspala, a probudila ih je pucnjava i jauk jednog borca koji je bio ranjen u trbuš. Situacija se brzo izmjenila u našu korist zahvaljujući Bošku koji je dotrčao sa straže, otvorio vatru i pogodio jednog ustašu, kao i Miši Liljku Braci, koji je iskočio kroz krov štale i iz karabina otvorio brzu vatru na napadače. Ova dva borca uspjela su da natjeraju ustaše da legnu i to je bilo dovoljno da svi borci odreda siđu sa sjenika i zađu iz štale, kao i nama partijcima da dođemo do svojih pušaka. Nastala je brza obostrana paljba i poslije našeg juriša neprijatelj je bio potisnut kojih 800 metara u šumu. Borba se produžila s promjenljivom srećom, uz obostrane juriše i protivnapade. Neprijatelj je bio nadmoćniji, a očekivali smo da uskoro dobije i pojačanje. Zato je jedna desetina dobila zadatak da napada bočno, dok je druga još vodila borbu iza debelih voćaka u vinogradu. Ostali su imali da se povuku zajedno sa teško ranjenim drugom prema obližnjem mlinu na rječici Bijeloj. Približavalo se podne.

Buco je previo ranjenog druga i četiri borca ponijela su prvu žrtvu iz našeg odreda prema obližnjem selu, kamo je riješeno da se povučemo. Nakon skoro dva kilometra odstupanja, odred se prikupio pored Čendeševog mлина i tu se oprostio od svog druga Bože Kurjaka iz sela Branežaca, kotar Pakrac, koji je u toku povlačenja podlegao ranama. Božo je pripadao grupi od 10 omladinaca, skojevaca, koji su u naš odred stupili polovinom novembra 1941. na sektoru Papuka i Psunja.

U šumici pored mлина dočekalo nas je mnogo ljudi i žena iz obližnjih sela, naročito iz Kapetanova Polja, Tornja i Brekinske, mahom simpatizera NOB. Svi su bili u brizi da odred nije razbijen ili uništen. Kad smo se prikupili, vidjeli smo da su još dvojica lakše ranjeni. Pozvani smo u selo, nuđena nam je hrana, čebad i neki odjevni predmeti, no nismo se zadržavali jer je stigla vijest da je iz Pakraca krenula po zlu čuvena satnija ustaša satnika Petranovića, nazvanog »Palija« (popalio je više srpskih sela na Psunj i u podnožju Papuka pod konac 1941. godine).

Ustašama i žandarmima, koji su s nama vodili borbu, stiglo je pojačanje kada smo već odstupili. Petranovićeve ustaše misile su da se odred još uvijek nalazi u kući »partizanske

tetke«. Više od jednog sata su opkoljavali kuću i otvarali puščanu i minobacačku vatru, iako niko nije davao otpora. Kada su »zauzeli« kuću i vidjeli da u njoj nema partizana ni živih ni mrtvih, sve su opljačkali, a zatim zapalili i kuću, i ostale gospodarske zgrade. Neprijatelj je tada pisao slijedeće:

Između sela Toranj i Brekinske, općina Kukunjevac, kotar Pakrac, 5.XII 1941. godine grupa od 38 komunista vodila je borbu sa oružnicima i ustašama. Po dolasku pojačanja ustašama, partizani su se povukli. Poginuo je 1 partizan. Oružnici zapalili 40 kg. eksploziva i propagandnog materijala (izvještaj Ministarstva hrv. domobranstva (D).

U ovoj borbi neprijatelj je imao dva mrtva i nekoliko ranjenih.

Sa jednog brdašca posmatramo kako gori prva kuća u ovom dijelu Slavonije. Buco i Pero Car opraštaju se s našom »partizanskom tetkom«, koja zbog čerke, koja je u toj gužvi pobegla u drugo selo, odbija da ide s nama. »Evo vam, drugovi, moga sina Boška²; neka osveti svoju majku i kuću koju su ustaše zapalile«. Ovim se riječima stara oprostila od odreda i sina, bodreći nas: »Nastavite, djeco, ovu svetu borbu; za mene ne brinite«.³

Istoga dana održali smo prekinuti partijski sastanak, samo sa izmijenjenim dnevnim redom. Kritički smo se osvrnuli na današnju borbu, na našu nedovoljnu vojničku budnost. Smijenili smo komandira, koji se u ovako teškoj situaciji pokazao nedorastao da komanduje odredom. Pohvaljeni su borci koji su se danas posebno istakli i, na kraju, razradili smo plan da se odred još u toku noći prebaci na Kričko brdo, odnosno u Slavonski trokut.

Poslije toga održan je sastanak s cijelim odredom; izvršena je analiza današnje borbe, potvrđeno smjenjivanje komandira i usvojen plan za dalje akcije. Na kraju je politički delegat pozvao odred da oda posljednju počast svom prvom palom borcu, čija žrtva treba da nam bude novi podstrek u borbi protiv fašista. U toku noći krenuli smo u pravcu Trokuta.

Rade PAVLOVIĆ

² Boško Mijić Borac poginuo je na Bijeloj stijeni u proljeće 1942.

³ Nakon par dana uhapšena je zajedno sa čerkom; junački je izdržala ustašku torturu, a da nikoga nije izdala. Kasnije su je ubile ustaše iz Španovice, a kći je ubijena u logoru u Staroj Gradiški.

DJECA U USTANKU

Na svim frontovima okupator je aprila 1941. godine prešao našu granicu, dok su se na granici između Albanije i Crne Gore još nekoliko dana vodile borbe.

Rodoljubi i komunisti nijesu mogli da se mire s tim da se Jugoslavija bez borbe i otpora predala okupatoru. Zahvaljujući njihovom stavu i uticaju, italijanska vojska je potisnuta preko granice Albanije. Pa ipak, uskoro je došlo do kapitulacije. Jedan dio naše vojske bio je zarobljen, a drugi su se vraćali kućama. U to vrijeme Pokrajinski komitet za Crnu Goru i Boku izdao je proglašenje u kojem se rasturao među vojskom. U njemu se vojska uglavnom obavještavala o izdajstvu režima i vojnih krugova — generala i drugih viših oficira. Komunistička partija pozivala je narod da izdrži u tom momentu i upozoravala vojнике da po mogućnosti čuvaju oružje, jer će se borba nastaviti.

Pri odstupanju vojnici su u početku nosili puške i drugo oružje, ali ga je većina njih, kad je došla do većih naselja, počela da baca. Vojnici su bili u vrlo nezgodnom položaju, jer ih je pristizala motorizovana italijanska vojska koja je dolazila iz Albanije preko Podgorice i išla za Danilovgrad i Nikšić, a suprotnim pravcem, iz Nikšića prema Podgorici, nailazile su njemačke jedinice koje su dolazile sa druge strane granice, predene već prije nekoliko dana.

Podalje od puta kojim je prolazila tuđinska vojska, narod je sa strahom i ogorčenjem posmatrao ulazak okupatora.

Do oružja bacanog pored same ceste trebalo je doći prije nego što ga okupator pokupi. Moralo se stoga odmah upadati na cestu i između okupatorovih vojnika dizati pobacano oružje.

Akciju pod Veljim brdom, koja je bila značajna za prikupljanje oružja, morali smo što prije izvršiti dok jedinice

jednog i drugog okupatora još prolaze. Ta akcija bila je izvodljiva samo uz pomoć djece. Koliko se sjećam, bilo ih je osmoro, a možda i više. Najmlađe dijete imalo je nepunih 5, a najstarije 14 godina.

Zvali su se: najstariji — Drago, pa Jelica, Danilo, Stanoje, Desa, Jovanka, Željka i Želimir. Njihova imena pominjem, jer su ta djeca — osim ove značajne akcije koju su izvršila — i kasnije, u toku rata, imala težak život, pun samoprijegora i velikih patnji.

Sami su izvršili podjelu posla i ispred samog okupatora dizali oružje i iznosili ga na brije na kome leži selo.

Najmlađi su između sebe nosili redenike koji su zvezetali po kamenju i uzbrdo ih dovlačili na određeno mjesto. Najstariji su nosili teže oružje, a Danilo je u svoju staru kapu najviše prikupljao bombe.

Svojim nejakim nogama skakali su s kamena na kamen, obavljajući savjesno ovaj ozbiljan i težak posao, uvjereni da su ovog puta važniji od starijih. Usput su ponekad skretali jedan drugom pažnju na nešto što bi bilo potrebno da se zapazi za dalji rad. Bistre dječje oči pomno su posmatrale svaki pokret okupatorovih vojnika. Oni su prolazili cestom na motociklima, sa šeširima i crnim perjanicama na glavi, sve po dvojica u redu, praveći neprekidnu, tamnu vijugavu liniju od Podgorice do Danilovgrada.

Djeca su do noći prikupila oko 40 pušaka, 250 bombi, 7 puškomitrailjeza, hrpu redenika, 65 sanduka municije, i drugog oružja. Osim oružja koje su prikupila djeca, donesena su iz Podgorice 4 puškomitrailjeza, jedan mitraljez, desetak pušaka i nešto municije.

Prikupljeno oružje je uveče zakopano. Kako je zakopavanje vršeno na brzinu i noću, a svjetlo se nije smjelo paliti, zemljiste u pojati ostalo je neporavnato, bregovito. Iako je bilo pokriveno slamom, čovjek je mogao lako da ga pronađe. U kući do te pojate bio je pod zemljom magacin hrane, spreman da u slučaju borbi sa okupatorom, koje su se predviđale, zadovolji prve potrebe.

Nije prošlo ni nekoliko dana a Italijani su tražili da pojedinci predaju oružje i vojnu opremu. Počeli su da pretresaju kuće. Došli su i do kuće u kojoj su bili sakriveni oružje i hrana. Šiljastim šipkama boli su zemlju i dizali daske s poda, i da nijesu slučajno promašili samo za nekoliko santimetara, magacin sa hranom bio bi otkriven.

U toj kući nalazili su se Željka i Želimir, najmlađi iz grupe djece koja je prikupljala oružje. Oni su bili i jedini od djece koji su znali gdje je sakriveno oružje i hrana, zato su iskolačenih očiju posmatrali šta rade Italijani. Po cijelom po-

stupku Italijana moglo se pretpostaviti da su bili obaviješteni o prikupljanju oružja. Pošto nijesu našli ništa, oni su izveli djecu na jedno uzvišenje pred kućom, uzeli ih na nišan i tražili od njih da govore gdje je oružje ili će u njih pucati, ali djeca su čutala. Ni strah za život nije ih mogao prisiliti da govore.

Cetrnaestog jula 1941., u prvim ustaničkim danima, zakopano oružje se koristilo u akciji na Veljem brdu, koju je organizovala Komunistička partija. Narod se počeo masovno boriti protiv Italijana.

Istog dana, djeca o kojima govorim, nosila su vodu na vrh brda, gdje su u zaklonima bili naši borci. Iste noći okupator je zapalio čitavo selo. Porodice su ostale bez krova nad glavom. Prije no što je selo zapaljeno, narod je uspio da napusti domove i pređe rijeku Zetu. U tom selu bio je veći broj komunista, među kojima i istaknutih. Uticaj Partije bio je velik tako da su i njihova djeca, iako mala i nejaka, morala ići stopama svojih roditelja i na svoj način pomagati našu borbu. Njihov život za vrijeme rata dokazuje da su djeca u narodnooslobodilačkoj borbi dala svoj puni doprinos, a i svoje nejake živote.

Najstariji među njima — Drago je već u svojoj 14. godini učestvovao u ustanku, ostao je i dalje u partizanima i početkom 1943. godine poginuo, izvršavajući vrlo težak zadatak.

Jelica, njegova sestra, 14. jula je pobegla i skrivala se od Italijana, a početkom 1943. godine otišla sa partizanima i ostala do kraja rata.

Stanoje je 14. jula 1941. godine napustio kuću. U međuvremenu, četnici su mu iz zasjede ubili majku i oca, njegov stariji brat je strijeljan, a mlađi pošao u partizane. Stanoje je ostao sa mlađom sestrom. 13-godišnji dječak nosio je hranu u spuški zatvor. Tamo su ga uhvatili četnici i predali Nijemcima. Poslije kratkog vremena objesili su ga zajedno sa nekoliko rodoljuba na telefonskim stubovima pod Veljim brdom. Te noći, kad su Nijemci pripremali vješala, nekoliko puta se čuo djetinji Stanojev glas:

»Ne mene... ne mene...«

Zatim je učutao.

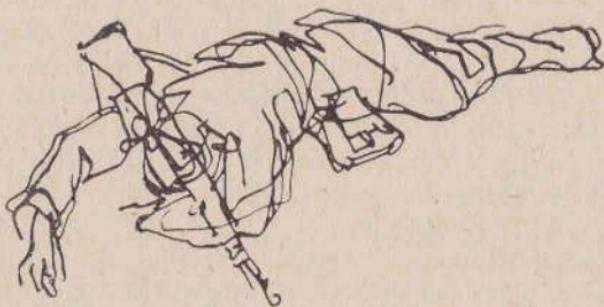
Njegova sestra, desetogodišnja Jovanka, osvanula je ispod obješenog brata. Selo je bilo pusto. Kada su je ujutru partizani zvali preko rijeke, ona je plačući napustila mrtvog brata i strica, prešla kod partizana i ostala do kraja rata.

Danilo je isto tako 14. jula 1941. godine napustio kuću, krio se od okupatora, a 1942. godine bomba ga je raznijela. Desetogodišnja Desa takođe je morala napustiti kuću 14. jula 1941. godine, sklonila se od Italijana i četnika, a početkom 1943. godine pošla sa partizanima i ostala do kraja rata.

I Željka i Želimir — brat i sestra — napustili su kuću 14. jula 1941, pošto im je otac bio jedan od istaknutih komunista u Crnoj Gori. Iako su bili mali, ostali su u partizanima sve do kraja 1942. godine, kad su se naše jedinice povlačile za Bosnu. U Pivi im je otac naredio da se moraju vratiti, kako bi dao primjer drugima. Mali Želimir od groze i straha ugrizao je oca za ruku u znak protesta zbog tako teškog naređenja. U Pivi su ih zarobili Italijani, poveli ih u nikšićki zatvor i тамо ih za kaznu izvodili da posmatraju sva strijeljanja i vješanja koja su u to vrijeme vršena od strane Italijana i četnika. U Danilovgradu su im pod grlo stavljali pištolj. Sipali su na njih petroleum prijeteći da će ih zapaliti.

Najzad su odrpanog brata i sestru doveli u Podgoricu, izlagali ih ruglu i ismijavanju da bi na taj način dokazali da je borba partizana propala, kada djeca partizanskih vođa tako izgledaju. Djeca su se zatim našla u podgoričkom zatvoru na Zabjeli. Tamo su im Italijani i četnici davali limunadu, ali djeca, iako željna svega, nisu htjela da je prime. Tu su ostala 10 mjeseci. Poslije izlaska iz zatvora 1943. godine ponovo su prešla rijeku Zetu, došla kod partizana i sa partizanskim jedinicama ostala do kraja rata.

Lidija JOVANOVIĆ



SJEĆANJA NA ROMANIJSKI PARTIZANSKI BATALJON

Poslije prvih vojnih akcija na području Romanije, ustanak se naglo širio i raspoloženje naroda za narodnooslobodilačku borbu vidno je raslo. Naš politički uticaj stalno je jačao čemu su doprinijeli postignuti uspjesi u prvim borbama, politički rad naših aktivista u narodu, kao i organizovani rad Komunističke partije koja je širila svoj uticaj i sticala nove članove, naročito među borcima u vojnim jedinicama. Situacija je bila povoljna da se izvrše veće i organizovanije vojne akcije i da se likvidiraju značajnija neprijateljska uporišta u ovome kraju, a u prvom redu Sokolac i Rogatica. Ovome je na ruku išlo i to što su stalno pridolazili novi borci u naše jedinice. Priliv boraca zahtijevao je, opet, dalje organizovanje vojnih formacija, pa se sredinom avgusta pristupilo formiranju četa, a 22. avgusta formiran je Romanijski partizanski bataljon koji je u svom sastavu imao: Mokranjsku, Romanijsku, Pračansku, Glasinačku i Kopitsku četu.

Prvi komandir Mokranjske čete bio je Božo Jugović. U ovoj četi isticalo se u prvim borbama niz drugova iz ovoga kraja, kao npr.: Tomo i Risto Đukić, Mitar, Milan i Pavle Minić, Čedo Đukić, Risto Samardžija, Milivoje Kusmuk i drugi. U kasnijim borbama iz ove čete se razvio Mokranjski bataljon koji je imao više četa i koji je vodio niz akcija oko Mokroga i na sektoru prema Sarajevu.

Komandir Romanijske čete bio je Milanko Vitomir, seljak iz sela Djedovaca sa Glasincu. Veoma hrabar. Istakao se odmah, u prvim borbama i stekao veliku popularnost kod boraca. Stoga je i postao komandir Prve romanijske čete.¹ Četa je imala dva voda sa puškomitralskim odjeljenjem. Komandir prvog voda bio je poznati borac, omladinac Milan Šarac, iz

¹ Poginuo je pri drugom oslobođenju Rogatice, jurišajući pred svojom četom pri zauzimanju utvrđenja u gradu.

istoga sela odakle je i Milanko. On se takođe isticao neustrašivošću u borbama na Romaniji.² Komandir drugoga voda bio je Jovo Janković, seljak omladinac iz Krnjija sa Glasinca.³

Komandir Prečanske čete bio je Tomo Majkalović, istaknuti borac sa Romanije. Od ove čete kasnije se razvio Pračanski bataljon u kome su naročito veliku ulogu odigrale Viteška i Čvorska četa. Komandir Viteške čete bio je Milan Simović, željeznički radnik iz okoline Prače. Istakao se u borbama protiv Nijemaca i ustaša koji su znatnim snagama pokušavali da obezbijede redovan saobraćaj između Bosne i Srbije na pruzi Sarajevo — Višegrad. Zahvaljujući, u prvom redu ogromnoj hrabrosti i vještini Milana Simovića i nekoliko drugova iz njegove čete, ta pruga je u 1941. godini uglavnom bila onesposobljena. Ni oklopni vozovi iz Sarajeva nisu uspjeli da je spasu. Nekoliko najvažnijih mostova, vijadukta i tunela otišlo je u zrak, a niz vagona i kompozicija ostajalo je pored pruge. Milan Simović se uvrstio dostoјno u spisak narodnih heroja Romanije. Komandir Čvorske čete Mihajlo Čvoro, seljak iz toga kraja, proslavio se takođe svojom smjelošću u borbama i svojim istražnim političkim radom kojim je uspio da od svih omladinaca i sposobnijih ljudi svoga sela formira četu koja je dala niz poznatih boraca.⁴

Borci Glasinačke čete su bili iz sela centralnog Glasinca, a njen proslavljeni komandir — Danilo Đokić, koji je u kasnjim borbama na čelu svoje čete poginuo na samom vrhu Romanije, na Crvenim stijenama.⁵ Mnogo je poznatih boraca bilo omiljeno među narodom i isticalo se svojom hrabrošću, ali je među njima najpoznatiji bio, kao istaknuti predratni komunista, jedan od organizatora ustanka, omiljeni rukovodilac i komandir Danilo Đokić. Jedan broj boraca ove čete poginuo je u borbama u ovom kraju, a drugi su kasnije otišli u Prvu proletersku i Šestu istočnobosansku brigadu gdje su se isticali svojom hrabrošću. Najveći broj ih je izginuo u borbama tih brigada. Mnoge porodice su dale više boraca kao: Koprivice, Odovići, Beatovići, Đurkovići, Kosorići, Jolovići, Marići, Kovačevići, Bašovići, Borovčani, Jankovići — i drugi.

² Kasnije je stupio u Prvu proletersku brigadu gdje je vrlo brzo postao komandir čete a poslije i komandant proslavljenog Beogradskog bataljona. Poginuo je kao junak u bici na Sutjesci.

³ On je kasnije postao komandir Druge glasinačke čete i isticao se u svim borbama u kojima je učestvovao. Kasnije je pao u ruke četnicima koji su ga krvnički mučili i na koncu zvijerski ubili. Proglašen je narodnim herojem.

⁴ Poginuo je u borbi sa četnicima 1943. godine. Za istaknute zasluge i pokazanu hrabrost proglašen je narodnim herojem.

⁵ Proglašen za narodnog heroja.

U ovoj četi su bili neko vrijeme kao borci Marko Ećimović, kasnije komandant Glasinačkog bataljona Šeste brigade⁶ i Mihailo Bjeloković, kasnije zamjenik komandanta dvadesete romanijske brigade.⁷

Kopitsku četu su sačinjavali borci iz sela na padinama planine Kopita kao i iz Sokolovića. Komandir ove čete je poznati borac sa Glasinca Svetko Furtula. Bio je iz siromašne seljačke porodice i čitavo vrijeme se borbom probijao kroz život. Zračio je poštenjem i drugarstvom radi čega su ga borci naročito voljeli. Mrzio je ne samo okupatore i domaće izrode nego i sve vladajuće krugove bivše Jugoslavije. Bio je plahovite čudi, neumoran u radu, smion u borbama.⁸

U ovoj četi su se isticali političkim radom Uroš Planinčić i Vlado Cvjetić kao i niz boraca među kojima su bili poznati braća Đerići, Malovići, Cvjetići, Šalići i niz drugih.

Kopitskoj četi bio je pridodan i zaštitni odred boraca koji je imao zadatak da štiti sela od ustaških napada iz Sokolca.

Romanijski partizanski bataljon napao je 25. avgusta u toku noći Sokolac koji je branilo 35 neprijateljskih vojnika i žandarma iz dobro utvrđenih položaja, sa dva teška mitraljeza i tri puškomitraljeza. Poslije šest sati borbe Sokolac su na juriš oslobodili Romanijska, Kopitska i Glasinačka četa i vod Svetozara Kosorića, koji je došao iz okolice Han-Pijeska gdje je učestvovao u niz akcija i u borbama za oslobođenje Han-Pijeska.⁹

Neprijatelj je imao nekoliko pогинулих vojnika i žandarma dok su svi ostali zarobljeni, a zaplijenjeno je sve automatsko i drugo oružje. Kod partizana su погинула 3 borca: Marko Skiljević i Mlađen Milović, seljaci sa Glasinca i Mladen Vuković, omladinac iz Mostara, poznati borac i član Komunističke partije.

Oslobodenjem Sokolca likvidirano je najpoznatije neprijateljsko uporište u sredini slobodne teritorije Romanijskog partizanskog odreda. Ova pobjeda je vrlo pozitivno uticala na dalje omasovljenje naših jedinica i na političko jačanje narodnooslobodilačkog pokreta na širem području. Poslije ove pobjede dalje se omasovljavaju vojne jedinice i stvaraju nove.

⁶ Pогинuo je u prvoj ofanzivi i proglašen narodnim herojem.

⁷ Pогинuo je u borbama sa ustašama na Srebrenici 1944. godine. Za istaknutu hrabrost i zasluge odlikovan Ordenom narodnog heroja.

⁸ Furtula je u 1942. godini bio iznenada, na prevaru, uhvaćen od Nijemaca i ustaša, odveden u koncentracioni logor i zlikovački masakriran i ubijen.

⁹ Svetozar Kosorić je bio istaknuti borac u tome kraju, član Komunističke partije i predratni politički borac. Pогинuo je 1943. godine u borbama sa četnicima. I on je jedan od poznatih boraca i narodnih heroja ovoga kraja. On se u borbi za Sokolac istakao zajedno sa Danilom Đokićem likvidirajući bombama neka važnija uporišta.

Oko Rogatice se rasplamsavaju borbe na području Semeća sve do Drine kao i u neposrednoj okolini Rogatice gdje se posebno ističe Gučevska četa sa svojim komandirom Milisavom Cerovićem koja vodi borbe sa neprijateljima oko Rogatice i na komunikaciji Sokolac — Rogatica. U ovoj četi istaklo se niz poznatih boraca iz ovoga kraja kao što su Rajko i Malkan Karišik, Radivoje Frganja, Ljuboje, Ratko i Milovan Jovičić, petoro braće Radonjića i niz drugih. Samo u ovoj četi pognula su u toku NOB-a 84 borca. U tom kraju ističu se još braća Rackovići, Ikonjači, Mrakići i Obradovići.

Pored grupe boraca sa Glasinca koji su sa Perom Kosorićem i Slobodanom Kezunovićem još ranije bili upućeni na područje Kalinovika da pomognu oko formiranja Kalinovačkog odreda i izvođenja prvih borbi, upućena je grupa Romanijaca na Crepoljsko da formira Crepoljsku četu i da vodi akcije prema Sarajevu. Komandir te čete bio je omladinski rukovodilac Savo Pređa, đak sa Glasinca. U četi su bili predratni komunista Mihajlo Obrenović, Marijan Paunić¹⁰ i Vide Jakšić,¹⁰ seljaci sa Glasinca.

Petoga septembra Romanijski partizanski bataljon likvidirao je ustaška uporišta u okolini Rogatice, blokirao Rogaticu i napao je u toku noći. Šestoga septembra ujutro naši borci, kojima su se pridružile i neke četničke jedinice, oslobođaju prvi put Rogaticu, ali je poslije nekoliko sati odmah napuštaju, jer su neke četničke jedinice unosile nered, a neprijatelj je izvršio snažan protivnapad. Bez obzira što naše jedinice nisu dugo držale Rogaticu, ovaj napad je imao snažnoga odraza u tome kraju, naročito kod muslimanskog stanovništva, koje je, zahvaljujući našim političkim aktivistima iz Rogatice, kao i nekim poznatijim komunistima sa sela iz neposredne okoline, pokazivalo simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu i izvjestan broj ljudi se javljaо u naše jedinice. Tako je iz Rogatice nešto kasnije otišao znatan broj drugova u naše partizanske jedinice. Veći broj tih drugova pognuo je hrabro u narodnooslobodilačkoj borbi, a neki su istaknuti kao neustrašivi junaci Šeste istočnobosanske brigade (Muhidin Šahinpašić, Ahmet Hafizović, Mustafa Nalbantić, Adem Akšamija, Gorušanin i drugi). Na selu među muslimanima, naročito znatan uticaj su imali naši drugovi Čamil Džindo, koji je sa cijelom porodicom otišao u partizane. Njegov sin Ragib bio je istaknuti junak u istočnoj Bosni i proglašen je narodnim herojem. Veliki uticaj imali su u tom kraju Mujo Hodžić i njegov sin Asim. Zahvaljujući aktivnosti ovih naših drugova, kako u Rogatici

¹⁰ Marijan Paunić je poginuo kao poznati mitraljezac u Šestoj istočnobosanskoj brigadi a Vide Jakšić strijeljan od ustaša 1943. godine.

tako i na selu, veliki broj muslimana stupio je u Romanijski partizanski odred, pa je među prvima u Bosni i Hercegovini bio formiran i Muslimanski partizanski bataljon. Veliki uticaj na opredjeljivanje muslimana imala je naša borba, pravilna politička linija u razvijanju bratstva i jedinstva, kao i četnički pogromi muslimanskog stanovništva, koje su počeli da sprovođe pojedine četničke jedinice. Romanijski partizanski odred je na više mjesta organizovao zaštitu muslimanskih sela od četničkog napada, što je imalo vrlo pozitivan politički efekat. Proglas muslimanima koji je izdao Romanijski partizanski odred koncem avgusta takođe je doprinio pravilnom političkom shvatanju naše borbe od strane muslimanskog stanovništva.

Kada je neprijatelj ponovo zauzeo Rogaticu, njegove snage iz Sarajeva su pojačale aktivnost na samom sektoru Romanije i uspjele su da zauzmu najvažnije položaje, Crvene i Orlove stijene. Na tim isturenim položajima naše čete vodile su duge i uporne borbe i najposlije uspjele ponovo zagospodariti tim položajima nanoseći neprijatelju znatne gubitke.

U toku 23. i 24. septembra jake domobranske snage napadale su slobodnu teritoriju od Sarajeva u dva pravca: jedna kolona je krenula prema Prači gdje je uspjela da stigne poslije teških borbi sa Pračanskom četom ostavljajući na putu više mrtvih i ranjenih i 13 zarobljenih vojnika sa znatnom količinom oružja i municije. Druga satnija pješadije krenula je preko sela Vukosavljevića prema Rogatici, ali je kod sela Novoselaca bila napadnuta od četa Romanijskog bataljona i od naroda sa Glasinca, koji se masovno podigao sa oružjem koje je imao pa i sa sjekirama i drugim poljoprivrednim alatom i uspio zajedno sa vojskom da opkoli neprijatelja i da ga poslije borbi u potpunosti zarobi. Tom prilikom zarobljeno je 168 neprijateljskih vojnika i 6 oficira, a od oružja — 5 teških mitraljeza i dva puškomitraljeza, jedan bacač mina, i veliki broj pušaka, municije i drugog materijala. Ova pobjeda znatno je doprinijela moralu naših jedinica koji je zbog snažnih neprijateljskih napada artiljerijom, avionima i pješadijskim snagama bio nešto poljuljan.

U tom kraju su se počele smanjivati neprijateljske snage, a povećavalo se naoružanje naše vojske. Karakteristično je istaći da su neke četničke jedinice koje su se bile pridružile našim snagama u odbrani Romanije napustile svoje položaje i da je četnička izdaja na frontu jače počela da dolazi do izražaja, a njihova rovarenja u pozadini oslobođene teritorije da unose smutnju i nered.

Ovo su samo neke značajnije borbe u tom periodu kroz koje je Romanijski partizanski odred sticao borbeno iskustvo, širio slobodnu teritoriju i učvršćivao svoje redove. Borbe nje-

govih jedinica bile su poznate širom naše zemlje a njegov komandant Slaviša Vajner Čiča bio je već čoven kao legendarni borac sa Romanijskom. Prilikom svake veće borbe neprijatelja je hvatala panika što se vidi i iz njegovih izvještaja. Tako se na primjer, u tim izvještajima kaže: »U oblasti Sarajeva planina Romanija je u rukama pobunjenika. Oko Sarajeva sve vri«. U jednom njihovom izvještaju¹¹ od 7. septembra se kaže da je na pruzi Sarajevo — Višegrad porušeno 9 mostova. Osmog istoga mjeseca obavještavaju da je u Sarajevo kao pomoć stigla konjička pukovnija iz Zagreba i Virovitice, a 14. septembra situacija je kritična jer je Sarajevo odsjećeno sa svih strana osim prema Brodu. Upućena je jedna bojna iz Mostara u Sarajevo koja je zamijenjena talijanskim trupama. U izvještaju od 18. septembra se kaže:

Na pruzi Sarajevo — Višegrad akcije pobunjenika su sve češće i jače. Željeznički saobraćaj još nije uspostavljen. Ukoliko se negdje uspije šteta da popravi, odmetnici odmah u jakoj razmjeri opet poruše željezničku prugu. Neka muslimanska sela iako dobro naoružana predaju se pobunenicima — itd.

Svi neprijateljski izvještaji sa strahom govore o novim akcijama, dok s druge strane citiramo neke naše izvještaje. U Biltenu Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 8. septembra 1941. godine kaže se: »Naše priznanje i zahvalnost izražavamo Romanjskom partizanskom odredu, koji je u borbi sa neprijateljem pokazao veliku hrabrost i vještinu«. A u Biltenu od 20. oktobra stoji: »Od Zvornika preko Vlasenice, Han-Pijeska i Sokolca pa sve do Crvenih stijena na Romaniji sve je oslobođeno. Narod u Bosni i Hercegovini oduševljeno dočekuje i pomaže naše partizane«.

Grujo NOVAKOVIĆ

¹¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom IV knj. 1, str. 699.

PRVE ORUŽANE AKCIJE U ROGATIČKOM KRAJU

Jedna njemačka motorizovana jedinica jačine oko 600 vojnika osvanula je 11. aprila 1941. godine u Rogatici. Niko joj nije pružio otpor iako je Rogatica kao mobilizacijski centar bila puna vojnika i oficira među kojima je bilo i nekoliko generala.

U zemlji više nema vlasti. Kod naroda je zavladala opšta nesigurnost i strah, nasilje se već osjeća, a okupator traži da se oružje odmah preda. »Ko ne izvrši naređenje, biće na mjestu strijeljan«, kaže se u oglasu. Nijemci su pristupili i organizovanju nove, ustaške administracije. Dolaskom na vlast, ustaše počinju da zlostavljaju narod i pljačkaju po mjestu i okolnim selima. Nasilje uzima sve više maha. Strah i nepovjerenje lebde nad romanjskim selima kao crna sjenka. Stare zađevice zapodjenute na šovinističkoj osnovi dobijaju široke razmjere i donose prve žrtve. Početkom maja počinju hapšenja. Najugledniji ljudi, добри domaćini i mirni ratari, odvođeni su u zatvore koji postaju prava mučilišta. Koncem maja iz Rogatice je upućen prvi transport od 34 zatvorenika za Jasenovac, odašte se ni jedan od njih nije vratio. Živi se u paničnom strahu. Niko više nije siguran da neće istog dana biti strpan u zatvor ili ubijen. Ljudi ostavljaju ratarske poslove i kriju se po šumarcima oko kuća. Pribavlja se oružje za ličnu sigurnost. Stvaraju se manje naoružane grupe radi odbrane sela. S obzirom na malobrojne snage koje su stajale nasuprot dobro naoružanim Nijemcima i ustašama, nije se odmah pristupilo pružanju oružanog otpora.

Upravo u vrijeme preživljavanja tako teških dana, nekako sredinom ljeta, došao je u ovaj kraj Danilo Đokić¹ sa Gla-

¹ Jedan od organizatora ustanka u ovom kraju; poginuo je na Romaniji kao komandir Prve glasinačke čete. Proglašen je za narodnog heroja.

sinca, koji je od ranije održavao vezu sa nama i bio ne samo poznat narodu već i veoma omiljen. U Gučevu, Rogatici i drugim selima rogatičke opštine bilo je tada više naprednih i politički uzdignutih ljudi, simpatizera Komunističke partije, koji su izvršavali zadatke partijske organizacije sa Glasinaca još prije rata. Na sastanku u Gučevu Danilo je okupljenoj grupi tih drugova govorio o trenutnoj situaciji kod nas i u svijetu, a potom je izložio ciljeve i zadatke oko priprema za podizanje ustanka na čijem je čelu Komunistička partija Jugoslavije, ukazujući da nije daleko dan kada će početi oružana borba protiv okupatora. Konkretni zadaci bili su da se ustašama onemogući odvođenje ljudi u zatvore, da se prikuplja oružje, da se obidu sva okolna sela i da se ispita ko posjeduje oružje i kakvo je raspoloženje naroda za borbu, kao i da se uhvati veza sa Čamilom Džindom i Mujom Hodžićem, sa drugovima u Rogatici i još velikim brojem pojedinaca iz okolnih sela.

Rezultat tog sastanka bio je da je oružana grupa u Gučevu toliko porasla da je poslije nekoliko dana formirana Gučevska četa, koja je već pri formiranju imala 2 puškomitrailjeza, 48 pušaka, 15 bombi i 8 pištolja. U najvećem jeku priprema za ustanak sa Glasinaca došao je od štaba Romanijskog odreda (koji je tih dana bio formiran) i komandanta Čića poziv da neko iz Gučeva dođe na sastanak u štab, na Romaniju. Određen je i otišao Rajko Karišik. Po njegovom povratku četa je počela manje akcije raskopavajući ceste i rušeći telefonske stubove na relaciji Sokolac — Rogatica. Poslije nekoliko dana Čića je sa Romanije uputio Danila Đokića i Desimira Pređu na Sjemeće da bi radili na dizanju i razgaranju ustanka. Iz Gučevske čete na taj zadatak, zajedno sa Danilom i Desimirom, pošli smo: Rajko Karišik, Milovan Jovičić i ja. Djelovali smo obilazeći sela i svakodnevno objašnjavajući narodu situaciju u svijetu i kod nas, kao i mјere koje se sprovode za dizanje opštег ustanka u čitavoj Jugoslaviji. Za nekoliko dana pristupilo je našoj grupi desetak naoružanih mještana. Naš dolazak ohrabrio je stanovništvo i veoma smo brzo uspjeli da pridobijemo ljude za sebe. Oni su prihvatali Danilova objašnjenja i izražavali spremnost da se dignu na ustanak. Bilo je i nestrpljivih koji su zahtjevali da se odmah napadaju žandarmerijske stanice. To su bile korisne težnje koje je valjalo iskoristiti, pa smo ubrzo prešli na akcije.

Prvi napad izvršili smo na žandarmerijsku stanicu Ljeska. Pored 13 naoružanih ljudi učestvovalo je i oko 150 mještana koji su umjesto pušaka nosili razna oruđa. Prve bombe ustanika su eksplodirale. Uzvici golorukih ljudi sa svih strana

oko kasarne narušavali su noćnu tišinu. Čuli su se povici »Naprijed Crnogorci«, »Naprijed Srbijanci« da se neprijatelj ne dosjeti da to napadaju mještani. No, kasarnu nismo zauzeli. Pred zoru smo morali odstupiti. U borbi je jedan ustanik bio ranjen. Sjutradan su po okolnim selima kružili razni komentari i proricala se najcrnja sudbina čitavom kraju. Pronosile su se vijesti kako Nijemci lijepe po Rogatici plakate kojima obaveštavaju da je Moskva opkoljena, da svakog časa očekuju njen pad i da su sve nade ustanika uzaludne. Jedne večeri okupila se oko nas grupa zaplašenih i kolebljivih ljudi iznoseći otvoreno da bi za njih bilo najbolje rješenje da odu i jave vlastima ko je u njihovom kraju uzbunio narod i da je to jedini izlaz da se ostane živ.

Neuspjeh u akciji i komentari po selima ubrzali su sprovođenje u život naših planova. Naime, morali smo što prije napasti druga uporišta i uspjeti u tome, kako bismo vratili povjerenje naroda i uvjerili ga da je mogućno pobjeđivati. Pričika se brzo pružila. Dok se naša grupa odmarala na Hajdučkoj vrtači i sređivala za predstojeće akcije, ustaše su uhvatile Filipa Krsmanovića i njegova dva sina, i nakon mučenja u neosvojenoj žandarmerijskoj stanici Ljeska vezane ih potjerali za Rogaticu. S obzirom da nam je vijest o tome došla iznenadno, nabrinu smo se rasporedili i jurnuli prema njima. U borbi je jedan ustaša poginuo dok su se ostale razbježale. Izmravarenog Filipa i jednog njegovog sina smo oslobođili, a drugog su ustaše uspjele ubiti. Naša akcija pozitivno je odjeknula širom boričke opštine i podstakla stanovnike da pokažu sve raspoloživo oružje. Tako je neki mještanin donio dva sanduka bombi i pet pušaka. Predajući ih Đokiću on je rekao: »Evo, djeco, kada ste takvi junaci ja će za vas sve dati.«

U to vrijeme bio je već gotov i plan za napad na žandarmerijsku stanicu na Sjemeću. Odlučeno je da se u ovu akciju ne vode nenaoružani ljudi. Pošli smo samo nas trinaestorica naoružanih puškama i bombama. Opkoljavajući kasarnu zatekli smo na spavanju žandarmerijskog komandira u kući odmah pored stanice. Strašno se uplašio. Poslije kraćeg razgovora pristao je da ide pred nama na vrata kasarne i da zove dežurnog da mu otvori. Ujedno nas je upoznao sa rasporedom prostorija i mjestom gdje se nalazi oružje. Danilo je svakom tačno odredio zadatak. Pošto je komandir otvorio vrata, na prepad smo upali u kasarnu i zauzeli svaki svoje mjesto. Jedan od jedanaestorice žandarma potražio je pištolj pod jastukom, ali ga nije mogao naći jer smo ga mi na vrijeme digli. Kasarna je bila u

našim rukama. U akciji smo zaplijenili 13 pušaka, 18 bombi, 1 pištoli, 2 000 metaka i radio-aparat. Sa zarobljenim žandarmima razgovarali smo do kasno ujutro. Danilo im je dugo objasnjavao kakva smo vojska, zašto dižemo ustanak i pozvao ih da pođu sa nama. Nisu pristali, već su tražili da ih pustimo da idu u Rogaticu, obećavajući ujedno da se neće nikad boriti protiv oslobođilačke vojske. Pozdravili smo se sa njima i pustili ih da odu u Rogaticu.

Poslije ove akcije cijeli kraj je ustao. Ruše se mostovi i podzidi na komunikaciji Rogatica — Višegrad; telefonska linija više ne postoji; plamen ustanka sve se više razgorijeva; ustanicima pridolaze novi borci — pomaže nas cijel narod. Čamil Džindo i Mujo Hodžić sa grupom drugova iz Osova i Šatorovića porušili su most i telefonsku liniju u neposrednoj blizini Rogatice. Njih dvojica su došli na Sjemeće i obavijestili nas da je nekoliko muslimanskih sela dobro organizovano, da je narod odio poziv da stupa u domobrane i ustaše i da su akcije koje smo izveli dobro primljene u muslimanskim selima. Predviđaju da ćemo ubrzo moći oformiti i partizansku jedinicu od boraca koje su oni organizovali u Šatorovićima, Osovom i Okruglom.

Iz čitave okoline Rogatice dolaze nam grupe naoružanih ljudi. Traže savjete šta da rade. Najradije bi ostali sa nama. Danilo Đokić skoro sve vraća u sela sa zadatkom da okupljaju naoružane ljude i odmah stupaju u akciju, da napadaju kolone okupatora, da ruše komunikacije i brane sela. U sve češćim akcijama naročito se ističe Gučevska četa. Ona već broji preko 100 boraca. Naoružana je sa dva puškomitrailjeza i puškama, a ima i dovoljno municije. Njeni borci dobro su zarušili komunikaciju Sokolac — Rogatica i onemogućili neprijatelju saobraćaj. Četa drži položaj u neposrednoj blizini neprijateljskog garnizona u Rogatici i svakodnevno vodi borbe. Od jutra do mraka vri kao u košnici. Ujutro borba redovno počinje pucnjivima pušaka i rafalima mitraljeza, a završava se jurišem i bombardiranjem. Narod je tada tvrdio da je to nepobjediva četa. Izabrao je i odbor koji se brinuo o ishrani vojske, kao i o smještaju i ishrani izbjeglica.

Početkom avgusta grupa drugova iz sela Vražalice porušila je prugu između željezničkih stanica Mesići i Hrenovica. U grupi su bili Milanko Vitomir i Mlađen Šarenac sa Glasinca i još nekoliko drugova koji su došli sa Romanijske u ovaj kraj radi podizanja ustanka. Sedmog avgusta veća ustaška jedinica opkolila je Vražalice i uspjela da pohvata i odvede u zatvor oko 20 ljudi. Pomenuta ustanička grupa vodila je borbu sa ustašama i primorala ih na odstupanje. To je ujedno i prva oružana borba u tom dijelu Rogatičkog kraja.

Organizovane naoružane grupe postoje i u Seljanima, Mešićima, Varoštima i Podrogaticom. One brane sela i ruše komunikacije. Tako je neprijateljski garnizon u Rogatici ugrožen sa svih strana. Uskoro se u gotovo svim selima formiraju jedinice ustnika — desetine, vodovi i čete, te je štab Romanjanskog odreda postavio zahtjev da što brže radimo na njihovom povezivanju i obrazovanju jedinstvene komande za cijeli kraj.

Time su uspješno prebrođene prve krize ustanka, strah i kolebljivost su savladani, a oružana borba prihvaćena kao jedino mogućan put da se narod spasi od nasilja okupatora i njegovih slugu.

Ratko JOVIČIĆ



KAKO SAM POSTAO DIVERZANT

Slom stare Jugoslavije zatekao me je u Osijeku, kamo sam bio premješten po kazni.

Dani raspadanja dotadanje vlasti, zbumjenost ljudi oko mene a naročito obezglavljenost sitnih politikanata, raspad i razoružanje pripadnika stare jugoslovenske vojske, drsko oholi i nadmeni njemački vojnici po ulicama, pretvaranje do tada neprimjetnih i neprimjećenih malograđana u folksdojčere i ustaše, nadimanja o tome tko je veći i zaslужniji Hrvat, konfiskacije, prvi progoni i strijeljanja (a ja sam stanovao kod Židovke), sve se to odigravalo kao zbrkani film pred mojim očima. Ipak sam bio miran, iako sam gledao kako se je jedan uzak sloj malograđana uznenirio i poludio i traži, u ovom tražićnom času, svoju životnu šansu.

Stojeći po strani u tom košmaru upao sam u oči drugovima s kojima sam radio i zato su mi se obraćali s pitanjem:

— A šta ti veliš? Sto je ovo? Kuda to vodi?

Ja sam im razjašnjavao situaciju sa antifašističkih pozicija, onako kako sam tada znao i umio.

Imao sam dvadeset godina, mnogo nepomućenih idealja, donekle izgrađen antifašistički stav, neke još prilično neraščištene pojmove o novom, humanijem društvenom poretku i o pravima radnih ljudi.

Već na kursu za PTT mehaničare u Beogradu 1937/38. raščistio sam s nacionalističkim osjećajima, jer sam kao Hrvat tamo našao iznenađujuće mnogo prijatelja i odličnih drugova Srbovaca, Makedonaca i Slovenaca i došao do saznanja da je za društvene i ljudske odnose važniji čovjek — drug nego to gdje je rođen i šta je po narodnosti. Raščistio sam i s religijom, kao zabludom. Bilo je to dosta teško, s obzirom na religiozne osjećaje mojih roditelja. Bio sam aktivan član Udruženja PTT službenika, učestvovao u radu čitalačke grupe u kojoj se kolek-



Dimitar Kondovski: ZBEG (ulje)

tivno izgrađivao napredni i antifašistički stav, a prisustvovao sam i sastancima Stranke radnog naroda, koji su se održavali na Trešnjevki u Zagrebu.

U Osijeku nikako nisam htio da uđem u »turnus«. Radio sam najteže i najgrublje mehaničarske poslove i stalno želio da se vratim u Zagreb, predosjećajući da za mene dolaze presudni događaji.

Konačno sam premješten u Zagreb.

Povratkom u Zagreb nastavio sam s aktivnim radom u Udruženju PTT službenika, pa čak sam postao knjižničar jedne čitalačke grupe. Tako mi je prije jedne noćne službe došla u ruke knjiga »Kako se kalio čelik«. Odmah sam je počeo čitati.

Ne, ja nisam čitao, ja sam proživiljavao tu knjigu. Ona je u mutna zbivanja oko mene unosila mnogo svjetla, vadrine, nade i čvrste vjere.

Tog dana imao sam sastanak s Markonom. Na sastanak sam došao s temperaturom i vratio se kući bolestan. Noću je otac morao pozvati društvo za spasavanje, koje me je odvelo u bolnicu.

U bolnici sam dobio poziv za regrutaciju.

— Ne, ja ne želim služiti fašističku vojsku — odlučio sam.

Tada sam se ponovo »razbolio«, iako sam već bio prezdravio. Tako vojsku nikad nisam služio.

Poslije povratka iz bolnice vratio sam se na moje radno mjesto mehaničara u telefonskoj centrali.

Naša čitalačka grupa i dalje je radila, diskusije o stanju u zemlji postajale su sve određenije. Događaji su se odvijali strelovitim brzinom, teror je rastao, a u meni je dozrijevala mržnja na okupatora i na sve one, koji su ga u zločinačkoj radi potpomagali. Plakati o strijeljanjima, obješenima, saznanja o progonjenima i odvedenima u logor, bahatost prodanih duša, sve mi je to nametalo misao o tome, da bi trebalo nešto učiniti, možda nešto čudno i ludo da bi se klonuli probudili i ohrabrili.

Bio sam tada samo uznemiren i revoltiran pojedinac, kakvih je bilo mnogo, ali taj spontani revolt i gnjev trebalo je, nekako, kanalizirati i usmjeriti.

Kad mi je negdje u avgustu 1941. Markon predložio da zajednički dignemo u zrak telefonske uređaje i rekao da je to odluka CK KPH¹, odgovorio sam mu:

— Spreman sam bez predomišljanja.

¹ Odluku o izvršenju diverzije donio je CK KPH, a izvođenjem akcije rukovodio je Rade Končar uz pomoć Mjesnog komiteta Zagreb. Veza između partitske organizacije PTT i Mjesnog komiteta bio je Voja Kovačević Crni.

Naša čitalačka grupa čiji su članovi bili Nada Galjer, telefonistica, Vilim Galjer, poštanski službenik, Slavko Markon, tehničar i Ante Kukuljan, poštanski službenik, pretvorena je u udarnu grupu. Iako smo i ranije bili nerazdvojni drugovi i prijatelji, od tada smo postali jedan dah, jedna misao i jednaka strahovanja.

Koncem avgusta 1941. dobio sam revolver. Nikada ranije nisam rukovao oružjem, pogotovo što me nije naročito ni privlačilo, jer nisam služio vojsku. Noseći revolver osjećao sam se nekako sigurnijim, jačim, da više nisam samo dio naše grupe, već da pripadam snažnoj i velikoj organizaciji antifašista.

Došavši kući, krijući se od ukučana, razgledao sam revolver.

Nitko me uopće praktično nije učio rukovanju revolverom ni oružjem, a eto, član sam udarne grupe, koja treba da izvede veliku diverziju u kojoj ćemo se možda naći na ivici smrti i, možda, morati upotrijebiti oružje, a ja ne znam ni revolverom rukovati. Ni to me nije moglo pokolebiti.

*

O načinu izvršenja diverzije odlučivali smo Slavko Markon i ja. Trebalо je uništiti i onesposobiti za saobraćaj automatsku telefonsku centralu, kablove, visokofrekventne uređaje, među kojima i one koji su specijalno služili potrebama njemačke komande. Bili smo svjesni da takva akcija ne samo što bi na duže vrijeme onemogućila okupatoru veze s Atinom, Sofijom, Bukureštom, Odesom i samim Beogradom, unijela paniku, nego bi njezin odjek, s obzirom na već započeti ustank u Hrvatskoj, vrlo pozitivno djelovao na čitavom području NDH.

Bilo je predviđeno da se diverzija izvrši 14. septembra 1941. godine. Do tog vremena trebalo je o svemu dobro razmisli, sve pripremiti, a noću 13/14. septembra sve ugraditi, uređiti da te noći budemo obojica u dežurstvu s povjerljivom telefonisticom, da 14. septembra normalno napustimo dežurstvo, prebacimo se na oslobođeno područje i da eksplozija nastane između 12 i 13 sati.

Pred nas se postavilo više problema za koje je trebalo pronaći najbolja i najpogodnija rješenja. Mi nismo imali iskustva da znamo kako i gdje treba postaviti eksploziv², kako automatski izvršiti paljenje s nekog mesta van zgrade; kako unijeti eksploziv u zgradu, koja je pod strogom kontrolom (na svim ulazima nalazili su se agenti ustaškog »redarstva«), koji

² Eksploziv (trotil) je nabavio simpatizer — domobranički oficir Augustinčić iz Pirotehničkog zavoda na Grmoščici u Zagrebu, s kojim je najprije bio u vezi Ivo Rukavina, a kasnije Blaž Mesarić.

su ne samo pretresali sve one koji ulaze, nego i pregledavali sve ono što u zgradu unoše i službenici, a na straži su bili i njemački vojnici), zatim kako sve to izvesti a da naše pripreme i naš rad ne bude prije vremena otkriven, odnosno da diverzija ne bude radi nekog tehničkog propusta osuđena. Sve smo prostudirali do najsjajnijih detalja i za sve smo našli, kao što je to uspješno izvršenje diverzije i potvrdilo, najbolja rješenja. Tačno smo utvrdili mesta gdje treba da postavimo eksploziv, koristeći šupljine na automatskoj telefonskoj centrali, visokofrekventnim uređajima i kablovima i to one koje mehaničari vrlo rijetko gledaju, a koje se mogu vrlo dobro kamuflirati. Izmjerili smo i veličine za limene kutije u koje ćemo staviti eksploziv. Te je kutije na vrijeme izradio neki radnik iz Paromlinske ceste. Utvrdili smo da je najpogodnije da se automatsko paljenje izvrši sa nekog pretplatničkog telefonskog aparata i to tako da se eksplozija izazove samo podizanjem slušalice, a ne i u slučaju kada netko drugi pozove taj telefonski broj.

Za unošenje eksploziva u zgradu iskorišćena je pomoć jednog simpatizera, inače službenika pošte Zagreb 2, pa je paket, u kome se nalazio trolit, zajedno sa službenim paketima iz pošte Zagreb 2 u Branimirovoj ulici prebačen službenim automobilom u dvorište zgrade u Jurišićevoj ulici, odakle ga je službenik koji je pratio automobil donio na III kat Markonu na koga je bio i adresiran.

Kada mi je Markon saopćio da je eksploziv u zgradi, da nastupa posljednja faza našega rada i da se približuju kritični trenuci, bio sam uzbuden i donekle uznemiren.

Trinaestog septembra 1941. godine bila je subota. Do pođne sam se vrzmao po kući i sa izvjesnom tugom promatrao siromašno pokućstvo, brižno lice moje majke zauzete kućnim poslovima, hodao dvorištem i u sebi se rastajao sa svim tim dragim ljudima i stvarima. Nitko od mojih nije ni slutio što treba da uradim ove noći, nije znao da se sutra neću vratiti kući sa službe, da se možda više nikada neću vratiti. Ručao sam prije nego što su se svi okupili i izašao.

Citava naša udarna grupa okupila se u Galjerovom stanu u Gajdekovoj ulici. Raspoloženje je bilo vedro; Galjer je, čak, posljednji put svirao na svojoj harmonici.

Kad smo završili poslove vratio sam se kući i mirno se spremao na službu. Citava je porodica bila na okupu. Ispod oka promatrao sam oca, majku koja me je mnogo voljela, brata i sestru i sa žalošću razmišljao da li će ih ikada vidjeti sve na okupu. U 20.00 sati trebalo je da stupim na službu. Činilo mi se da kazaljke sata ludo jure, a želio sam da još samo malo ostanem s mojim najdražim. Ali savjest mi je govorila da imam

dužnost i veliku obavezu prema drugovima i domovini i treba da potisnem sve ono što bi me, možda, moglo obeshrabriti u ovim odlučnim časovima.

Bilo je 20.00 časova kada sam stupio na dužnost dežurnog mehaničara zajedno s Markonom, koji je prethodno izvršio zamjenu s jednim drugim mehaničarem koji je trebalo da dežura sa mnom. Takođe je bilo uređeno da mesto telefonistice na posredniku te noći zauzme Nada Galjer.

Prostorija u kojoj su se nalazili visokofrekventni uređaji bila je samo jednim staklenim zidom odvojena od prostorije u kojoj se nalazio posrednik. Neka druga telefonistica mogla je ne samo da oteža naš rad, nego da ga eventualno i osujeti.

Sve je, dakle, bilo spremno. Samo Nijemac, koji je, takođe, noću dežurao s nama ostao je kao posljednja prepreka. Pošto je na službu stigao malo pri piću pala je odluka da ga totalno napijemo, dok ne zaspri. Ta dužnost je bila meni povjerenja. Izmislio sam zato priču o mom rođendanu i doturio Jozefu bocu konjaka, koju je on na dušak gotovo ispraznio. Pijani Nijemac je veličao Hitlera, moć njemačke armije, pjevukao »Lili Marlen«, nadmeno mi dokazivao svoju mehaničarsku spremnost, široko znanje i veliko iskustvo i tako, brbljajući na dugačko i široko, omogućio da Markon nesmetano sastavlja dijelove, koji su činili mehanizam za električno paljenje. To su bili rele (koji je trebalo da da spoj prilikom poziva), džepna baterija (za napajanje), električni upaljač (smešten u detonatoru; prilikom poziva i zatvaranja strujnog kruga spirala upaljača se usijavala i palila detonator) i detonator za svako mjesto eksplozije. Na koncu Nijemu se počeo zaplitati jezik, sklapati oči i kad je iskapio posljednju kap konjaka, totalno pijan, legao je na krevet i u tren zahrkao. Bilo je oko 23 sata kada sam o tome obavijestio Markona.

Tri kutije s eksplozivom i električnim mehanizmom za paljenje postavili smo u automatskoj telefonskoj centrali, a četiri u prostorije gdje se nalaze visokofrekventni uređaji, odnosno kablovi u takozvanom razdjelniku. U radu, koji je zahtijevao mnogo napregnute pažnje, nismo ni osjetili kako vrijeme brzo prolazi i kako sve dublje u noć sve manje kloparaju i kucaju birači centrale. Već se budio grad kada smo posao završili. Blijedilo jutra osvijetlilo je prozore i visokofrekventne uređaje, a u velikim dvoranama automatske centrale još su gorjele sijalice. Napetost je popustila. Sve je dobro kamuflirano i vezano na telefonu broj 72—96.³ Kad između 12 i 13 sati ne-

³ Telefon broj 72-96, na koji je bio priključen sav mehanizam za paljenje, bio je instaliran u stanu Olge Milčinović, profesorice, stanom u Tuškancu u Zagrebu.

čija ruka podigne telefonsku slušalicu »brzoglasna i brzoglasna središnjica« otići će u zrak.

Predali smo dužnost redovnoj smjeni u 7 sati ujutro. Nada se nije ni vraćala u stan. Ona je odmah poslije smjene prešla u ilegalnost. Nas je pred stanom čekao taksi.

Pred kolodvorom nas je srela drugarica, kojoj smo predali revolvere.⁴

— Sve je u redu — rekli smo joj a to je značilo, da je sve pripremljeno za diverziju.

Brzi vlak Zagreb—Rijeką jurio je prema Karlovcu; ponašali smo se kao izletnici. Propusnice i legitimacije su bile u redu i naš put potpuno legalan. Dan je bio lijep, sunčan, jesenji. Bili smo vedri, šalili se i brzo stigli do Karlovca.

— Drugovi, rasporedit ćemo vas po kućama, a u 12 sati kreće se dalje, — saopšteno nam je čim smo došli na stanicu.

U 12 sati fijakerom i sa drugaricom, koja je trebalo da nas prebaci u partizane,⁵ krenuli smo preko Skakavca u Petrovu goru.

— Stoj — zaustavio nas je općinski stražar u Skakavcu, uperivši karabin.

Kad smo stali, općinski bilježnik nas je ispitivao:

— Kuda?

— U Vojnić.

— Zašto?

— Mi smo komisija Ravnateljstva pošta, brzoglasa i brzoglasa iz Zagreba i idemo da procijenimo štetu na brzoglavnim i brzoglasnim vezama što su je svojim upadom načinili partizani.

— A gospođica?

— Ona je pisarica.

— Pa dobro, ali zar vi ne znate da je krugoval (radio) u 14 sati javio da se svi poštanski službenici moraju odmah vratiti u Zagreb i javiti u svoje ureds?

— Znamo, ali mi moramo najprije izvršiti svoju dužnost!

Svejedno pretresli su nam sve stvari i — pustili nas.

Na izlasku iz Skakavca izašli smo iz kočije i skrenuli s druma u šumu, koja će nam kasnije četiri godine biti naš jedini siguran dom.

Uskoro smo saznali da je diverzija uspjela i to nas je silno obradovalo.

U selu Sjeničaku spalili smo sva naša dokumenta i postali dio pobunjenog naroda, borci naše revolucije.

Josip ČULJAT

⁴ Organizaciju našeg bijega iz Zagreba sproveo je Antun Biber Tehek, a revolver smo predali Faniki Rupčić.

⁵ Veza u Karlovcu i naš vodič u partizane bila je Anka Bulat.

NAPAD NA POLICIJSKU STANICU U PRILEPU

mladina iz kvarta Trizla u Prilepu bila je obuhvaćena naprednim pokretom kroz razne forme, naročito pred samu okupaciju. Ona je uključivana u skojevske grupe, aktive, u sportska i turistička društva. Preko tih organizacija usvajala je napredne misli i vaspitavala se u revolucionarnom duhu. U tome su važnu ulogu odigrali radnici, šegrti i kalfe, koji su bili organizovani u svojim strukovnim sindikatima. Mnogi su, iako vrlo mlađi, učestvovali na većem broju izleta, demonstracija, u rasturanju letaka i imali prve sukobe sa nenarodnim režimom.

Naša skojevska organizacija je spremno dočekala događaje koji su nastupili kapitulacijom bivše Jugoslavije, zahvaljujući pravilnoj političkoj orientaciji koju je usvojila u predratnoj borbi i radu.

Na sam dan kapitulacije naša skojevska grupa dobila je zadatak da prikuplja oružje i drugi ratni materijal. Dragan Spirkovski Makso, Dušan Ristevski i ja otišli smo u kasarnu i odatle uzeli konje i osedlali ih da bismo mogli tovariti oružje. Ovo nam je potpuno uspelo, te smo u nekoliko navrata preneli oružje na mesto zvano Karataš i sklonili ga u jednu kolibu. Međutim, posle nekoliko dana videli smo da to sklonište nije sigurno, pa smo oružje prebacili u obližnju planinu ispod Zelenika. Nekoliko sanduka municije zakopali smo u bašti kod moje kuće. Ovo oružje smo predavali našim sekretarima koji su se tada češće menjali (na primer Blažetu Spirkovskom, koji je izvesno vreme bio naš sekretar), a jedan kofer sa municijom ja sam predao Peru Dumbalu. Od ovog oružja mi smo zadržali samo jednu pušku i učili se da rukujemo njome, pošto nikо od nas nije služio vojsku. Nekoliko puta išli smo na Zelenik na gađanje. S tom je puškom Makso otišao u partizane.

Iz naše skojevske grupe nas trojica smo otišli istog dana (11. oktobra) u prvi partizanski odred. Blaže Spirkovski mi je

saopštio direktivu za odlazak. On mi je rekao da toga dana (bila je subota) u četiri ili pet sati (ne sećam se tačno) budem iznad Trizle kod senarnika prema Markovim kulama, da će se odatle krenuti u odred i da će tamo biti dosta drugova.

Kada sam stigao na zakazano mesto zatekao sam Dragana Spirkovskog i Dušana Ristovskog, koji su bili iz naše skojevske grupe. Na moje pitanje kuda su pošli, oni su odgovorili da im je sekretar rekao isto što i meni. U jednom trenutku videli smo na izvesnom odstojanju od nas da se neke osobe kreću prema Zeleniku, pa smo se i mi uputili pravcem kojim su one išle. Uskoro smo stigli do odreda. Straža nas je zaustavila i kada smo se objasnili odvela nas je kod ostalih drugova. Dočekao nas je naš sekretar Blaže Spirkovski i prvo pitanje koje nam je uputio bilo je da li smo sreli Metodija Jovanovskog Pišmana. Mi smo odgovorili da nismo nikoga sreli. Blaže nam je tada objasnio da je on u to vreme pobegao iz odreda. Odmah su poslati Jordan Mihajlovska i Volče Naumčevski u Prilep, da ispitaju nije li akcija provaljena.

Tu sam sreo neke ljude koje sam odranije poznavao, ali pošto je bio mrak i pošto smo se nalazili u jednoj pećini, većinu nisam mogao da prepoznam. Bilo je i drugarica, obučenih kao i mi u kapute, pantalone i gojerice. Dok smo se odmarali, došao je Trajko Boškovski i upitao nas da li znamo da rukujemo puškom, na šta smo mu odgovorili potvrđno. Tada su nama trojici dali po jednu pušku i ranac.

Posle kratkog vremena pojavio se opet Trajko Boškovski i počeo da govori odsečnim glasom: »Ove večeri moramo da napadnemo zatvor u Prilepu i da oslobođimo naše drugove. Ovakvih će akcija biti u celoj Makedoniji. Nismo uspeli da uhvatimo vezu sa našim drugovima koji su ranije izašli u planinu, ali akcija ne može da se odloži i izvršićemo je mi sami koji smo ovde. Formiraćemo tri udarne grupe: jedna će napasti zatvor, druga policijsku stanicu, a treća će pokidati telefonske žice«.

Javili smo se i nas trojica kao dobrovoljci za učešće u akciji, iako smo tek pre jednog sata stigli u odred. U grupi koja je trebalo da napadne policijsku stanicu bili su: Asparuh Josifovski, Blaže Spirkovski, Dragan Spirkovski, Dušan Naumovski i ja. Bile su formirane i druge grupe. Dati su i konkretniji zadaci, kako grupama, tako i pojedincima. U našoj grupi je izvršen ovakav raspored: Dušan Naumovski je bio naoružan pištoljem i imao je zadatak da se primakne stražaru i da ga ubije; Blaže Spirkovski i Asparuh Josifovski bili su naoružani bombama, sa zadatkom da ih ubace u policijsku stanicu, a Dragan Spirkovski i ja bili smo naoružani puškama i dobili zadatak da ne dozvolimo da iko izađe iz stanice, kako bismo onemogu-

čili da se pošalje pojačanje zatvoru, gde će napadati druga grupa koja je trebalo da oslobodi pohapštene drugove.

Krenuli smo sa Crvenih stena prema gradu sa strane Markovih kula. Kako mi je to mesto bilo dobro poznato, ja sam vodio odred. Kada smo stigli do česme ispod Markovih kula, zaustavili smo se. Mi, koji smo imali da izvršimo napad, odvojili smo se i data su nam poslednja uputstva: da napad treba početi jednovremeno u 22 sata, da će pravac povlačenja biti odmah iznad česme, a znak za raspoznavanje melodija »Mnoge pesme o Volgi nam zbole«. Ne može se opisati koliko je srđan, topao i drugarski bio naš rastanak. Grlio se svako sa svakim.

Samo su tri udarne grupe krenule u Prilep. Grad je utočnuo u san, a tek se ponegde primećivala svetlost sijalica i petrolejskih lampi. Vođe grupe su sravnile časovnike. Grupa koja je imala da prekine telefonske žice odvojila se, pošto je trebalo da ide u drugom pravcu, a mi smo produžili put kroz ulice. Naša grupa se kretala tako da je Dušan Naumovski išao prvi, iza njega bombaši, a poslednji mi sa puškama. Draganu i meni su dosta muke zadavale puške, jer ih je bilo teško sakriti. Sretali smo poneke prolaznike na ulicama i plašili smo se da nas ne prepoznaaju, a pogotovo smo se plašili da nas ne sretne neka bugarska patrola. Kad smo stigli do Dabničke reke, kod turske škole, naša se grupa odvojila i krenula duž Dabničke reke prema mostu Čemerliji. Izašli smo pred opštinu, odakle smo već videli policijsku stanicu.

Bližio se odlučni momenat. Ostalo je samo nekoliko minuta do početka akcije. Pred nama je bila stanica — velika osvetljena zgrada i stražar na svom stražarskom mestu. Duško se približavao stražaru laganim korakom. Dragan Spirkovski i ja, već smo prešli most, koji se nalazio pred samom stanicom, i sklonili se iza jednog drveta krijući puške. Bombaši su bili još uvek s druge strane reke. Sekunde su nam bile tako duge kao da se radilo o satima. Duško se udaljio od stražara, pošto je nešto s njim razgovarao, i krenuo prema pošti. Dragan i ja smo se čudili što ne puca. Brzo su nam nadolazile misli: večeras mora da se napadne, ovo je jedna od akcija koje će se ove noći izvesti širom cele Makedonije. Da pucamo onda mi prvi na stražara? Ali, možda još nema deset sati? Ipak smo se uzdržali. A stražar šeta na nekoliko metara ispred nas, ne zna šta ga čeka. Odjednom se od pošte pojavi Duško i približi stražaru. Čuli smo samo neke reči i odjednom odjeknu pucanj. Stražar se naže i poče da jauče. U istom momentu i mi priputasmo, te on pade mrtav.

Produžili smo da pucamo u vrata i prozore, ne dozvoljavajući da iko izade napolje. Bombaši su stupili u akciju, te su

već prve bombe ubaćene u stanicu, odakle se čula jaka eksplozija. Svuda oko nas letela su parčad stakla i iverja od okvira prozora. Kad je svanulo, videli smo kako jedan policajac trči od gradskih kafana prema stanci da vidi šta se događa, ali su ga naše puške dočekale i sprečile u tome. Pao je mrtav.

Naša paljba nije prestajala. U isto vreme čula se pucnjava kod zatvora, koji se nalazio u našoj blizini. Pošto nam je preostalo još nekoliko metaka, Dragan i ja smo se povukli putem do mosta Čemerlije. Pucnjava oko zatvora se sve više pojačavala. Čulo se i automatsko oružje. Činilo nam se da se puca u celom gradu, u svim rejonima. Od mosta Čemerlije skrenuli smo prvom ulicom prema Monopolu. Puške više nismo krili kao pri ulasku, držali smo ih na gotovs. U tom momentu nismo mislili na opasnost, nego nam se činilo da je grad u našim rukama. Radoznali građani provirivali su kroz kapije, a neki su nas i pitali šta se događa. Mi smo odgovarali samo: »Vaši smo«, žureći na zakazano mesto. Izašli smo iz grada iznad Trizla. Koračali smo brzo putanjom koja vodi prema Markovim kulama. Pucnjava je ponegde još uvek trajala. Kada smo bili blizu zakazanog mesta, čuli smo snažno: »Stoj! Ko ide?« Kazali smo lozinku. Bili su to Borko Talevski i Trajko Boškovski.

Odred se za svaku sigurnost povukao preko sedla na Markovim kulama kod Zagrada. Kada smo ih obavestili da je akcija izvršena uspešno, da su ubijeni stražar i jedan policajac i da su u stanicu baćene bombe, posle čega se čuo silan jauk, oni su nas grlili radosno i prvo im je pitanje bilo — da li smo mi imali žrtava. Odgovorili smo im da u našoj grupi nije bilo gubitaka. Tu smo ostali izvesno vreme da sačekamo ostale. Međutim, oni nisu došli. Sa toga se mesta pružao pogled na ceo grad. Videli smo da se u kasarnama nešto komeša, patrole na konjima obilaze sa fenjerima kasarne. Stigao je jedan drug iz odreda i saopštio nam da su se vratili i ostali koji su učestvovali u akciji, i da više ne treba da čekamo. Odmah zatim smo nas četvorica krenuli prema odredu preko sedla ka Zagradu. Stigli smo na deset-petnaest metara do prevoja, gde je trebalo da se prebacimo na drugu stranu, kad odjednom neko snažno viknu: »Stoj!« Odmah zatim otvorena je paljba na nas. Bili smo iznenadjeni. Trajko Boškovski uzviknu: »Lezite! Možda je to neki nesporazum sa našima!« Zatim smo se, puzeći i krijući se iza kamenja, popeli na vrh i zaobišli zasedu.

Neki drugovi su mislili da je ovo doista bio nesporazum između grupe odreda ili samog odreda i nas. Međutim, ja mislim da je to bila bugarska potera koja nam je presekla put. Ne znam da li su Bugari to učinili znajući kuda se povlačimo, ili su rešili da tu postave zasedu, pošto je to planinski prelaz

koji je najbliži gradu. Na ovakav zaključak me navodi i sledeći događaj. Odmah posle prvih pucnjeva na nas je skočio pas, a mi nismo imali nikakvo kuće, pogotovo ne vučjaka. Imao sam mnogo muke da ga se otarasim. Pored mene su stalno bili Borko Talevski i Trajko Boškovski.

Kada smo se prebacili na drugu stranu naišli smo na grupu naših drugova. Nastalo je kratko dogovaranje šta da se radi u toj situaciji. Odred nismo mogli da pronađemo, a pucnjava se još uvek čula, i to sve bliže nama. Tada je Boškovski rekao da moramo da obmanemo poteru. Ona će svakako pretresati ovo mesto, a mi treba da siđemo u polje i odatle da odemo na drugu planinu. Tako smo i učinili. Tada je verovatno bila ponoć. Krenuli smo kroz polje pored Duvanskog instituta. U grupi nas je bilo desetorica: Trajko Boškovski, Borko Talevski, Mice Kozar, Blaže Spirkovski, Pero Krstevski, Dimko Narednik, Jonče Janić, Dušan Naumovski, Blagoja Korubin i Milan Dimovski.

Išli smo bez odmora, preko njiva i oranica. Put nas je sve više zamarao. Sećam se kako nas je bodrio Borko Talevski. Pošto sam ja nosio pušku, stalno mi je govorio: »Druže, daj pušku da je ja malo nosim, da ti ne teži.« Ili, kad bismo se nagnuli nad neku baru da se napijemo vode, on bi se približio i rekao: »Nemoj, druže, da piješ mnogo, samo ohladi usta.« Kada smo već bili kod sela Belopolja, iscrpljeni od puta, neki su predlagali da ostanemo u toj šumi, pošto je Ropotovska planina daleko i nećemo moći da stignemo. Međutim, Borko Talevski i Trajko Boškovski su mislili da po svaku cenu moramo da se primaknemo Ropotovskoj planini, pošto je ovde šuma mala i lako bi nas otkrili. Tako smo i učinili. Zaobišli smo selo Sarandinovo i poslednjim naporima ušli u planinu, gde nas je već zatekao i dan. To je bila nedelja, 12. oktobar, dan posle napada.

U toj šumici ostali smo celog dana, sakriveni na istom mestu. U nedelju uveče legli smo svi zajedno, a kada smo ujutru ustali na našim kaputima bio je beli pokrivač od snega. Bilo je hladno, ali nam je to dobro došlo, pošto je sneg mogao da nam posluži umesto vode. Nismo imali nikakvog pokrivača za spavanje, niti hrane, jer je sve ostalo u odredu. Tu smo ostali tri dana. Povezali smo se sa drugovima iz sela Ropotova. Posle toga poslat je Dimo Narednik u Prilep, da bi uhvatio vezu sa odredom. Tog dana nas je u šumi primetio jedan seljak iz sela Ropotova, koji je došao po drva. Pošto smo ga upozorili da o nama ne kaže nikome ni reči, pustili smo ga. Rekao nam je da je otac sedmoro dece. Posle toga smo za svaku eventualnost, kada je pao mrak, promenili prebivalište i ušli u kolibu u jednom vinogradu. Taj je vinograd pripadao prilepskoj porodici Debrana. Bio je to četvrti dan posle napada. Neko nam je od

Debrana doneo hrane. Na mesto gde smo se ranije nalazili u šumi bila je već stigla bugarska potera. Postojala je opasnost da nas otkriju. Pošto smo imali malo municije, izdato je naređenje da niko ne izlazi iz kolibe. Posmatrajući kako potera pretresa svaki žbun, Trajko Boškovski nam reče: »Ako nas otkriju, borićemo se do poslednjeg metka, a onda će ove dve bombe koje držim upaliti i prvo će ja leći na njih, a vi ostali legnite na mene i tako ćemo svi poginuti.« Međutim, potera nije mogla da nasluti da smo mi u jednoj tako maloj kolibi, i to usred polja, te je produžila da pretresa celu planinu. Kada je pao prvi mrak, izašli smo iz kolibe i krenuli ka Selečkoj planini. Prešli smo preko kičevskog druma, zatim preko kruševskog i bitoljskog. Kada smo stigli ispod železničke stanice Prilep, ostavili smo tu Blažeta Spirkovskog sa zadatkom da uđe u grad da bi uhvatio vezu i povezao nas sa odredom.

Put je bio naporan i jedva smo se kretali. Na svakom za-stanku poneko bi zaspao. Stigli smo na Selečku planinu, na mesto zvano Popova njiva-Budimaš. Tamo smo ostali samo jednu noć i dan, pošto su drugovi koji su upućeni u Prilep uspostavili vezu sa odredom. Iz Prilepa su došli Dimče Mitrevski i Stefan Sazdovski sa transportom hrane. Uveče je stigao i drugi deo odreda koji je prešao preko Dabnice, Oreovca, Pletvara i Leništa. I tako smo posle 6—7 dana od napada bili konačno svi na okupu.

Milan DIMOVSKI KOKI



IZ ILEGALNOG RADA U OKUPIRANOM CETINJU

Na poziv Komunističke partije Jugoslavije veći broj drugova i drugarica sa Cetinja pošao je 13. jula 1941. u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Odlukom Partije jedan dio drugova i drugarica, za koje se smatralo da nijesu kompromitovani, ostavljen je u gradu i okolini. Partijska organizacija u Cetinju je formirala pojedine grupe — odrede koji bi u datom momentu, ukoliko bi Cetinje bilo napadnuto spolja, odmah preuzezeli borbu unutar grada. Pored toga Partija je držala na okupu veći broj omladinaca i simpatizera, a skojevcima, članovima Partije i članovima vaspitnih grupa davala je razne zadatke koji su izvršavani strogo ilegalno.

S obzirom da je Cetinje odmah nakon ustanka bilo blokirano sa svih strana, uslovi za ilegalan rad bili su teški. Na svim prilazima u okolini Cetinja postavljena su jaka uporišta. Okolna sela, u kojima su se uglavnom kretali partizani (Brajići, Bjeloši, Lovćen, Čeklići, Tomići, Bokovo, Ceklin, Ljubotin i dr.) bila su blokirana, tako da se vrlo teško moglo doći do njih. No, bez obzira na tako teške prepreke, trećeg dana ustanka uspostavljena je veza sa Bokovom, gdje se u prvim danima ustanka nalazio Mjesni komitet KPJ za Cetinje.

Već 15. jula 1941., našli smo se na Poljicu Bokovskom sa grupom ustanika: Lukom Vujovićem, Lukom Ivaniševićem (poginuo u Livnu 1943. god.), Pujom Špadijerom (poginuo na Pljevljima 1941. god.) i Vukom Ivanovićem (poginuo na Pljevljima 1941. god.), predratnim članovima Partije. Sa njima je bilo nekoliko drugova koji su učestvovali u borbi na Košćelama. Luka Ivanišević nam je saopštio da bi trebalo da se iz jednog bunkera blizu njegove kuće u selu Donji Kraj izvuče neko oružje koje je tamo sklonjeno. O tome je trebalo obavijestiti partijsku organizaciju u Cetinju da bi se organizovalo iznošenje ovog oružja. Pored toga rečeno nam je da, po moguć-

nosti, sjutradan donešemo sanitetski materijal, vijesti i nešto hrane. Partijska organizacija u Cetinju je zadužila Stanu Tomašević da organizuje prenošenje potrebnih stvari i da rukovodi radom u Donjem Kraju. Zahvaljujući požrtvovanom i nesobičnom radu mnogih drugarica, a naročito Ljubice Ivanović, sestara Marice i Kiće Ivanović i dr. Stana je gotovo svakog dana održavala vezu sa Mjesnim komitetom u Bokovu (a kad je bilo potrebno i dva puta dnevno). Preko tih veza iznosilo se oružje, sanitetski materijal, hrana i dr.

Sjećam se kad je Marica Ivanović jedno jutro sa punim džakom hrane, sanitetskog materijala i oko 100 puščanih metaka, trebalo da prođe pored straže koja se nalazila na Špadjerskom vrhu. Italijani su je pozvali da stane. Ona se najprije pravila da ih ne razumije i produžila da ide. Onda je jedan italijanski vojnik pucao uvis. Marica je stala, bacila džak u jedan žbun i, da bi se udaljila od džaka, krenula u pravcu dvojice vojnika koji su joj dolazili u susret. Kad su se susreli promrljali su nešto na italijanskom. Ona im je pokazala kosijer i posla mirno prema njihovom uporištu. Kako je tu bilo sitne šume počela je da bere drva i iščudavala se što su je zvali. Videći je tako hladnokrvnu Italijani su mislili da stvarno ima namjeru da bere drva i pustili je.

Sjutradan smo sa druge strane brda poslali dvije drugarice, koje nijesu ništa nosile, da bismo Italijanima na njih skrenuli pažnju i nesmetano izvukli džak. Kad smo čuli da na njih viču, Marica je izvukla džak i odnijela ga partizanima, koji su tada bili u blizini Bokova.

Drugom prilikom Marica se našla u težoj situaciji. Pored hrane i sanitetskog materijala, Stana Tomašević joj je dala i jedno pismo, i naglasila da dobro vodi računa da je ne bi uhvatili i pretresali, jer u pismu ima mnogo važnih stvari, koje neprijatelju ne bi smjele pasti u ruke. Pošto se plašila za pismo, Marica je odlučila da ne ide pravim putem, već da zaoobiđe stražu. Kad je prolazila pored doline Dobri do, Italijani su je primijetili i počeli da viču. Praveći se da ih ne čuje, Marica je počela da trči i baš kad je trebalo da izbije na jedno uzvišenje, oni su zapucali. Međutim, ona je srećno zamakla. Italijani su skoro čitav dan pucali u tom pravcu, ali se nijesu usudili da idu dalje u šumu. Marica je produžila za Košaricu i predala partizanima pismo i ostalo što je nosila.

Da bi se zadatak uspješno izvršio korišćeni su razni metodi. Jednom prilikom kad je trebalo da iznesemo 20 pari gumenih opanaka u šumu, a to je prilično glomazan prtljag, riješili smo da za tu svrhu koristimo djecu od 8 — 10 godina. Opanke smo kupovali negdje jedan par negdje dva da trgovcima ne bi bilo sumnjivo. Poslije toga smo pozvali djecu naših

simpatizera i rekli im da će sa nama ići iza Špadijerskog vrha. Kad je trebalo da podu svaki put su preko svoje obuće morali obuti gumene opanke. Oni su to prihvatali, tako da smo u roku od pet dana sve opanke prebacili.

Interesantno je napomenuti da tom prilikom djeca nijesu nikome o tome pričala, čak ni svojim roditeljima. Međutim, kad su u 1942. godini ponovo kupovani opanci za partizane — kupovala ih je Ika Špadijer — nju je neko otkrio i Italijani su je izveli pred sud.

Kad je Stana Tomašević, koja je tada bila član biroa Mjesnog komiteta u Cetinju, otišla na sastanak u Stavoru, nekoliko kilometara od Cetinja, došli su Italijani kod njene kuće da je traže. Pošto je nijesu našli, uhapsili su joj oca i brata. Ostalim ukućanima su zabranili kretanje. Partijska organizacija je znala da Stana treba da se vrati u Cetinje i to baš toga dana, a najkasnije sjutradan. Odmah smo od Milutina Nikolića dobili zadatku da joj se iz dva pravca pode u susret kako bi bila na vrijeme obaviještena i izbjegla hapšenje. Stigli smo, sa oba pravca, kod partizanske grupe koja se nalazila u Košaricama. Stana se upravo spremala da krene za Cetinje. Rekli smo da je traže, da su joj uhapsili oca i brata, a ostale ukućane drže u kućnom zatvoru. Karabinjeri koji čuvaju stražu ispred kuće rekli su im da će ih pustiti kad ona dođe. »Onda će ih kasno pustiti« procijedila je na to Stana.

Stana nam je dala poštu i zamolila da joj sjutradan donešemo nešto odjeće.

Ilegalni rad se uspješno razvijao i u samom gradu. Stalno su se održavali sastanci, proučavana marksistička literatura, štampale i čitale vijesti i drugo. Bile su određene kuće za smještaj i spravljanje hrane za zatvorenike. Sa zatvorom se održavala stalna veza, tako da smo znali koliko je pridošlo novih zatvorenika i kojima treba slati hranu. Pošto su u cetinjski zatvor dovodili ljude iz raznih krajeva Crne Gore, to njima nije imao ko da šalje hranu. Dešavalo se da neki od njih ne zna na koji način mu dolazi hrana, pa ga je, i pored toga što je na paketu pisalo njegovo ime, vraćao, plašeći se da je za nekog drugog, a on iako gladan nije htio nikoga da ošteći.

Uhapšeni članovi Partije su im kasnije prilazili i organizovali ih u kolektive, te su mnoge na taj način još više približili Partiji tako da su docnije postali odlični borci. Iz zatvora smo svakog dana dobijali ceduljice na kojima je pisalo: »Mama pošalji hranu na ime ...«, to je bio znak da je to dobar čovjek tako da su na to ime slate po tri do četiri porcije hrane.

Bilo je organizovano praćenje kretanja narodnih neprijatelja. Zahvaljujući brzini i efikasnosti službe obavještavanja, na čijem čelu je stajala omladinska organizacija, znale su se

namjere, planovi i kretanje Italijana i domaćih izdajnika. Domaćim izdajnicima su vrlo često ubacivana prijeteća pisma u kojima su pozivani da budu lojalni građani, da ne pomažu okupatora, jer u protivnom sudiće im u najskorije vrijeme narodni sud. Sjećam se da su oni kojima smo nosili takva pisma poslije toga više vodili računa o svom držanju, a noću ih nigdje nijesmo mogli vidjeti — čim padne mrak uvlačili su se u kuće. Pisma smo ubacivali kroz prozor ili ih ostavljali na prag od kuće, tako da ih je svaki mogao naći.

I pored toga što su bile preduzete drastične mjere protiv onih koji nijesu htjeli da fašistički pozdravljaju, malo je bilo Cetinjana koji su pozdravljali. Po ulicama sve do policijskog časa kretali su se omladinci i omladinke. Bilo je momenata kad dvoje-troje idu zajedno, susretnu ih karabinijeri i po neki od domaćih špijuna, pa ih razdvoje na tri strane i pitaju šta su razgovarali. Mi smo se obično prethodno dogovarali šta da kažemo ako bi nam se slučajno to dogodilo. A na našim sastancima najčešće se razgovaralo o tome, kako će se i na koji način izvršiti postavljeni zadaci, šta ima novo, imamo li vijesti iz šume i tome slično.

Anda ŠPADIJER NJARA



JEDNA AKCIJA DUBIČKE ČETE

P osle napuštanja frontalnih borbi na Kruškovcu (položaj iznad Dubice), na Vitlovskoj je formirana Dubička četa u koju su ušli aktivisti i drugi naoružani ustanici. Napad na žandarmijsku posadu u selu Drakseniću bio je njen prvi borbeni zadatak.

Bio je lep septembarski dan 1941. godine kada smo se vraćali sa Karana, gde smo prisustvovali zakletvi 3. čete i masovnom političkom zboru u Strigovi. Na putu za Vitlovsku, dok se naša kolona kretala dolinom Mlečanice, susreo nas je kurir Bore Gaćeša sa podacima o ustaškom uporištu u Drakseniću, jedinom uporištu koje je neprijatelju još ostalo u selima dubičkog sreza. Po tim podacima posadu je sačinjavalo 9 žandarma. Iako to po broju nije velika snaga, ipak se moralo računati da će njen otpor biti veoma žilav, jer su se žandarmi u dotadašnjim okršajima pokazali pored ustaša, kao najborbeniji deo oružanih snaga NDH. Njihova kasarna se nalazila u blizini dva jaka garnizona — Dubice i Jasenovca — odakle im se brzo mogla pružiti pomoć. Žandarmi su imali zadatku da obezbeđuju i komunikaciju Dubica — Gradiška, koja je neprijatelju jedino još bila slobodna za vezu sa susednim mestima.

Naša četa je imala dva voda koji su bili naoružani sa 60 pušaka i nekoliko ručnih bombi. Da bi napad uspeo, morao se izvesti iznenadno. Drugu zaduženom za prikupljanje podataka ukazano je na najtežu odgovornost u slučaju ako ne bude dovoljno konspirativan.

Kad je četa bila postrojena za pokret, komandir Miloš Siljegović je odredio najnužniji broj ljudi koji će ostati da čuvaju logor. U tu grupu je odredio i četne kuvare Jovana Latinovića i Vasilija Siljegovića, koji su i po godinama bili najstariji u četi. Međutim, oni to nisu hteli da prihvate. Izašli su pred stroj, bacili svoje puške pred komandira i — kao da su

znali da se ide u borbu — ljutito rekli: »Mi u partizane nismo došli da budemo samo kuvari, nego i zato da sa drugovima i mi idemo u akcije«. Komandir je popustio i vratio ih u stroj. Bilo je već 17 časova kada je četa krenula.

Put nas je vodio uz Graničanicu, pored Kilave bukve, a zatim dolinom Moštanice sve do njenog izlaska iz Kozare. Trebalо je usiljenim maršem prevaliti oko 15 kilometara. Prošli smo pored manastira Moštanice i spomenika Pecije Petrovića, vođe poslednje knežopolske bune protiv Turaka, za koga legenda kaže da ga Turci nisu mogli ubiti dok u olovo nisu zalili zrno pšenice. Dok sela spavaju prikovana po blagim obroncima Prosare, naša kolona užurbano hita svom cilju. Iza nas, sve dalje i dalje ostaju tamni obrisi Kozare.

Bilo je već prošlo pola noći kada smo se zaustavili pored potoka Rakovice, u neposrednoj blizini cilja. Tu je nas, vodnike, komandir čete upoznao sa zadatkom. Njegova zapovest je bila kratka. Prvi, moј vod — u napad, drugi — na obezbeđenje prema Dubici i Jasenovcu. Znaci raspoznavanja *grmeč* — *gerila*, zborno mesto — mesto na kojem je i zapovest izdata.

Žandarmerijska kasarna je bila zgrada od tvrdog materijala, naročito građena za svrhu kojoj je i služila. Zbog toga sam, kao komandir voda, odlučio da deo voda izvrši prepad na kasarnu uz pomoć grupe bombaša, a da ga preostali deo podrži puščanom vatrom. Za vođu bombaša odredio sam Dragoju Milijatovića Švarca. Ostali članovi grupe bili su Tomica Španović, Vlado Pekić, Dragutin Čurguz i Ilija Balaban. Bilo je ugovorenovo da eksplozija prve bombe, ili pucanj ustaškog stražara (ako bombaši budu primećeni), bude signal za otvaranje vatre i početak napada drugih delova voda koji su zgradu bili opkolili sa svih strana. Međutim, grupa bombaša koja se prikradala sa severne, dvorišne strane, bila je primećena od stražara. On je pucnjem iz puške dao znak za uzbunu i uspeo da pobegne u zgradu. Nastala je kratka, ali žestoka borba. Bombaši su uspeli da u prizemlje zgrade ubace bombe i da provale unutra. Jurišem ostalih delova otpor je savladan, zgrada zauzeta, i žandarmi su se predali. Gubitaka nije bilo ni na jednoj strani. Plijen je bio 9 pušaka i nekoliko sanduka municije.

Svaka uspela akcija izaziva kod pobednika uvek vedro raspoloženje. Tada se obično rađaju razne šale i vicevi na račun pobeđenog. Bilo je toga i ovde. Kada smo hteli da zapalimo zgradu da je neprijatelj ne bi mogao više koristiti, jedan naš drug je stao na vrata i šeretski nam govorio: »Drugovi, taj posao nije za učitelje, oni uče djecu da se tako ne radi. Ne treba paliti benzinom, već trudom, tako da imate vremena početi dok se vatra ne razbukti...« Za to vreme se jedan naš drug bio dokopao odela komandira ove žandarmerijske stanice

i, razume se, odmah ga i obukao. Žurilo mu se i u brzini nije skinuo oznake čina. Međutim, kako su i drugi želeli takve trofeje, neko od naših drugova, misleći da je stvarno reč o žandarmerijskom naredniku, prišao mu je i rekao: »Naredniče, skinji ti tu bluzu, ona je meni potrebna, a ti ćeš od svojih dobiti drugu kada stigneš u Dubicu«. Između njih je došlo do prepirke, sve dok nije utvrđeno da se radi o zabuni.

Kada je došlo vreme da se rastanemo od naših zarobljenika, komandir stanice Ahmet, postariji čovek kome, izgleda, nije odgovarao njegov poziv u novim ratnim uslovima, kada je video da će zaista da bude pušten (u što sve dотле nije verovao), obratio se našem komesaru: »Gospodine komesaru, dozvoljavaš li da se na rastanku poljubimo, pa makar me oni dole streljali kad tamo stignem«. Boško je pristao i dao mu nešto letaka da ih podeli poštenim građanima.

Tako je bila dokrajčena i poslednja žandarmerijska kasarna na području dubičkog sreza, a naša četa je dobila 9 novih pušaka.

Mirko PEKIĆ



MIRA SKOJEVKA

Bio sam u Gornjim Sredicama u kući Raušel Anke, u »bazi«. Veče je. Napolju je kiša i teško ilovasto blato u koje zapadaju noge do kolena. Straža mi javi:

— Druže Joža, došla je jedna devojka biciklom. Hoće u partizane. Možeš li s njom govoriti?

Kazao sam neka uđe. U sobu je ušla devojka, više devojčica, malog rasta, slabašna, sva kaljava od blata. Imala je naočare, koje su stajale na malom prćavom nosu, okrugle žive oči i pegavo lice.

— Zdravo druže! Gde su partizani?

— A što ćeš ti, dete, sa partizanima?

— Hoću da stupim u odred.

— U odred?

— Da.

Posmatrao sam je trenutak i ponudio joj da sedne.

— Ko si ti devojčice, odakle si?

— Ja sam iz Novigrada — odgovorila je. Skojevka sam.

Ovako lep odgovor me je obradovao te je razgovor mogao biti bliži i neposredniji.

— A što ćeš ti u partizanima? Ti si još premlada, a i preslaba da izdržiš napore koje mi u ovom vremenu imamo.

— Jeste li vi partizan? — upita me ona.

— Jesam. Ja sam partijski funkcioner.

— E, pa onda, druže, zašto se čudiš što sam došla u partizane. Ti bi bar to mogao razumeti. Ja sam skojevka.

— Znam da si skojevka, kazala si, no, ti si slaba, nećeš izdržati napore. Mi imamo česte okršaje s neprijateljem na ovom terenu. Neprijatelj je vrlo jak, a njegova uporišta gusta. Ni jednog trenutka nismo sigurni da neprijatelj neće napasti naš odred. Kada bih mogao da te prebacim u Baniju, Kordun ili Liku, tamo je ustanak širokih razmara i tamo bi mogla op-

stati, a ovde, slomićeš se kao šibica pod teretom napora. Da li tebe nešto tera iz sela? Jesi li kompromitovana, možda ti preti hapšenje?

— Pa, ne. Ne preti mi sad nikakva opasnost, ali ja sam u selu omladincima rekla da idem u partizane. Ja se više neću vratiti. Ti mene, druže, rasporedi u odred. Kako će biti drugovima, tako će biti i meni.

— Ma, znam da će biti tebi kao i njima, samo će tebi ipak biti teže. Oni su jaki i moći će da izdrže napore, a ti nećeš. U posebno teškim trenucima možda neće moći da ti pomognu. Vrati se ti, pa kaži omladincima u selu da si čula o partizanima, da se partizani bore i da imaju velike simpatije naroda, ali da ti nisi pronašla partizansku grupu i da si se zato vratila. Tamo nastavi sa radom, okupi omladinu i pripremajte se. Kada uslovi budu malo lakši, pozvaćemo vas. Kako ti je ime?

— Mira.

— E, Miro, idi u selo, pa kada bude potrebno mi ćemo te pozvati, ali onda nemoj doći sama, nego dovedi sve rodoljubive omladince iz sela. Evo, ponesi od materijala ovaj proglaš, razdelite ga u selu, a evo ti i letak koji smo upravo završili.

— Druže, odgovori Mira, ja sam umorna, ne mogu da idem, ostaću ovde.

— Dobro, ostani do jutra, odmori se, pa ćeš onda otići.

— Ja ne mogu da idem po danu u selo, neko će me videti da sam dolazila čak ovamo, a to bi me kompromitovalo.

— Pa dobro, tu ćeš ostati do sutra uveče. Drugovi će ti pomoći da izguraš bicikl do ceste pa ćeš onda krenuti i do mraka ćeš stići u Novigrad.

Smestili smo je u kuću Anke Raušel, u centru sela, gde je bila tehnička Okružnog komiteta. Spavala je sa Ankinom čerkom. Celu noć se čuo njihov razgovor. Mira nije spavala.

Ujutro je došla sasvim odlučno pred me i rekla:

— Druže, sekretaru, ja ne idem natrag u selo. Ti me ubi ako hoćeš. Ali ja ne želim i neću da se vratim. I ova drugarica koja je sa mnom spavala mala je i slaba (tu pokaže na Darinku Raušel) pa je partizan — i ja ću ostati ovde.

Dugo sam razmišljao šta da radim s njom. U duši sam se radovao što imamo takvu omladinu. Eto, pred mnom stoji jedna mala, odlučna devojčica koja je spremna da se bori protiv okupatora, a bio sam svestan da će teško podneti napore. Ako je uključim u partizanski odred, ona će oružanoj grupi biti teret. Razmišljao sam i lomio se šta da radim. Na kraju, tražeći izlaz iz ove situacije, upitao sam je da li zna da kuca na mašini,

Brzo je odgovorila da zna. Odlučio sam se da je odredim na rad u tehniku OK. Biće ipak u kući, bar privremeno, dok je tehnika ovde.

Mira je donela revolver koji su joj omladinci u selu nabavili. Njeno znanje kucanja na mašini nije bilo veliko. Sa velikom ljubavlju i brzo naučila je da puca iz revolvera i da piše na mašini. Brzo je shvatila i mehanizam strojeva za umnožavanje. Nakon kratkog vremena mogli smo biti sigurni da će ona kad joj damo rukopis, sa još dve seoske devojke, raditi dan i noć kako bi materijal u određenom roku bio gotov, lepo umnožen, povezan i predat na adresu koje su joj bile poverene. Materijal je slala preko seoskih devojčica i mladića — kurira. Okružni komitet je uvek bio obavešten koliko je materijala odštampano, kuda je materijal otpošlan, da li je i kako stigao na određeno mesto.

Krajem oktobra ili početkom novembra 1941. neprijatelj je s jačim snagama, sa oko 200 žandarma i 100 ustaša opkoljavao selo Gornje Sredice. Selo je već dva meseca služilo kao centar Okružnog komiteta i oružane partizanske grupe zvane »Benda« (1. bjelovarski partizanski odred). Kuća Zvonka Lončara, siromašnog seljaka sa četvoro dece, povučena kraj jedne šumice van sela, bila je baza za partizanski odred i mesto gde su se sastajali članovi OK. Tehnika OK bila je smeštena u centru sela, u kući Anke Raušel. U selu je postojala jaka partijska celija. U momentu kad je neprijatelj opkoljavao selo partizanska oružana grupa nije bila na ovom terenu.

U tehnici je radila Mira. Pomagala joj je Anka Raušel i njena kćerka Darinka. Umnožavajući materijale na gešteteru nisu ni znale da neprijatelj opkoljava selo. Mira je bila jedina osoba koja se u tom momentu zatekla u kući.

Zvonko Lončar, saznavši da neprijatelj opkoljava selo, hitno je dotrčao u tehniku. On, Josip Raušel, njegova žena Anka, kćerka i Mira spakovali su svu rezervu papira, umnožene materijale, mašine za pisanje i umnožavanje, upravo sve što je pripadalo tehnici, i uz veliki napor sve uspešno izvukli izvan obruča. U šumi, koja se nalazila prema Jagnjedovcu, na skrovitom mestu ostavili su sve materijale. Ali trebalo je hitno doneti odluku: šta će biti dalje sa materijalom i mašinama, šta savetovati da učini porodica Raušel kako ne bi pala u ruke naoružanog neprijatelja. Zvonko Lončar, kao sekretar partijske celije, savetovao je Raušelu da se ne vraća u selo. Zbog aktivnosti koja je nekima bila poznata mogu ga uhapsiti i može stradati od neprijatelja. Ali i pored Zvonkovog nastojanja da se porodica Raušel ne vrati u selo, oni su ipak pošli. Iz prikrajka su žeeli da pogledaju šta je sa njihovom kućom. Oko sela kre-

tale su se neprijateljske patrole koje su uhvatile celu porodicu, Raušela su ubili, a ženu i kćerku su prebili i oterali u zatvor.

Zvonko Lončar je ostao u šumi s Mirom. Odabrali su najvažnije materijale i spakovali u vreće onoliko koliko su najviše mogli da ponesu. Zvonko je razmišljao kuda sa tehnikom. Nije znao koliko će široka biti neprijateljska akcija »čišćenja«. Hoće li se ona završiti samo na Gornjim Sredicama, ili će se proširiti na druga sela i na koja.

Odlučio je da privremeno smesti tehniku kod svog kuma Franje Puhača u selu Donja Velika. Kum je još pre rata jedan put dao vreću kukuruza za Crvenu pomoć.

— Nije naš, rekao je Zvonko Miri, ali će valjda pristati ovo da primi.

Krenuli su šumom prema selu i, zaklanjajući se iza živica, sa polja ušli su u dvorište Puhačeve kuće. Domaćina su odmah ugledali kako iz štale preko dvorišta ide prema kući. Kada je opazio Zvonka i Miru stao je nasred dvorišta. Čutke ih je gledao. Zvonko mu je prišao, brišući znoj s lica.

— Kume, ove materijale bi trebalo dà ostavim kod tebe. U Sredicama je premefaćina. Morao sam ovo izvući.

I, ne čekajući odgovor, on je pograbio svoju vreću i preneo je u štagalj. Zatim se vratio uzeo drugu koju je Mira nosila i takođe odneo u štagalj. Onda je uhvatio kuma za ruku i zajedno s njim ušao u kuću. Mira ih je pratila.

— Kume, ja ћu ovde da ostavim ove materijale i moju pušku. Pri tom je pušku stavio za vrata, naslonivši je na zid. — Mala će ostati ovde, a ja idem da donesem još preostale materijale.

Puhač nije ni reči izustio, ni pri Zvonkovom dolasku, a ni posle. Čutao je.

Zvonko nije znao da je njegov kum bio zakleti neprijatelj — organizovani ustaša. Kada je Zvonko otišao, on je pregledao pušku i video da je puna. Ne razgovarajući ništa sa Miron, nešto je razmišljao. Mira je otišla u štagalj da još jednom pogleda kako je smešten materijal koji su doneli. U štaglju se zadržala duže. Bilo joj je neprijatno da bude u kući sa čovekom koga ne poznaje i koji nije sa njom ni jednu reč progovorio. Žena domaćina celo vreme nije iz sobe izašla. Mira je nije ni videla. Osluškivala je hoće li se skoro Zvonko vratiti.

Kada je ugledala Zvonka koji je nosio dve vreće kako ide prema štaglju, stenući pod teretom, radosno je istrčala pred njega da mu pomogne.

Zvonko je bio umoran i zajedno s Miron pošao u kuću da se malo odmori. Kada je otvorio vrata, njegov kum, koji je pratio kroz prozor njihov dolazak u kuću, držao je Zvonkovu pušku u ruci i onog momenta kada je Zvonko prekoračio prag,

opazio je. Zvonko je, smrtno pogoden, pao preko praga. Mira je počela da beži prema polju, odakle su došli. Pucao je za njom i pogodio je kroz grudi. Mira je pala ranjena.

Ustaški gad dohvatio je zajedno sa ženom ranjenu Miru, odneli su je u kola, zapregli konje i pošli u grad, u neprijateljsko uporište, gde su Miru predali ustaškim vlastima. Puhač je zatim pozvao ustaše da dođu u selo da im pokaže mrtvog Zvonka i materijal koji je on doneo.

Puhač je još jedno vreme ostao sa svojom porodicom u selu Donja Velika, ali zbog aktivnosti partizana u tom kraju nije imao mira. Imao je razloga da se boji. Napustio je kuću i preselio se u neprijateljsko uporište. Znao je da neće proći nekažnjeno. Partizanski odred presvukao je svoja dva člana u civilna odela, naoružao ih kratkim oružjem i poslao u uporište da ga uhvate i dovedu. U seljačkim odelima i jednim kolima, za vreme sajma, došli su u uporište. Uhvatili su ga u jednoj maloj kafani i poveli u mrak. Prvo su ga vezali, a zatim strpali u kola, pokrili ga slamom, i doveli do partizanskog odreda. Tamo mu je sudio Vojni sud, sud Prvog bjelovarskog partizanskog odreda.

Mira je lečena u zatvoru Okružnog suda u Bjelovaru. Nakon prvog oporavljanja počela je istraga. Mira se držala dobro, nije priznavala ništa i ponosno je govorila o partizanima i borbi protiv okupatora. Nije odala ni jedno ime ljudi koji su saradivali sa partizanima, nikog nije teretila i otkrivala pred neprijateljem.

U Bjelovaru se spremao preki vojni sud. Oko polovine decembra 1941. došlo je specijalno veče Pokretnog prekog suda iz Zagreba da otpočne suđenje grupi uhvaćenih učesnika u akciji kod Novigrada.

Mira je bila osuđena na smrt streljanjem. Tako je bilo osuđeno i još 94 člana Partije i drugih rodoljuba.

Na суду je Mira ponosno odgovarala, kratko i svakom rečju je veličala narodnooslobodilačku borbu. Sudije su je zbog toga opominjale i upozoravale da će joj takvo držanje još više otežati situaciju.

— Rađe tražite milost. Vi ste još mlađi, ne treba da umrete — reče joj jedan član veća.

Posle osude jedan od sudija, zadivljen njenim držanjem, rekao joj je:

— Vi ste mlađi, još ste dete, imate puno uslova da dobijete pomilovanje. Napišite poglavniku molbu za pomilovanje.

— Da imam stotinu života i da me sto puta osudite na smrt, ne bih od krvnika hrvatskog naroda, a ni od vas njihovih slugu tražila pomilovanje. Streljajte me! Mene neće biti, ali će

moji drugovi nastaviti borbu. Na ovoj zgradici, u kojoj ste vi, krvnici, izrekli ove presude, vioriće se crvena zastava, zastava slobode, zastava Partije.

Sudija je slegao ramenima, ostali su je gledali začuđeno, iznenađeni odgovorom jedne tako mlade devojke.

Streljanje je vršeno u grupama na platou Vojinović, u Bjelovaru, 19. i 20. decembra iste godine. Od zatvora do Vojinovića odvozili su grupe od 10 do 15 ljudi u zatvorenom automobilu. Građani Bjelovara poznavali su »maricu« po zvuku sirene, po boji i obliku kola. Svaki se sa strahom ogledao kad je ona prolazila gradom. Uvek su iz tih kola dopirali jauci. Ovaj put su građani Bjelovara slušali kako iz »marice« namrtno prebijeni, izmučeni revolucionari, pevaju Internacionalu. Kola su odlazila, ali zvuci Internationale dugo su ostali u ušima i sećanju građana Bjelovara.

Grga JANKEZ

OKUPATOR NIJE USPEO DA ZAVADI MAKEDONCE I ŠIPTARE

Aprilski događaji 1941. godine ostali su u živom sećanju stanovnicima Debra. Tada su jedinice bivše jugoslovenske vojske, goneći napadača — italijansku vojsku prodrle na teritoriju Albanije. Tih dana kroz grad su prošle stotine zarobljenih italijanskih vojnika pognutih glava, da bi, samo nekoliko dana kasnije, paradirali ulicama grada kao pobednici, zahvaljujući prodoru jedne male nemačke motorizovane jedinice.

Odmah posle okupacije Debra, Italijani su počeli da organizuju i jačaju svoju vlast. Formirali su prefekturu i opštinsku upravu, koje su bile potčinjene takozvanom komitetu za oslobođene krajeve sa sedištem u Prizrenu. Uporedo sa ovim, oni su nastojali da se predstave kao oslobođioc, prijatelji i jedini zaštitnici albanskog naroda, kao jedina sila koja se bori za stvaranje velike Albanije.

Takva italijanska propaganda, kao i činjenica da su Šiptari za vreme bivše Jugoslavije bili nacionalno ugnjeteni, doveli su do toga da je prvih dana okupacije deo šiptarskog stanovništva smatrao Italijane oslobođiocima.

Juna 1941. godine u Debar je došao Mino Minoski, zidarski radnik. On se povezao sa Petkom Sekulovskim, obućarskim radnikom iz Debra. Obojica su bili stari komunisti i znanci. Uprkos tome što nisu bili povезani sa partijskim rukovodstvom Makedonije, oni su u gradu počeli da okupljaju simpatizere Partije. Ubrzo su od njih stvorili prvu grupu aktivista. Kasnije su formirali takve grupe i u selima Rajčice, Banište i Selce. Te grupe su počele da se suprotstavljaju italijanskoj propagandi.

U Debar su tada počeli da se vraćaju i oni koji su za vreme bivše Jugoslavije živeli u Albaniji. Oni su od aprila 1939. godine, kada je Albanija izgubila nezavisnost, imali mogućnosti da dobro upoznaju namere Italijana i kod njih nije

bilo iluzija o oslobođilačkoj ulozi italijanskih okupatora. Među povratnicima je bilo i članova komunističkih grupa koje su u ono vreme postojale u Albaniji. Ti ljudi su umnogome zaslužni za formiranje prve grupe aktivista od šiptarskih omladinaca 1941. godine.

Blagodareći delatnosti komunista Makedonaca, kao i naprednih Šiptara iz grada i onih koji su dolazili iz Albanije i radili na razobličavanju italijanskih okupatora, splasnulo je oduševljenje šiptarskog življa kojim je dočekao »oslobođilačku ulogu« italijanskog okupatora. Italijani su u to vreme pokušali da formiraju sekcijske fašističke partije, fašističke omladine i da regrutuju što veći broj Šiptara u redove fašističke milicije. Međutim, komunisti i njihovi simpatizeri su razvili veliku aktivnost i okupator nije mogao da ostvari svoje namere. Na prste su se mogli nabrojati oni koji su se upisali u redove fašističke partije i fašističke omladine. To su bili uglavnom ljudi koji su to učinili da bi sačuvali svoja mesta kao službenici. U redove fašističke milicije, pak, upisalo se samo nekoliko avanturista.

Zbog slabog odziva šiptarskog i pasivnog odnosa makedonskog življa okupator je odlučio da zavadi Makedonce i Šiptare i poseje razdor, netrpeljivost i nacionalnu mržnju. U tome poslu on se oslanjao na nekoliko građanskih političara bivše Jugoslavije koji su mu se stavili na raspolaganje. I dok je okupator preko jednih želeo da se predstavi kao oslobođilac šiptarskog življa njihov prijatelj i zaštitnik, preko drugih je Makedonce želeo da prikaže Bugarima.

U toj politici nije se ostalo samo na rečima. Italijani su pokušali da zavade Makedonce i Šiptare isticanjem zastava. Šiptare su podsticali da istaknu albanske, a Makedonce bugarske zastave. Jednog dana oko toga se izrodila i svadba. Jedan Makedonac je, po nagovoru Italijana, skinuo albansku zastavu sa kafane »Dvadeseti vek« i izgazio je. To je trebalo da posluži kao povod za razračunavanje između Makedonaca i Šiptara.

Međutim, zahvaljujući uticaju komunista takve provokacije nisu dale očekivane rezultate. Komunisti su objašnjavali stanovništvu da je okupator namerno organizirao ispad sa zastavom, da bi izazvao bratobilačku borbu između Šiptara i Makedonce. »Nema za što da se svadamo oko tuđe zastave. Ta zastava nije albanska, već fašistička« govorili su šiptarskom življu šiptarski aktivisti. »Mi nismo Bugari i zato ne treba da ističemo bugarsku zastavu« — govorili su Makedonci, komunisti. I umesto da posluži za podgrejavanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti, ta provokacija italijanskog okupatora je postigla suprotan efekat, doprinela je jačanju bratstva i jedinstva među stanovnicima obeju nacionalnosti.

U to vreme Mino Minoski je po direktivi Kuzmana Josifovskog formirao Partijsko povereništvo od nekoliko članova. Ono je u jesen 1941. godine razvilo veliku aktivnost. Komunisti su savetovali da se skuplja i čuva oružje, da se sabotiraju pripreme za sprovodenje desetka u naturi i sl. Povereništvo je organiziralo nekoliko baza za skrivanje oružja — jednu u Debru i po jednu u selima Rajčica, Banište i Selci. U isto vreme širila se i mreža onih koji su materijalno pomagali narodnooslobodilačku borbu.

No i okupator nije sedeо skrštenih ruku. Suоčen sa izmjenjnim stavom stanovništva prema njemu, on je počeo da preduzima oštре mere protiv naroda u cilju pritiska da se pronađe i sakupi skriveno oružje. U tu svrhu je doveo u Debar zloglasnog Šemsi Zimurija, koji se služio terorom i javnim batinjanjem. Taj zločinac je primenjivao fizička nasilja nad makedonskim življem po selima, dok u gradu, kao i u šiptarskim selima u blizini grada, to nije smeо da učini pa je pribegao ubeđivanju. Međutim, ubrzo se uverio da na taj način neće postići nikakav uspeh. Zato je pokušao da iskoristi versku zaostalost. Tražio je od svakoga da se zakune da nema oružja.

Komunisti su objašnjavali seljacima da mogu slobodno da se zakunu da nemaju oružja, i da se time neće ogrešiti o svoje versko ubeđenje, ako pri davanju zakletve ne nose sa sobom oružje. Mnogi su ih poslušali i sačuvali oružje. Neki su pak predavali staro, polomljeno ili potpuno neupotrebljivo oružje.

Komunisti su činili velike napore na učvršćivanju i proširivanju partijske organizacije. Počele su i pripreme za formiranje Mesnog komiteta KPJ, koji je formiran nešto kasnije (aprila 1942. godine).

Partijska organizacija je u to vreme pomagala organizovanje narodnooslobodilačkog pokreta i partijskih organizacija na teritoriji Albanije.

Ljutfi RUSI

OSLOBOĐENJE ŠAVNIKA

Četrdesetak kilometara sjeverno od Nikšića, na automobilskom putu Nikšić—Pljevlja, na sastavcima triju planinskih rječica i u podnožju planinskih masiva Krnova, Vojnika, Sinjaljevine i Durmitora, nalazi se varošica Šavnik. Sa malim kamjenim kućicama, pripajenim uz obale rječice i vrlo bogatom klimom, pritiješnjen rječnim kanjonima i uokviren brdima i planinama, i dotada bez uočljivije brige ljudskih ruku, podsjeća više na neki stari primorski gradić.

S proljeća, kada zažubore njegove rječice i potoci, kada olista drveće i ozelene livade i pašnjaci, kada se počnu miješati pjesme ptica i čobanica, kad sve što diše izlazi iz svojih zimskih skrovišta, Šavnik i njegova okolina pružaju sliku sve veličanstvenosti i draži prirode. Divno je tada u njemu. Divno je u njemu i ljeti. Divne su mu i jeseni. Sve do početka zimskih mjeseci, sve do pada prvog snijega. A onda? Kad počinje zima, kad prvi sniježni pokrivač, zatvarajući automobilski saobraćaj — opominje da Krnovo i Durmitor najavljuju svoju prirodnu nadmoćnost... Onda, od novembra do marta, kad s vremena na vrijeme snježni vihori s okolnih planina zabruje svojim potmulim zvucima, praćeni stravičnim zapomaganjima izgladnjelih vukova i ukrste svoje neumoljive surovosti, kad se zemlja »sveže s nebesima«, onda kao da тамо prestaje svaki drugi život. Onda, kad uslijed češćih padavina i povremenih snježnih oluja, snježni pokrivač postaje sve deblji i deblji, da bi na pojedinim planinskim prevojima porastao i po nekoliko metara visine, Šavnik — odsječen od ostalog svijeta i priviknut surovostima zime — strpljivo čeka njen kraj. Tako je to stalno. Tako je to svake godine. Tako je bilo i 1941. I, baš blagodareći tome i snježnim nanosima na Krnovu, Italijani su kao okupatori došli u Šavnik tek u maju. Snježni nanosi omeli su ih i tada da u Šavnik uđu pompeznije, pobjedonosnije i oholije,

kako su to praktikovali pri ulazu u druge krajeve naše zemlje. Prinuđeni su bili da u Šavnik, od pravca Nikšića, uđu nešto tiše, pješke ili na mazgama, u koloni po jedan. Više kao karavan zamornih kiridžija nego kao odred vojske »pobjednika«. Možda im je bilo krivo što dolaze sa zakašnjenjem, bez motorizacije i bez mogućnosti da pruže bolju sliku snage i moći svoje imperije. Možda im je bilo krivo što je baš njima zapao Šavnik, a možda... možda su predosjećali šta im se sve može desiti u već ozelenjelim, vrlećim kanjonima šavničkih rječica. A mi! Mi smo očekivali njihov dolazak kao nešto normalno, kao nešto što mora doći. Jer, sva naša zemlja, svi njeni krajevi, već su se nalazili pod vlašću okupatora. I naravno, ni srez šavnički nije mogao ostati pošteđen.

U bivšoj Jugoslaviji, do njene kapitulacije, u Šavniku je pored škole, pošte i opštine i nekoliko trgovackih radnji i kafana, postojao i izvjestan broj sreskih ustanova. Kapitulacijom Jugoslavije nestalo je i njih. A ono malo službenika, što je godinama tu tavorilo, pijuckalo i spletkarilo, odmah je napustilo svoje kancelarije da se više nikad ne povrati u njih... Ostala je samo nekolicina zadrtih žandarma, negdje prikrivenih, kako bi sačekala dolazak Italijana i stavila im se na raspolaganje. Zaključane su i pošta i škola, zaključane ustanove, zatvorene trgovacke radnje. Nema pisama i novina. Nema telefonskih razgovora. Nikakvog saobraćaja, nikakve vlasti. Svako je svoj gospodar. Priče o pećinskom novcu i aparatima pomoću kojih Italijani po Nikšiću pronalaze zlato, o ulasku Turske u rat i slično, brzo se šire. Pojam o Turskoj pod utiskom je njene nekadašnje moći. Raspad stare države, raspad je i cijelokupnog njenog aparata, pa i svih njenih građanskih partija. Nigdje ni jednog građanskog političara. Kao da su svjesni svoje krivice! Nikcu, starom radikalnu, što pod lipom svakodnevno čami i pogledom ironično snima prolaznike, već poodavno niko se i ne javlja. Šepuri se samo Tomo Kršikapa, beogradski advokat, pristalica Sekule Drljevića. Izbio je odnekud. Ozarenog lica, pokušava da organizuje vlast i objasni »oslobodilačku« misiju Italijana. Dan-dva boravka u Šavniku bili su mu dugi. Krišom je pobjegao. Narod, ostavljen sam sebi, upire pogled samo u ljude, u omladince, koje je još odranije znao kao komuniste. A brojno mala partijska organizacija ondašnje šavničke opštine, od svega sedam članova, uliva mu povjerenje u bolje dane i bolju budućnost.

U takvoj situaciji Italijani dolaze u Šavnik. Njihov dolazak je oživio i ubrzao rad naše partijske jedinice. S mladalačkim zanosom i neograničenom vjerom u srećniju budućnost, sprovodeći direktive Partije, danonoćno smo obilazili sela i zaseoke, pripremajući se za ustanak. Nakon kratkog vremena

nije bilo sela u kome nijesmo imali organizovan gerilski odred. A pored tih odreda, u pojedinim selima smo organizovali i mje-sne seoske odbore, tako da smo u svim selima bili stvarni i jedini gospodari.

Dani pod okupacijom su dugi, duži nego obično. No, ti dani juna i jula 1941, dani rada i krstarenja od sela do sela, dani dogovora za ustank, ipak su prolazili brzo. Duga je bila samo neizvjesnost u pogledu stava Sovjetskog Saveza. Svojim napadom na SSSR Hitler nam je to skratio. Dan našeg ustanka bio je blizu. Sada su nam dani postali duži, jer smo nestrljivo čekali direktivu za napad na Šavnik.

Vijesti o strijeljanju komunista u Zagrebu i Beogradu, o hapšenjima u Nikšiću i drugim gradovima Crne Gore, o obrazovanju »vlade« Drljevića na Cetinju, izazivaju i bol i žeđ za osvetom. Noću se u pravcu Nikšića čuje potmula detonacija topovskih granata. Priče o borbama i oslobođenju pojedinih mjesta u Crnoj Gori dopiru svakodnevno. A za izvršenje plana naše partijske jedinice za napad na Šavnik čeka se samo direktiva. Dolazi red i na nas. Napad na Šavnik treba izvesti 19. jula, izjutra u četiri sata. U napadu će učestvovati samo pripadnici gerilskih odreda.

Iskradajući se noću od svojih porodica i susjeda, pripadnici odreda su 19. jula izjutra na polaznim položajima kod Šavnika očekivali ugovoren znak za napad, ali su ubrzo obavijesteni da od napada treba odustati. To je bila nova direktiva. Disciplinovano i u redu, ali pognutih glava, kao okrivljenici, u kasne jutarnje sate vraćali smo se kućama, ali javno prvi put s puškama, uz iskrene proteste ostalih seljaka zašto i njih nijesmo zvali.

Napad na Šavnik više nije mogao biti tajna ni za koga, pa ni za Italijane. Srećom, sjutradan je došla nova direktiva da možemo napadati kad smatramo da je najpogodnije. Mijenjajući raniji plan samo u tome da pored pripadnika gerilskih odreda u napadu mogu učestvovati i svi ostali seljaci, riješeno je da napad počne 22. jula u četiri sata izjutra.

Dotad mirni, na svoje svakidašnje brige naviknuti seljaci, nekadašnji ratnici i oni još neregrutovani, napuštaju svoje rade, ostavljaju kose i vile i, s puškom u ruci, stavljaju nam se na raspolaganje. Već 20. i 21. jula, od sela do sela, krstare s puškama grupe seljaka, bilo kao kuriri ili kao patrole, bilo i samoinicijativno, tek da vide da li i u drugim selima ide sve kako treba. Svi pitaju, svi predlažu, samo da bi ispalo što bolje. To više nije dogovor nas komunista. To je dogovor sela, dogovor naroda. Ti dani se pamte. A Italijani? Već nekoliko dana niko ni iz Šavnika ni u Šavnik. Mora da znaju ili makar predosjećaju šta im se sve sprema. Dani su im izbrojani.

Noću između 21. i 22. jula, sa određenih zbornih mjestâ, iz svih sela Drobnjaka i Uskoka, kreću kolone naoružanih seljaka, staraca i omladinaca u pravcu Šavnika. Na čelu kolona vodnici gerilskih odreda, članovi Partije i kandidati. Brinu poslednju brigu da bi sve ispalio po planu. U četiri sata izjutra, 22. jula, sve kolone su bile na unaprijed određenim položajima. U rasvit zore, 22. jula, naoružani dobrovoljci stajali su na okolnim brdima i prilazima Šavnika, čekajući znak za napad. Šavnik je bio njihov. Svakodnevno su dolazili u njega. Mnogi su od njih tu išli u školu. Tu su ban Noko i vojvoda Lazar postrojavali njihove stare. Da. Tu su ih pozivali i u načelstvo sreza. I u žandarmerijsku stanicu. Tu su hapsili i saslušavali one koji ih danas predvode. Tu su ih zakidali trgovci i potkradali mlinari. Tu su ih ismejavali i prezrivo posmatrali... Treba ga spaliti. Ne, Ne. Ne treba! On je ipak njihov. On će biti njihov. Šaka mrskih Italijana došla je da gospodari i njima i Šavnikom. Svega ih je osamdeset. Što će oni tu! U Šavniku kao da još sve spava. Nigdje nikoga. Samo poneki Italijan prođe od jedne kuće do druge. Sigurno su u pripravnosti...

Pucnji sa Turije zaparaše vazduh. To je ugovoren znak za napad. Narušiše divnu jutarnju tišinu, jedan za drugim. Peti pucanj izgubi se u rafalima italijanskog puškomitraljeza. Zaista izgleda da nijesu spavalii. Čuju se pucnji sa sviju strana. Borba otpoče. Italijani imaju i mitraljeze. Bacaju i bombe. Valjda od straha. Pucnji i povici sa sviju strana, odzvanjajući kanjonima i liticama Turije, Graca, Košica i Treskovlja, najavljujivali su našu spremnost da je došlo vrijeme obračuna. Borba postaje sve jača. Sve je življe i veselije. Iza Košica izbjija sunce. Kao da je ljepše i čistije nego ikad ranije. Njegovi okrepljujući jutarnji zraci, poslije neprospavane noći, dobro nam dolaze. Nalet ustanika biva sve brži i žešći. Nastaje takmičenje koji će odred, koje selo, koji pojedinac prije uči u Šavnik.

Zajedno s Dužanima, Dubrovčanima i Komaranima Miljanovi i Čedovi Poščanji i Karadžići spuštaju se od Turije niz Petnjički lug. Milićevi i Lazarevi Jaukovići već su na Gojinom brdu. Od previških šuma napadaju Velimirovi i Vukotini Godjeljani sa Previšanima i Milovanovim Grabovčanima. Bijeljani Tome Rajkovića i Milisava Šćepanovića od pravca Košica sustižu se na Berišinoj luci sa Gračanima, Mokranjima i Jovanovim Žižićima i zajednički nastupaju u pravcu zgrade bivše žandarmerijske stanice. S njima je i stari Marko Jošanović. Osamdesetogodišnjak! Od pravca Dobrih Sela sjedinjeni nastupaju Mašovi Uskoci sa Matijevim Dobroseljanima i Jagoševim Srđanovićima u pravcu zgrade silosa.

Zabarikadirani u nekoliko tvrdih kamenih zgrada, nestajući municiju, Italijani se bore na život i smrt. Kao da je

Šavnik zaista njihov. S njima je nekoliko »naših« žandarma i finansa. Takav njihov otpor nijesmo očekivali. No, niko i ne pomišlja na prekid vatre. Borba ulazi u fazu kada je niko više, do konačnog završetka, ne može zaustaviti. Naši hrabro napadaju. Već su u Šavniku. Zgrada bivše stanice je u našim rukama. U dvorištu kuće Vasa Crnogorca, na kućnom pragu, leži mrtav komandir Duškog gerilskog odreda, kandidat Partije — Vojo Malović. Jedan od naših najboljih omladinaca. Nešto dalje od njega borac Risto Tomić. Prve žrtve u borbi za slobodu u srežu šavničkom. Borci sviju odreda već se susreću u Šavniku. Ima mrtvih i Italijana. Borba i dalje traje. Posljednje bombe, posljednji pucnji i povici. Italijanima gine komandant. Ne pucaju više. Počinju da se predaju. Borba je završena. Imaju osam mrtvih i petnaest ranjenih. Mi dvojicu mrtvih i četvoricu ranjenih. Predaju nam dva mitraljeza, nekoliko puškomitrailjeza, stotinak pušaka, oko petsto bombi, dvadeset pištolja, municiju, ostalu vojnu opremu i veću količinu hrane. Jadni su.

Sedam je sati. Šavnik je oslobođen. Bio je prvi put zaista naš. Kraj stare osnovne škole, u kojoj je nekada učitelj pop Luka Đurović vršio naročiti metod testiranja svojih đaka, orilo se crnogorsko kolo oružanih ustanika, uz povike Partije i slobodi. Divno je bilo gledati zagrljene stare ratnike i mlade ustanike. Da li je ikada ovdje bilo tako veselo? Sunce je već visoko odskočilo. Kolo je postajalo sve veće. Članovi Partije pošli su na sastanak radi organizovanja prve narodne vlasti i daljih zadataka koji su ih očekivali ...

Vojin JAUKOVIĆ

ZBJEG HERCEGOVAČKOG SELA POPLAT

Seoske mahale Poplata odvajkada je život upućivao na čvršće veze sa gradskom čaršijom u Stocu. Duh varošice, onaj kojim odiše sredina sitnih trgovaca i zanatlija odražavao se vidno na način mišljenja i život seljaka. Stanovnici Poplata su poprimili neka obilježja bliske čaršije i našli se negdje na sredini između građana i seljaka. Poplačani su obično bili raspoloženi za rječite diskusije sa iznenađujućim poznavanjem pitanja i dogadaja iz raznih oblasti i geografskih širina. Odavali su obaviještene seljake, koji mudro rasuđuju i sude, karakteristične po tome što svoja krajnja mišljenja daju nekako dvo-smisleno i u poslovičnom obliku. U svom selu razvili su kulturno-zabavni život preko dobro snabdjevene seoske čitaonice, diletanske pozorišne grupe, muzičke sekcije, a isto tako i sport-skom aktivnošću omladine. U selu je bila skoro iskorijenjena nepismenost, znatan broj omladine pohađao je srednje škole, dok se jedan dio otiskivao i na fakultete.

Poplačani su živjeli u većini dosta siromašno. Zaostala seljačka gazdinstva veoma su malo prinosila pod udarcima suše, nerodice i eksplotatorskog sistema. Prihodi su jedva doticali za dugove, porez, kamatu i za najskromnije nabavke industrijske robe. Poplačani su zbog toga, kao i drugi seljaci, u predratno vrijeme grcali u dugovima i oskudici pa je održanje go log života ukućana bio i njihov osnov života. Samo veoma mali broj, za tamošnje prilike, imućnijih seljaka isticao se težnjom da vrhuni u selu i da iskorišćava seosku sirotinju. Prema tim, mahom rodbinski povezanim seoskim gazdicama drugi seljaci su ispoljavali neskrivenu mržnju i zbog toga, što su se seoski »vrhovi« uvijek dodvorivali organima vlasti i šurovali sa predstvincima raznih političkih stranaka.

U selu je bilo oko stotinu srpskih porodica, pored desetak hrvatskih i muslimanskih domaćinstava. Nacionalna i vjerska

podvojenost su tinjale, iako su odnosi formalno tekli bez oštih manifestacija netrpeljivosti.

Tako je, u najopštijim okvirima, izgledalo selo Poplat koje je, uzgred rečeno, u okolini uživalo ugled naprednog. Burni događaji, rat i okupacija, zateći će ga ovakvog i ono će potpuno izmijeniti dotadašnje životne brige. Zapravo, seljaci će tada doći u najveće životne opasnosti i stupiti u borbu za pravo na opstanak. Tek u toj borbi dio njih, poslije svih grozota okupacije i ustaškog terora, uvjerio se u ispravnost ranijeg ukazivanja komunista. To što će oni ipak, u krajnjem ishodu neravne borbe, sebi osigurati opstanak i izbjegći totalno istrebljenje, prije svega je zasluga napredne omladine, čijom borbom je rukovodila seoska Ćelija KPJ.

FORMIRANJE ĆELIJE KPJ

Izvanredno težak životni položaj bio je kod mnogih Poplačana izvor nezadovoljstva i odlučnosti za naprednu političku akciju. Samo manji dio mještana se aktivnije uključio u razne građanske partije kao što su bile JRZ, JNS, Zemljoradnička ili demokratska stranka koje su propagirajući svoj program nastupale špekulantски i šovinistički. Zbog toga najveći dio seljaka iz Poplata nije prihvatao to i takvo stranačko politikanstvo.

Nije bilo potrebno boraviti dugo u Poplatu pa da se osjeti napredno političko strujanje. Ćule su se težnje za socijalnim i pravednjim poretkom. Osjećalo se da u selu djeluju komunisti i ljudi koji su na neki način upoznali revolucionarnu borbu radnika i seljaka. Simpatije za politiku i borbu KPJ neskriveno su se iznosile. Snažnija politička akcija naprednih seljaka već je nekako 1937. godine sve više uzimala maha. Već tada mladi student prava Marko Mihić¹, protjeran od policije sa fakulteta u Beogradu kao komunista, radio je sa najvećim žarom među stanovništvom svoga kraja. Požrtvovan i ideoološki oformljen politički radnik Marko ubrzo postiže velike uspjehe na okupljanju naprednih ljudi ne samo u Poplatu već i u gradu i širom stolačkog sreza.

U Poplatu se ta napredna aktivnost intenzivno odvijala kroz razne oblike. U okviru »Seljačkog kola« ona je posebno bila uspješna. Seljaci, a u prvom redu seoska omladina, sve više su se uključivali u kulturno-zabavni rad ove legalne organizacije. Posvećena je naročita pažnja seoskoj čitaonici, naime da se njen knjižni fond što više obogati djelima naprednih pisaca, kao Gorkog, Cankara, Ostrovskog i drugih, a da čitao-

¹ Zvijerski ubijen sa svoja dva brata od ustaša u Stocu polovinom juna 1941. godine.

nica kao takva bude centar oko koga će se omladina okupljati. Diletantska dramska grupa takođe je često nastupala. Davala je predstave u svom selu, u Stocu i okolnim selima. Tako je došlo do saradnje sa naprednom omladinom grada pa su češće organizovani i zajednički nastupi gradske i seoske omladine. »Sluga Jernej i njegovo pravo«, »Voda sa planine« i drugi radovi, skečevi i recitacije naprednih pisaca ispunjavali su programe tih nastupanja. Poplatska omladina u to vrijeme posjeduje i dobro uvježbani orkestar, poznat i u drugim selima. Sportska aktivnost takođe je služila kao polje rada napredne omladine. I rezultati takve, po obliku privlačne i idejno napredne aktivnosti među seljacima nijesu izostali.

Na dan 15. XII 1939. godine u selu Poplatu formirana je čelija KPJ. Prvi članovi bili su Mirko Mihić², koji je izabran za sekretara čelije, Vlado Ružić i Spasoje Mitrinović. Formiranju čelije prisustvovao je i njen organizator Marko Mihić sa još jednim drugom. Oko partijske čelije okupilo se na desetine mlađih i starijih seljaka, raspoloženih da se odlučno bore za njene ciljeve. Međutim uslijed strogog kriterijuma oko prijema u KPJ ostao je veliki broj onih koji su po svojim političkim shvatanjima i aktivnosti trebalo da budu primljeni.

Svojim radom su komunisti i napredni mještani ubrzo osigurali politički uticaj u Poplatu. Neki događaji iz toga vremena mogu snažno poslužiti kao pouzdan dokaz za to. U periodu predizborne kampanje nijedan predstavnik građanskih stranaka nije uspio da u selu održi politički zbor. Napredni seljaci pod vođstvom komunista su sve ovakve zborove razbili a agitatori su morali da pobegnu. Za vrijeme parlamentarnih izbora 1938. godine, KPJ je podržavala udruženu opoziciju. Oko 80% seljaka iz Poplata glasalo je za listu opozicije.

Takav razvoj političkih prilika u selu nije ostao nezapažen i bez reagovanja vlasti i predstavnika građanskih partija. Politička vlast u sredu odmah je preko žandarmerije otpočela da kontroliše politički život u Poplatu, proganjajući sve one koji nisu bili poslušni režimu. U to vrijeme, vlasti su u selo dovele učitelja Vukasovića i popa Cvitanovića kao nosioce političke borbe protiv naprednog pokreta. Prvi je bio okorjeli četnik, kakav će kasnije i završiti, a drugi je nastupao kao ovijani ljetićevec. Pop i učitelj sa dijelom sebi privrženih seoskih domaćina, organizovali su spreg i front protiv naprednog pokreta. Sukob je bio oštar i bez kompromisa. Najprije se seoska reakcija, potpomognuta vlašću, okomila na komuniste nastojeći da im onemogući svaki nastup na javnim priredbama. Često su inskonstruisane pritužbe kako bi vlasti mogle inter-

² Poginuo kod Nevesinja kao borac NOV krajem juna 1943. godine.

venisati protiv najnaprednijih ljudi u selu. To je otežalo rad naprednog pokreta, ali se ničim nije moglo spriječiti njegovo dalje jačanje pa su sukobi poprimali sve oštire forme. Kad je žandarmerijska straža pokušala da spriječi nastup napredne omladine u seoskoj sali 21. XI 1940. godine, komunisti Marko Mihić i Vlade Ružić sa nekolicinom aktivista stupaju u fizičku borbu i potiskuju žandarme iz sela, a u zauzetoj sali održana je vrlo uspjela priredba za seosku omladinu.

Uspjeh borbe komunista u Poplatu naročito se vidi po rezultatima opštinskih izbora 1939. godine. Na izborima za vijećnike opštine Burmazi komunisti su uspjeli da postave svoje kandidate, ističući ih na takozvanu nepartijsku listu. Kandidati Partije dobili su veći broj glasova te je ona preko tako izabranih vijećnika uticala na rad opštinskog odbora.

U punom jeku rada, kad su komunisti Poplata uspjeli da povedu i ujedine većinu seljaka, došao je aprilski rat a sa njim i posve novi uslovi rada seoske čelije.

ZLOČINI USTAŠA

Tek mobilisani seljaci ubrzo su se vraćali kućama bježeći od zarobljavanja, razočarani svim onim što su u vojsci vidjeli, a prije svega puni straha za svoju sutrašnjicu.

Seoska čelija koja je po okupaciji ostala bez veze sa svojim rukovodstvom, u centar svoje političke aktivnosti postavila je organizovanje odbrane sela od ustaških i okupatorskih progona svih vrsta.

Prve ustaše pojatile su se sa pristizanjem italijanskih jedinica u Stolac. U stolačkom sredu ustašku vlast počinje da organizuje grupa do tada poznatih fašista i okorjelih šovinista sa Franjom Smoleom na čelu, koji se javlja kao ustaški povjerenik. Kako je u stolačkom sredu Mačekova HSS do tada služila kao ustaška busija i pošto je odmah čitavo svoje članstvo privela ustašama, ove su se brzo ojačale i povezale. Čim su se ojačale, ustaše, već u junu 1941. godine, počinju masovne pokolje stanovništva. Srbima i komunistima su nagovijestile potpuno istrebljenje stavljajući ih »van zakona«. Među prvim žrtvama bio je, sredinom juna, i komunista Marko Mihić. Tih dana pristizale su sa svih strana vijesti o zvјerskim pokoljima koje čine ustaše. Ustaše su kupile građane i seljake, vezivale ih i odvodile na gubilište. Bacale su i djecu i starce u kraške bezdani, često i neusmrćene. Muškarce Srbe — građane Stoca pobili su do posljednjeg u prvim naletima. Sa koljačkim kolonama, dovedenim i iz drugih krajeva, upadali su u sela redom, hvatali ljudi i odvodili ih na gubilišta. Od oko 2 850 žrtava fa-

šističkog terora u toku narodnooslobodilačkog rata u stolačkom srežu, daleko najveći dio otpada na ustaške pokolje u ljetu 1941. godine.

Na ustaške pokolje srpski narod istočne Hercegovine odmah je odgovorio oružanim otporom. Već 3. juna Nevesinjci napadaju i vode borbu sa ustašama kod s. Drežnja. Još više postižu Gačani tri dana kasnije. Polovinom juna i početkom jula na prostoru Nevesinja, Dabarskog polja, pl. Hrguda, kao i u trebinjskom kraju, borbe prerastaju u velike sukobe najveće žestine sa hiljadama učesnika. Porazi i žrtve, naročito na Trusini 3. jula, razjarili su ustaše, da su one u svojim pohodima na istrebljenje srpskog življa bile sve bezočnije.

Za selo Poplat, za koje se znalo da u njemu postoje i djeluju komunisti, ustaške vođe iz Stoca pripremale su potpuno uništenje. Ali one su se i pribajavale otpora te su nastojale da lukavstvom to onemoguće. Tako je koncem jula u selo stigla ustaška komisija radi popisa stanovništva koje, tobože, sljedećeg dana treba da se transportuje kamionima do Čapljine a zatim u Srbiju. »Putnici za Srbiju« mogu ponijeti najvrednije stvari, desetak kilograma težine po osobi, rekao je ustaša na kraju, cinički se predstavljujući kao dobrotvor.

U ZBJEGU

Sve postupke ustaša i okupatorskih vlasti na Poplatu članovi KPJ budno su pratili. Stvoreno je, kao prva mjera, seosko rukovodstvo. Ono se oformilo oko članova KPJ privlačenjem još desetak naprednih ljudi³. Rukovodstvo je preuzele upravljanje selom i preduzelo čitav niz mjera bezbjednosti. Tako je zabranjen i odlazak seljaka u Stolac da tamo ne bi bili uhvaćeni; organizovane su straže za danonoćnu službu, sakupljano je oružje i pristupilo se stvaranju vojne organizacije. U svakom zaseoku izabran je i vojni predstavnik koji je bio obavezan da sprovodi sve mjere vojne prirode. Najveći uspjeh seoskog rukovodstva bio je u tome što je organizovalo najuspješniju službu obavještavanja o namjerama i postupcima ustaša u Stocu. Koristeći poštene ljude iz redova Hrvata i muslimana⁴, kao i političke veze sa naprednim pokretom u Stocu, osigurano je blagovremeno otkrivanje namjera ustaškog centra. U istom cilju blagovremeno su ispitane mogućnosti smje-

³ U tom radu naročito su se isticali: Sava Mihić, Jovo Bodiroga, Milan Bejat, Savo Rupar i Ružići Lazo, Danilo, Miho i Gojko.

⁴ U prvom redu se odnosi na Jozu Radića, Jozu Popca, Mešu Zekića, Muju Tucakovića i Ahmeta Karaicu.

štaja Poplaćana u zbjeg na prostoru pl. Sitnice gdje su se još ranije organizovala za odbranu brojna i međusobno povezana sela.

Prema obavještenjima, dobijenim sa raznih strana, još koncem juna ustaše su odlučile da se 3. avgusta konačno obraćunaju sa Poplatom i njegovim stanovnicima. Predviđele su i učešće brojnih ustaških snaga iz drugih krajeva. Namjeravale su da vojskom okruže selo i da lažnom parolom o preseljenju u Srbiju slome otpor seljaka, a zatim da ih pohvataju, odvezu do sela Bivolja Brda i sve do jednog pobiju i bace u jamu. Za ubice sve je to bilo vrlo prosto. Ali, na drugoj strani, u selu je kovan u isto vrijeme drugi plan. Oko podne 2. avgusta rukovodstvo sela je poslije dvočasovnog vijećanja jednoglasno odlučilo da se u cilju sprečavanja pokolja noću 2/3. avgusta čitavo stanovništvo izvuče u zbjeg na prostor sela: Radimja, Dola i Vranjska. Odlučeno je takođe da se do zbjega ide preko Ravnic i sela Uboska, dalje od puteva, kako bi se izbjegle mogućne ustaške zasjede. Za to je bilo potrebno savladati oko 15 km bespuća i najlučeg krša, obraslog džbunjem. Bile su predviđene i naoružane prethodnice za čišćenje eventualnih ustaških straža i zasjeda kod ceste na Ravnicama ili kod sela Orlja i Zabrdja. Naime, od ranije se znalo da su ustaše okružile Poplat sa svih strana lancem straža s namjerom da spriječe izvlačenje Poplaćana u zbjeg.

Po donijetoj odluci svi učesnici su sa sastanka pohitali u svoje mahale da bi sa prvim mrakom i u najvećoj tajnosti sve stanovništvo prikupili na određeno zborište u gornjem dijelu sela, kod mjesta Baničina Jama. U selu je tada moglo biti oko 500 stanovnika, a od oružja se raspolagalo samo sa 2 vojničke puške, nešto dvocijevki, pištolja i ručnih bombi.

Neki seljaci su dali žestok otpor odluci za odlazak u zbjeg. Komunisti su imali dosta teškoće da o potrebi odlaska ubijede ove ljude koji su za posjed bili tako čvrsto vezani čak i onda kad im prijeti smrtna opasnost. Na kraju su u tome uspjeli — samo nekoliko porodica je zakasnilo i tako ostalo u selu.

Pošto je stanovništvo prikupljeno na određeno zborno mjesto, formirane su dvije grupe koje su krenule bliskim i naporednim pravcima. Na čelu i začelju su išli i odabrani borci, spremni da stupe u borbu i štite izvlačenje. Ljudi, pretovareni djecom i starim roditeljima bauljali su kroz mrak i ljuti kamenjar. Posrtali su i padali, da bi se opet dizali i po stoti put nastavili kretanje. Mala djeca su plakala a njihov plač se razlijegao i onda kad bi roditelji pokušali da ih ušutkaju zapuštanjem usta, ali se ipak išlo dalje.

Kod sela Zabrdja nešto prije svitanja kolone je otkrila ustaška zasjeda, koja je odmah pripucala. Odgovoreno im je

vatrom. Ta pucnjava je još više prestrašila i onako zaplašene ljude. Nekoliko staraca, zahvaćenih panikom, izgubilo se i zatalalo pa su ih ustaše sljedećeg dana pohvatale, odvele u Stolac i pogubile. Istu sudbinu doživjeli su i neki u selu zaostali žitelji sa malom djecom.

U samu zoru Poplaćani su stigli u selo Ubosko, gdje je bio zbjeg, čime je bila postignuta puna bezbjednost naroda. Nastupio je dvomjesečni život u zbjegu, veoma težak ali bezbjedniji. Stanovništvo i tamošnja vojna organizacija svesrdno su prihvatali izbjeglice i omogućili im da se smjeste po kućama na širem prostoru pl. Sitnice. Tamo gdje su stigli Poplaćani su se uključili u čete za odbranu zbjegova, »čete narodne vojske« kako su se tada zvali čije borbe su kasnije prerasle u opšti narodni ustank pod jedinstvenim rukovodstvom Partije. Događaji su kasnije potvrdili da su seljaci sela Poplat ostali vjerni Komunističkoj partiji.

Danilo KOMNENOVIC



PSUNJSKA PARTIZANSKA GRUPA

Član Kotarskog komiteta KPH Pakrac Bonifacije Preč,¹ strojovođa šumske željeznice iz Pakraca, rekao mi je 20. oktobra 1941. da u naredni četvrtak odem u Pakrac i da u 13.00 časova budem u Cicvarinoj birtiji, da stanem kod šanca i da nešto pijem. Tačno u 13 časova doći će jedan visok, jak, crnomanjast čovjek u kišnom mantilu, pa ako bude padala kiša reći će:

— Ah, što je ružno vrijeme — a ja treba da mu odgovorim:

— Biće bolje.

Ako bude lijepo vrijeme, on će reći:

— Ah, što je vani ugodno! — a ja da mu odgovorim:

— Biće još ugodnije.

Tako je i bilo. U naredni četvrtak otišao sam u Pakrac; bio sam nekih deset minuta ranije u Cicvarinoj birtiji. Stao sam kod šanca i poručio piće. Tačno u 13 časova ušao je očekivani drug. Izmijenjali smo ugovorene riječi, na što mi on reče:

— Da malo prošetamo?

— Možemo — rekoh i čim smo izašli van, uputisemo se u pravcu bivše pošte.

— Ti si Sever?

— Jesam.

— Jel' ti rekao Preč da dođeš tu?

— Jeste.

— Jedna grupa naših drugova treba da se prebaci k tebi. Imaš li ih gdje smjestiti?

¹ Bonifacije Preč Garavi od 1934. godine je bio sekretar čelije pilane u Pakracu. Za člana Kotarskog komiteta KPH Pakrac izabran 22. juna 1941. Aktivno radio na organizaciji ustanka. Poginuo 27. marta 1942. kao politdelegat Psunjskog odreda u borbi na Psunjju.

— Imam, neka dođu — odgovorih.

Upitah ga kada će oni doći.

— Možda već sutra naveče. Za dva-tri dana sigurno.

Dogovor je bio gotov. Rastali smo se. Bio je to Bogdan Crnobrnja Tolja, tada sekretar KK KPH Pakrac.

Tih dana se nisam udaljavao iz svog sela, Velikog Budića. Čekao sam. No, prošlo je ugovorenno vrijeme. Po podne 27. oktobra došao je k meni Marko Kljakić, član KP iz sela Brezina, pripadnik partizanske grupe u Psunju. Dobro sam ga i prije poznavao, pa provjeravanje nije dolazilo u obzir. On se mene manje sjećao, a došao je prema informacijama koје je dobio od Mane Trbojevića i Dušana Marijana.

I ljudi u mom selu su znatiželjni kad kod susjeda dove nepoznat čovjek — dolaze da ga vide, da pitaju tko je i odakle je. Posebno u toj godini, godini straha i zebnje od ustaških pretnji, ljudi su od svakog nepoznatog čovjeka očekivali da čuju nešto novo, nešto što bi im donijelo malo nade i sigurnosti. Tako je tada došao i moj susjed Dmitar. Za Marka sam rekao da je radnik iz Koturičkog Potoka, gdje se sve do priprema za ustanak sjekla šuma. Mignuo sam Marku da sa Dmитrom ne zadire u razgovor o našoj stvari. Dok je moja mati spremala jelo, šapnuo sam ženi da osmatra selo i pazi, jer su ustaše i žandarmi skoro svaki dan upadali u selo. Kad je Marko počeo jesti, Dmitar se digao i otišao. Kod nas je običaj da se ponudi jelom i komšija, ali to nismo učinili i vjerujem da se Dmitar našao malo i uvrijeđen. Zato je i otišao, a mi smo to i htjeli.

Kada smo ostali sami poveli smo razgovor o stanju i naoružanju ustaša i pandura u Bučju, o mogućnosti smještaja partizanske grupe na sektoru sela Budića i o spajanju Psunjske i Papučke partizanske grupe. Poslije razgovora Marko mi je rekao da će Psunjska grupa za dva-tri dana doći u Budice. Opet sam čekao, ali poslije tri dana došao je sam Balja,² rekao mi je da je s grupom bio u Psunju i da su promjenili plan. Sada on ide u Papuk radi povezivanja grupe, a da ja za prekosutra uveče sazovem sastanak najaktivnijih predstavnika i članova NO odbora iz okolnih sela. Tako je i bilo.

Milan Prodanović Graho³ i ja sazvali smo sastanak predsjednika i nekih članova NO odbora za sela Veliki Budići, Koturić i Zabrdski Popovci, a iz Bučja je bio pozvan općinski

² Blagoje Gerdijan Balja do okupacije radio kao metalski radnik u Beogradu i Kraljevu, kada je upućen u zapadnu Slavoniju da radi na organizovanju NOP. Sada penzioner u Pakracu.

³ Sada penzioner u Zemunu.

pandur Ivan Draksler,⁴ koji je s nama blisko surađivao. Iz Koturića su rastanku prisustvovali Joca i Dušan Knežević,⁵ iz Popovaca, Maksim⁶ i Rajko⁷ Bojanić, iz Velikog Budića, Milan Prodanović Graho, Stevan⁸ i Simo.⁹ Sastanak je održan 2. ili 3. novembra uveče između 8 i 9 časova u štali Grahe. Iz Papuka se vratio i Balja, koji je rukovodio sastankom. Ljudi koji su stizali na sastanak iznenadili su se kada su vidjeli općinskog pandura. On se u prvim danima NDH loše ponio, neke ljudi je i tukao, ali je uvidio, a i bio je upozoren da to nije dobro, te se brzo povukao i počeo s nama sarađivati. Dao nam je sve potrebne podatke o stanju ljudstva i o naoružanju posade u Bučju. Sjećam se i danas da me je Rajko Bojanić šapćući upitao:

— Što je ovaj tu? — krišom pokazujući prstom na panduru i govoreći da će nas izdati, da nam je »cijela stvar propala«.

Rekao sam mu, takođe šapatom, da bude bez brige, da je pandur naš čovjek.

Na sastanku je bilo riječi o pripremama za likvidaciju ustaške općine u Bučju, a u slučaju da neprijatelj poslije akcije poduzme represalije, ljudima je savjetovano da se povuku u šumu. Osim toga, utvrdili smo da na našem sektoru imamo kod pojedinih ljudi 8 pušaka, par pištolja i nekoliko stotina metaka. To se oružje nalazilo kod pojedinaca koji su bili voljni da odmah idu u partizane, ili da daju oružje.

Nedugo iza toga poručio mi je Marko Prokopić, lugar iz sela Sažija, da su žandarmi u Kamenskoj saznali da sakupljaju neko oružje, hranu i odjeću, da spremamo ustanak i da se čuvam, jer će me hapsiti. Čuvaо sam se i do tada, ali od tada još više. Nekako u to vrijeme su počele da dejstvuju seoske straže u svim selima ispod Ravne gore i Psunja.

Poslije sastanka Balja i ja smo pošli u sela oko Kamenke, gdje je Dako Pauč trebalo da organizuje sastanak u šumi između sela Amatovca i Bogdašića. No, kako su toga dana tamо krstarile žandarmerijske patrole, sastanak nije uspio — Balja je otišao na Papuk, a ja sam se vratio natrag u Budiće. Uveče 9. novembra Balja se vratio sa Papuka sa Perom Stojanovićem¹⁰, koji je imao puškomitrailjer, i Dušanom Čakardićem iz

⁴ Bačvar, pomagao kao simpatizer NOP do 1944. godine. Sada u Hrvatskom Ljeskovcu.

⁵ Zemljoradnici iz Koturića, nosioci Spomenice 1941.

⁶ Zemljoradnik, živi u Popovcima, nosilac Spomenice 1941.

⁷ Zemljoradnik, sada živi u Bučju.

⁸ Sada živi u Brekinskoj, općina Poljana, zemljoradnik.

⁹ Poginuo juna 1943. u borbi za oslobođenje Sirača.

¹⁰ Poginuo 1943.

Papučke partizanske grupe, koje je vodio u Psunjsku partizansku grupu. Pošto smo se Graho i ja kompromitovali, a žandarmi su nas počeli goniti, priključili smo se grupi i otišli u partizane u Psunj. Jedan dio Psunjske partizanske grupe na čelu sa Dušanom Marijanom Zucom¹¹ i popom Jovanom Zecom Jolom¹² nalazio se tada u selu Jakovcima. Kad smo došli u grupu bilo nas je ukupno 22 borca. Zuco se odmah interesirao za stanje u Bučju. Izvjestio sam ga o tome, poslije čega je slijedio dogovor za napad na općinu. U selu smo ostali do sutra uveče, 10. novembra. Nalazili smo se u štaglju Laca Slavujevića.¹³ Toga dana, oko podne, prošla je žandarmerijska patrola kroz Jakovce. Gledali smo ih kroz rupe brvnatog štaglja. Svi smo bili nestrpljivi. Neki borci su htjeli da pucaju i potuku žandarme, ali komandir Zuco nije dao, jer bi time propao plan za napad na općinu.

Uveče, oko deset sati, krenuli smo na Bučje. Kad smo došli do mjesta bilo je skoro jedanaest sati. Mislili smo da sve spava, ali se u birtiji ustaškog tabornika Krizmanića nalazila grupica ljudi, među kojima i općinski pisar Acan Nikola — zabavljali su se pićem i kartama. Prvo smo presjekli telefonske žice, a potom se rasporedili po grupama. Graho i ja određeni smo pod prozore blagajnikovog i bilježnikovog stana da nam ne bi pobjegli. Laco je postavljen na stražu od zaseoka Štekovića; jedna grupa na čelu sa Zucom, Jolom i Baljom operirala je u općini, gdje je razoružala pandure, popalila općinsku arhivu, a dio je bacila u bunar; grupa je dobila zadatak da uhvati ustaškog tabornika Krizmanića. Pero mitraljezac je sa još jednim borcem i s mitraljezom postavljen na raskrsnicu pred općinsku zgradu. Kada su borci upali u birtiju, kartaši su njihov poziv za predaju shvatili kao šalu, a Krizmanić se u međuvremenu uspio da sakrije. Kartaši su istjerani napolje, a općinski pisar se uputio prema mitraljescu koji ga je ustavljaо. Pisar je i to shvatio kao šalu i rekao: »Što se šališ?« Pero je pustio rafal i pisaru prebio noge, na što je ovaj počeo da jače. Stari Jakob Draksler kada je čuo rafal skočio je iz kuće

¹¹ Do okupacije 1941. sudija Kotarskog suda u Pakracu, član MK Pakrac. Radio u ilegalnosti na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO 30. septembra 1941. kada je izabran za komandira odreda, a decembra 1941. postaje komandir Psunjske čete. Poginuo 27. marta 1942. na Begovači — Psunj.

¹² Porijeklom iz Crne Gore. Do okupacije bio je svještenik u selu Donjim Grahovljanim kod Pakraca. Od 1937. bio simpatizer radničkog pokreta i KP. Radio u ilegalnosti na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO, kada je izabran za zamjenika komandira odreda. Poginuo 23. decembra 1941. u borbi s ustašama kod Bučja.

¹³ Božo Slavujević Laco iz sela Jakovca, gdje i danas živi kao lugar.

i potrčao prema općini. Naletio je na Laca koji ga je zaustavio i naredio da legne. Stari se nalazio pred kanalom s vodom i kada je pala komanda »lezi!«, zaronio je i tako ležao do svršetka akcije. U općini su uništena dokumenta, a u blagajni je nađeno i zaplijenjeno 264 000 kuna, zatim jedna puška, jedna pisaća mašina i veće količine kancelarijskog materijala i pribora.

Akcija je završena, ali ne s potpunim uspjehom, jer je glavni zadatak bio da se zarobi tabornik, koji se sakrio. Po završenoj akciji uputili smo se na Psunj, u naš logor nedaleko od Duge poljane. Usput smo prilikom jednog večeg odmora održali sastanak članova KP, na kome smo pretresli dobre i loše strane akcije u Bučju. Na tom sastanku primljen je za člana pop Jole, na predlog komandira Zuce. Kada smo došli u logor Stari¹⁴ i Makso iskritikovali su nas zbog toga što nam je pobjegao Krizmanić.

BORBA NA DUGOJ POLJANI — 15. NOVEMBRA 1941.

Nakon ove akcije grupa je preduzela čišćenje Psunja od ustaških špijuna. U noći, 13. novembra uhapsili smo lugare, oca i sina, koji nisu čuvali šumu od šumokradica, već su postali špijuni i aktivni ustaški agenti, prokazujući naše ljude, partizanske simpatizere, koji su bili hapšeni i strijeljani. Poslije tih akcija neprijatelj se dao u potjeru za nama. Naš logor se nalazio na Psunj, u blizini Duge poljane. Štab grupe je bio 14. novembra obavješten da će nas neprijatelj sutra napasti, a što smo svakog dana i očekivali. Lemeš Kozak bio je u stalnom kontaktu s našim štabom i partizanskom vezom u Pakracu. Taj dio Psunja bio mu je dobro poznat, pa mu je štab povjerio i određivanje pravaca patrolama, vezu s gradom i vezu sa selima radi organizacije naše obavještajne službe, kao i radi prehrane. Koliko se sjećam, sve je to dobro funkcioniralo.

Pripremajući se za neprijateljski napad partizanska organizacija je po podne 14. novembra održala sastanak. Sjećam se da je Dušan Marijan Zuco sazvao sastanak članova KP naše grupe i njime rukovodio, pa po tome zaključujem da je bio i sekretar naše organizacije. Imali smo jednu zemunicu, a jedna ili dvije bile su u gradnji. Zemunice smo gradili svi zajedno. Toga dana diskutovali smo s Jovom Kosanovićem, Dušanom Čakardićem

¹⁴ Mirko Kljajić Stari do okupacije je živio u Novoj Gradiški, pravnik, član OK KPH. Radio na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO, kada je izabran za politkomesara odreda. Poginuo početkom aprila 1942. u borbi s ustašama na Gradini—Psunj. Proglašen za narodnog heroja.

i Perom Stojanovićem, pripadnicima Papučke partizanske grupe, koji su sada bili u našoj grupi. Kosanović se nije slagao da našom borbom rukovode komunisti. Čim je došao u logor u polemici s našim rukovodiocima izrazio je sumnju u uspjeh borbe zbog načina na koji je organizuju komunisti, jer da ne vjeruje Hrvatima, i slično. Partijski sastanak je održan desetak metara podalje od zemunica, oko kojih su se uz vatre nalazili ostali borci, nepartijci. Kada je neki od tih boraca upitao: »Što oni tamo rade?«, a drugi odgovorio: »Partijci imaju sastanak«, Kosanović nas je mrko pogledao. Na sastanku je odlučeno da se sutra izađe na položaj, postavi zasjeda i dočeka neprijatelj, a potom da se uputimo u pravcu Papuka. Bilo je riječi i da treba budno paziti na Jovu Kosanovića.

Sutradan ujutro, 15. novembra oko osam sati, veći dio naše grupe izašao je na položaj kod Duge poljane. Neki drugovi — Pepe, Stari i još neki, ostali su u bazi, pripravni da nam u svakom času priteknu u pomoć, a i da osiguraju naše zaleđe. Za rukovodioce zasjede bili su određeni Mane Trbojević Makso i Čiro Dropulić Joža, španski borac. Ispred položaja zasjede prostirala se poveća livada, okružena šumom — to je Duga poljana; s druge strane poljane, sa zapada, otkud neprijatelj treba da dođe, podizalo se brdo obraslo mladom visokom šumom, u kojoj nema zaklona ni od oka, ni od zrna. Naš položaj obrastao je mladim gustim šipražjem izraslim na tlu skoro posjećene šume, što nam je bio odličan zaklon od neprijateljskog oka. Žilavi panjevi i trupci koji se nisu mogli iskoristiti dobro su nam poslužili kao zaklon od neprijateljskog zrna. Položaj je u svemu bio osiguran. Patrolu smo isturili naprijed, na pravac odakle smo očekivali neprijatelja. Snijeg je dosezao do blizu koljena, a počeo je kopniti. Makso i Joža obilaze borce i ispravljuju izvjesne slabosti na položaju.

Odredili su me za pomoćnika mitraljesca Jovu Kosanoviću, da mu punim šaržere, što sam dobro znao. Imao sam pušku, ali ona nije imala zadnjeg nišana. Bila je oštećena u kratkom sukobu sa okupatorom aprilske dana, a zatim bačena u šiblje, odakle su je partizani izvukli.

Kad je naša patrola prešla livadu i zašla u visoku mladu šumu uspinjući se na brdo, u isto vrijeme se i neprijateljska kolona uspinjala na isto brdo s druge, zapadne strane i skoro da se tu, na koti 710 susretnu. Opazivši neprijatelja, patrola je potrčala natrag, prema našem položaju. Neprijatelj je već našao na njen svježi trag. Gledamo neprijatelja, gledamo našu patrolu na koju je otvorena vatrica, ali ne može ravno k nama, jer bi je neprijatelj na brisanom prostoru potukao. Svi smo nestrpljivi. Da otvaramo vatru, rano je — neprijatelj je da-

leko, a ako čekamo da nam se približi, stradaće patrola. Ipak, patrola se mora zaštiti — pala je očekivana komanda:

— Pali!

Zvonki glas druga Makse propratili su pucnji naših pušaka i rafali mitraljeza. Borba je počela, borba s neprijateljem koji je mnogo nadmoćniji i u ljudstvu i u naoružanju. Za nas je ovo prva borba ovakve vrste, u kojoj se frontalno suprotstavljamo neprijatelju.

Kadrovska rok sam služio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, u kojoj sam naučio da rukujem i gađam iz pješadijskog oružja, pa za mene nije bio problem da punim šaržere. To sam dobro znao, jer sam iz toga polagao ispite i spremao se za budućeg podoficira. No, mitraljezac Jovo Kosanović nije bio sa mnom zadovoljan. Počeo me koriti i psovati, jer da mu dobro ne punim šaržer. Kako nije dobro? Nije moguće da sam to zaboravio! Poče da me peče savjest, a i sramota me. Držim šaržer u rukama, punim ga, okrećem i pregledam sa svih strana sjećajući se nekadašnje nastave o opisu istog puškomitraljeza. U sebi ipak zaključujem da je dobro, da to znam. Pogledam ga misleći što on to hoće, kad ugledah na njegovom čelu kraljevsku kokardu, pa se sjetih: sinoć me video na partijskom sastanku i zbog toga »šaržere dobro ne puniš«. Naljutih se i rekoh:

— Eto, puni si sam!

Uzeh svoju pušku i počeh da gadam neprijatelja.

Makso i Joža nas obilaze. Od borca do borca. Ohrabrujuće, krepke i zvonke komande druga Makse slivale su se u zajedničku jeku s pučnjima i rafalima našeg i neprijateljskog oružja.

Mitraljezac Jovo Kosanović ispraznio je šaržer. Pozva me:
— Ajde, puni!

Pogledah ga i primijetih mu osmijeh na usnama. I ja se nasmiješih i uzeh da punim šaržer... bez pogovora...

Uskoro u redovima neprijatelja zapazismo nerad i gužvu. Iako otuda dopiru komande: »Naprijed!« i »Juriš!«, vidimo da oni »jurišaju« natrag: dadoše se u bijeg. Pobjeda je bila naša — prva pobjeda u frontalnoj borbi.

DRUGI NAPAD NA BUČJE

Poslije napada na žandarmerijsku stanicu u Kamenskoj 27. novembra, kao i Trokutske partizanske grupe na kamenolom u Siraču iste noći, partizani Psunjske i Papučke partizanske grupe izvršili su noću 22/23. decembra drugi napad na Bučje.

Psunjski i papučki partizani ponovo su se sastali 20. decembra u selu Kruševu. Tih dana nalazili smo se u selima oko Kamenskog, održavali mitinge i osnivali NO odbore. Tu su se nalazili po jedan vod Psunjske i Papučke partizanske čete. Rukovodioci Psunjskog voda bili su Mane Trbojević Maksio i Jovan Zec Jole, a Papučkog Ivo Marinković¹⁵ i Ivica Mesić. Nakon dva dana, 22. decembra bili smo obavješteni da se u Bučju ponovo formirala neprijateljska posada koja čuva općinu i osigurava ustaše iz Španovice, Pakraca i Kamenske u vršenju terora po selima bučkog kraja. Istog dana donesena je odluka da se ponovo napadne neprijateljska posada u Bučju i likvidira ustaška općina.

Partizani su 23. decembra napali na Bučje, oko 3 sata poslije ponoći. U borbi su žandarmi i ustaše bili brzo savladani. Većina ih se razbježala, ostavljajući i oružje. Zarobljen je komandir žandarmerijske stanice iz Kamenske i jedan pomoćni žandarm, a zaplijenjeno je 23 karabina, 8 lovačkih pušaka, 22 bombe i oko 500 metaka. Gotovo cijela žandarmerijska posada nađena je u Gornjem Bučju, dok su u općini nađeni oni isti panduri koji su bili i u prvoj akciji. Bilježnika, blagajnika i načelnika nije bilo: iako je odbrana bila pojačana, ipak nisu smjeli da dočekaju noć u Bučju.

Ove iste noći, prije no što su partizani napali na Bučje, šumska željeznica je dovezla iz Pakraca jednu veću grupu ustaša, koji su otišli u selo Zabrdsko Rogulje, tamo pohvatali veću grupu ljudi i žena, satjerali ih u školu, povezali žicom i tukli. Kad su partizani našli u Bučju ove vagone, Klepac¹⁶, bivši radnik iste željeznicice, a sada pratilan, upao je u lokomotivu, krenuo kompoziciju najvećom brzinom i pustio je niz Bučko brdo, te se pod selom Ožegovcima stumbala i sva slobomila.

Akcija na Bučju nije bila potpuno ni gotova — Psunjski vod ostao je u Bučju da čisti još skrivene neprijatelje, a vod Ive Marinkovića krenuo je u selo Rogulje na odmor. Izgleda kao da niko nije znao koga je željeznica dovezla iz Pakraca, jer kada je Papučki vod došao u Rogulje, iznenadila ga je vatra i napad ustaša iz škole. Tu je poginuo Ivica Mesić, politički delegat voda. U sukobu s nadmoćnjim ustašama vod se povlačio u pravcu šume Stražmenice i tu se sreo sa Psunjskim vodom, koji se poslije završetka akcije u Bučju uputio preko šume u pravcu sela Bjelajaca. Slijedio je brz i kratak dogovor: da se postavi zasjeda u šumi Hrastnik (obronku Stražmenice)

¹⁵ Poginuo 1944. godine kao potpukovnik, obavještajni oficir štaba VI korpusa; proglašen za narodnog heroja.

¹⁶ Josip Prajka Klepac, član KPJ od 1933. U NOB stupio u oktobru 1941; poginuo februara 1942. u selu Klisi kod Pakraca.

kraj ceste Pakrac — Bučje pod selom Ožegovcima i dočekaju ustaše pri povratku iz Rogulja. Tako je i urađeno. Oko podne su naišle ustaše, goneći grupu ljudi i žena iz Rogulja povezanih žicom, među kojima su bili i Draga Rusmir, naša aktivna suradnica i Božo Slavujević, kovač iz Rogulja. Otvorena je žestoka paljba — prvi hici partizana nanijeli su neprijatelju veće gubitke. Ostaci neprijatelja zauzeli su nasip šumske pruge — započela je žestoka borba, koja je trajala skoro do pet sati poslije podne. U jurišu na neprijateljski mitraljez pao je pop Jole, a poginuli su i naši drugovi Stevo Poljak iz sela Pištane i Mile Jačimović iz Sapne. Ranjeni su Velja Batinić iz Slatinskog Drenovca, Spasoja Vrhovac i Gedžo,¹⁷ oba iz Skenderovaca kraj Pakraca. Ustaše su imale 43 izbačena iz stroja — mrtvih i teže ranjenih. Tokom borbe stizala su im i pojačanja, ali nisu mogla pomoći. Iskoristili su prvi sumrak i kao uplašene zvijeri pobjegli u Pakrac. Zarobljeni narod je oslobođen. I ova po redu druga frontalna borba završila se pobnjedom partizana.

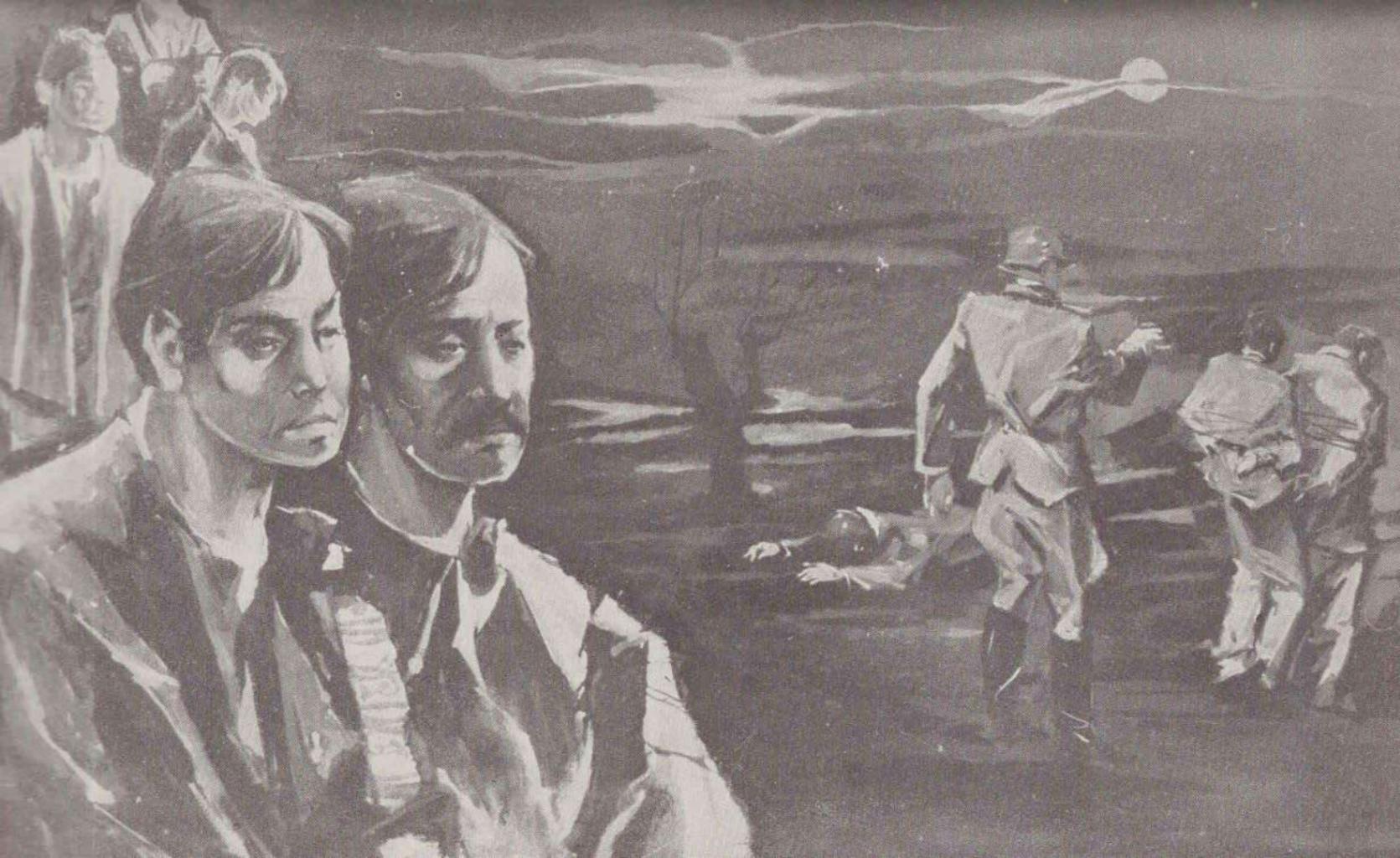
Pred polazak partizana u napad na Bučje naređeno mi je da odem u svoje selo, jer da će u Velike Budice doći jedan drug koji je upućen k meni, da ga sačekam, a potom da se vratim u jedinicu. Došao sam u selo oko 11 sati u noći. Čekao sam.

Osluškivao sam borbu koja se čula iz Bučja. Prošla je noć, zatim jutro i tek iza podneva došao je jedan omalen, postariji čovjek, brzo ide i brzo govori. Donio je pun ranac raznih stvari, među kojima i direktivna pisma i proglašenje CK KPH, te nekoliko bombi, nešto municije i eksploziva. Rekao je da to dam partizanima sa Papuka, a on mora odmah da se vrati. Napomenuo je da uveče mora da bude na određenom mjestu. Poslije sam zaključio da je to bio Pavle Gregorić Brzi i da se vraća u selo Brusnik kod Pakraca, gdje je tih dana održan sastanak vojno-političkih rukovodilaca psunjskih partizana.

Tih dana bila je oštra hladnoća, ali je u noći, kada su partizani po drugi put napadali neprijatelja u Bučju, ojužilo, snijeg se počeo topiti, pa su se pucnji pušaka i borbene partizanske pjesme dobro čuli u selima ispod Ravne gore.

Mirko PRODANOVIĆ SEVER

¹⁷ Gagić Stevo Gedžo, poginuo 1942. u Skenderovcima kod Pakraca.



Toma Šijaković: STRELJANJE (ulje)

ASTANAK ISPOD BOJNE NJIVE

Trideset članova partiske organizacije u Mojkovcu nisu ni pomišljali na odmor i san u toj noći između 12. i 13. jula 1941. godine. Noć — svečani dekor za zakazani sastanak čelije partiske organizacije.

Neuobičajen sastanak: umesto olovke i beležnice komunisti su imali puške.

Neuobičajen dnevni red: prva tačka — formiranje čete; druga — napad na Italijane.

Nije se dolazilo tiho, kriomice. Kao da svi znaju da je to za komuniste Mojkovca poslednji sastanak u ilegalstvu. I prvi u ratnim uslovima.

Očekivao se sekretar Oblasnog komiteta.

Noć je odmicala. Nestrpljenje je raslo.

Sekretar čelije Ljubomir, već po treći put vraća se utiscima sa velikog zbora na Rudom Polju. Pročitan je Proglas Centralnog komiteta, redali su se govornici. Ustanak je njavašen. Žandarmerijska patrola čutala je pognutih glava...

Plavičasti odblesci preko Mučnice donosili su novi vedor dan. Osvitao je 13. jul 1941. godine. Ko je tada mogao od nas i nazreti kako će se snažno zaseći, onim što nosi, u naše živote, u našu budućnost!

U hrastovom čestaru ispod Bojne Njive pušači su uživali u dimu domaće »krdže« i bjelopavličke »škije«.

Zorom je stigao Tršo, umoran od nespavanja i prepešene noći. Stiže da se našali sa Nikolom, najstarijim komunistom po godinama. Reče mu: »Hoće li ona tvoja industrija brzo proraditi?«, peckajući ga za neuspeli pokušaj da na seoskoj potociari napuni akumulatore.

Sastanak je počeo. Sekretar izvrši prozivku i dade reč sekretaru Oblasnog komiteta. Tiho ali snažno objašnjavao je Tršo političku situaciju. Prenosio je direktivu za ustanak.

Napadaćemo manje posade, rušiti puteve, mostove, telefonske linije. Politički rad u masama moramo udvostručiti.

»Drugovi čuvajte ljude...«

Rasle su reči. Činilo mi se da i Tršo raste.

Primicalo se prvo ratno krštenje. Teorija je prerastala u praksu.

Sunce je već bilo u zenitu a sastanak je još trajao. Sredivali su se spiskovi prve Mojkovačke čete. Četiri voda, stotinu boraca; među njima tridesetak članova Partije i devetnaest kandidata i članova SKOJ-a. Mladost Mojkovca stvarala je četu. Ona ista koja je sprečila Stojadinovića da održi zbor na ovom istoriji poznatom mestu, zbog koje su žandarmi sekli telefonske stubove da bi sa njih skinuli crvene zastave...

Dan se bližio kraju kada su se pod Bojnom Njivom, u hrastovoj dolini, zagrljajima pozdravljali drugovi. Jedni su odlazili da u Rogovom Kršu sačekaju kamione pune italijanskih soldata koji su žurili da pojačaju garnizon u Mojkovcu. Drugi su pogledima tražili kasarnu u koju će sutra ući bez lisica na rukama.

Četrnaestog naveče, umesto uvodne reči sekretara odjeknuli su puščani plotuni. Odluka čelije sprovodi se u život.

Napad na kasarnu je izvršen. Počeo je ustank.

Partijska organizacija iz Mojkovca prešla je na najvažniju tačku dnevnog reda, na oružanu borbu. Dugo je trajala ova tačka. Pune četiri godine. Njen završetak nisu svi dočekali. Mnogi od onih što su u dve kolone pošli sa sastanka u hrastovoj dolini nisu više nikada došli tamo, da se podsete na svitanje onog nezaboravnog 13. jula 1941.

*

Ljubomir Baković i Radomir Rakočević, komandanti proleterskih bataljona, otišli su na Goricu, što se diže iznad novog grada do obale Morače. Odmaraju se od ofanziva u Grobnici heroja. Šundekova kosa iznad Mojkovca i Jabuka kod Pljevalja čuvaju uspomenu na poslednje časove njihovog života. Prolaznici zastaju pred spomen-pločama dvojice predratnih komunista iz Mojkovca.

Đuro i Đukan, oba Đukići, zagrljeni leže ispod granita, u kome je vešta ruka uklesala njihova imena, imena komesara četa Treće proleterske brigade.

Bojna Njiva u svojim nedrima čuva komesara čete Mojkovačkog bataljona, Milovana Rakočevića i Anta Strugara. Otela ih je u maju 1942. i skrila u iste rovove gde su njihovi očevi 1915. branili poslednji deo slobodne Crne Gore.

U kanjonu Tare pored širokog puta, na proplanku niže Đavoljih laza, grana se bor zasaden rukom čobančeta. Uspomena je to na Milosava Vidakovića, člana Sreskog komiteta KPJ, ilegalca tarskih stena, željna kopnine. Kada ovim proplankom prođe devojka ili nevesta koja ga je poznavala otme joj se uzdah za Milosavom najlepšim momkom koga je dolina Tare odgajila.

Na Šundekovoj kosi izdiže se humka obrasla bukovim mlađicama. U njoj su kosti zamenika komandanta Bjelopoljskog partizanskog odreda, Rada Radovića. Tu, na domaku njegovog Mojkovca, završio je život ovaj stari i neumorni komunista.

Ostao je hrastovi čestar ispod Bojne Njive. Ostao je da čuva uspomene. Odavde je pošao Filip Žurić, prvi predsednik Narodnooslobodilačkog odbora u Mojkovcu. Njegova humka je kod Prozora, tamo na onom brežuljku gde je kundakom razgonio ustaše. Zarija Jušković je vodio bataljon preko Uvca. Pao je u jurišu za oslobođenje Srbije. I brat mu, Radisav, ostao na Sutjesci. Sa komandirom čete ostali su Vlado, Senka, Velimir . . .

Čuva hrastovi čestar uspomene na Veselina Jovanovića, rukovodioca SKOJ-a u bataljonu, što je iz šestog razreda gimnazije umesto voljene devojke prigrlio pušku, i sa njom ostao na Zlatnom Boru. I na Zeku Bulatovića što ostade u petoj ofanzivi. Na Zagorku Bakoč, pomoćnika komesara bataljona, što sa Prenja neće da dođe u svoj Mojkovac.

Čuva uspomenu na puno onih koje je ispratio 13. jula 1941. godine, kada su pošli da ostvare najvažniju tačku dnevnog reda sa sastanka čelije mojkovačkih komunista.

Velimir JUŠKOVIĆ

PORAZ ITALIJANA I SEPARATISTA
NA ŽELEZNIČKOJ STANICI STUBA
7. NOVEMBRA 1941.

Uoči 7. novembra 1941. godine partizani kočanske i trebješke opštine izvršili su jednu do tada najkrupniju diverzantsku akciju na komunikaciji Stuba — Kuside — Slanske strane. Na toj relaciji temeljito smo porušili železničku prugu i drum, posekli gotovo sve telefonske stubove, iskidali telefonske linije i uništili telefonske uređaje na stanicama Kuside i Stuba. Posle toga na okolnim brdima smo zapalili partizanske vatre, a duž pruge i u železničkim stanicama Stuba i Kuside ispisali parole, pa se onda povukli u svoja sela.

Ova je akcija kod Italijana u Nikšiću izazvala pravi bes tim više što smo mi često rušili ovu, za okupatora izvanredno važnu, komunikaciju, tako da je ona više bila u našim nego u njegovim rukama. Zbog toga su Italijani reagovali sve oštijim i raznovrsnjim merama, kao što su stalno kontrolisanje ove saobraćajnice, nuđenje oružja seljacima naše opštine da čuvaju prugu od partizana, pretnja železničkom osoblju i hapšenje istog sa ove relacije, itd.

I ovaj put Italijani su oštro reagovali. Već sutradan su uputili na lice mesta oko 60 dobro naoružanih Italijana u čijem sastavu je bila i jedna grupa od 12 nikšičkih separatista tzv. »krilaša« sa Tomom Počekom na čelu. Neprijatelj je došao iz dva pravca: »krilaši« kroz Riđanske rupe, a Italijani vozom do porušene pruge. Tu su se sastali i zajednički izvršili uviđaj na pruzi.

Mi smo očekivali reagovanje okupatora na ovu našu akciju, pa smo motrili na svako njegovo kretanje i bili pripravljeni za dejstvo, mada nam je donekle otežavalo situaciju to što zbog gerilskog načina ratovanja nismo bili grupisani na jednom mestu. No, i pored toga, ipak je sve funkcionalo po vojnički. Čim se neprijatelj pojavio na našem terenu, bio je primećen, pa je štab Kočanskog partizanskog bataljona odmah doneo odluku da se

partizani skupe i organizuje napad na ovu okupatorsku vojsku. Odlučili smo da neprijatelja napadnemo na licu mesta, ako bude vršio represalije, a u protivnom, da ga pri njegovom povratku sačekamo negde u zasedi i uništimo.

Pošto nisu činili nikakav teror, sem što su usput uhvatili dvojicu pripadnika NOP-a, a koje smo još istog dana oslobođili, to smo im postavili zasedu u železničkom useku Prijedor, jedan kilometar severoistočno od železničke stanice Stuba. Kako je trebalo brzo raditi da neprijatelj ne bi pobegao, to je štab u ovu akciju najpre pozvao i u zasedu postavio samo gerilce iz najbližih zaseoka oko stanice Stuba. Nas je tada bilo svega 17, a kad je borba otpočela, ovamo su stigli i u borbi učestvovali i gerilci iz udaljenijih sela naše opštine koje zbog kratkoće vremena nismo mogli odmah obavestiti, odnosno pozvati u ovu akciju.

Zaseda je bila postavljena prikriveno samo s jedne strane useka, dok je druga strana bila određena za bacanje bombi na voz čim ovaj bude ušao u zasedu. Usek na izlazu prema nama bio je prezidan stenama da bi voz bio zaustavljen, a u blizini ove prezide bili smo postavili jedan puškomitrailjez koji je imao zadatok da rafalom tuče lokomotivu čim se voz bude pojavio na toj prepreći. Osim toga, prema stanici Stuba bili smo postavili nekoliko najboljih strelaca da tuku neprijateljske vojнике i voz ukoliko budu pokušali da se vrate nazad. Odlučeno je da se odmah posle bacanja bombi, na neprijatelja otvoriti vatrica a onda izvrši juriš.

Sa velikim nestrpljenjem smo čekali da neprijatelj upadne u našu zasedu smatrajući, s obzirom na konfiguraciju zemljišta i naš prikriveni dolazak na ovo mesto, da nećemo biti otkriveni. Međutim, dogodilo se sasvim suprotno od naše pretpostavke i plana. Italijani su ipak doznali o našoj zasedi pa su pred železničkom stanicom Stuba zaustavili voz, iskrcači se i razvili u strelce prema nama nastojeći da nas zaobiđu i napadnu s leđa. U takvoj situaciji mi smo napustili zasedu, zauzeli novi — dominirajući položaj, razvili se u strelice i otvorili vatru na njih, ali i oni na nas. Bili smo blizu jedni drugima, na svega nekoliko stotina metara. Posle otvaranja vatre izvršili smo juriš i odmah ubili Toma Počeka koji je preteći partizanima, išao daleko ispred neprijateljskog stroja. To je pokolebalo Italijane, a naročito »krilaše«, pa su počeli bežati u pravcu železničke stanice Stuba. Mi smo ih gonili i za čas saterali u samu stanicu gde su se zabarikadirali. Samo nekoliko njih bežalo je u pravcu Krupca, ali su ih partizani stigli i pobili ili žive pohvatali. Od njih smo oduzeli oružje i veći broj bombi koje su nam naročito dobro došle za napad na stanicu.

Neprijatelj se iz stanice očajnički branio. Obasipao nas je žestokom vatrom i bombama. Mi smo sve više stezali obruč oko stanice, a kroz prozore smo ubacivali bombe i tukli puščanom vatrom. Tukli smo takođe i po vozu koji je stajao pred stanicom, jer se u njega bio sklonio izvestan broj Italijana. Tako se razvija žestoka i duga borba, jer je neprijatelj davao jak otpor sve dok mu nismo naneli ozbiljne gubitke u ljudstvu i na juriš oteli dva puškomitraljeza kojima se branio sa vrata stanične zgrade. Onda je otpor neprijatelja počeo slabiti, ali mu je tada u pomoć stiglo 7 tenkova iz Nikšića, koji su svojom intervencijom sprečili naš dalji napad i tako spasli jedan manji broj Italijana i »krilaša« od sigurnog uništenja.

Tenkovi su na nas sipali žestoku vatru kako u toku podlaženja, tako i na samoj stanici, sve dok nisu pokupili mrtve i ranjene, a onda su se pod zaštitom vatre i mraka povukli za Nikšić. Posle toga mi smo ušli u stanicu gde se ubrzo iskupilo dosta stanovništva iz naših sela među kojima najviše omladine. Tu smo sredili podatke o rezultatu ove akcije i ustanovili da je u ovoj borbi bilo oko 40 mrtvih i ranjenih Italijana sa jednim oficirom i 6 ubijenih »krilaša«, dok smo mo imali samo dva ranjena druga. Neprijatelj je imao i materijalnih gubitaka. Zaplenili smo mu dva puškomitraljeza, nešto pušaka, revolvera, bombi i municije čime smo prilično upotpunili naoružanje naših boraca. Pored toga voz se prevrnuo na putu za Nikšić, jer je mašinovođa posle bekstva ispred stanice Stuba naleteo na onu našu prezidu u Prijevoru pa su usled toga vagoni iskliznuli iz šina te se cela kompozicija prevrnula.

To je bio bilans ove akcije, gledano vojnički. Međutim, ona je imala i svoju političku stranu koja se ispoljila u tome što su u ovoj borbi učestvovali i mnogi seljaci — aktivisti, a naročito omladina, iz naše opštine, tako da je ova akcija na kraju poprimila karakter jedinstvene borbe partizana i naroda ovog kraja protiv okupatora i njegovih slugu. Istina, u toku ove akcije, kao i kasnije bilo je i takvih pojedinaca koji su se držali po strani ili su protestovali što »izazivamo« okupatora, a drugi opet što izvodimo akcije usred sela jer će sela zbog toga biti bombardovana i paljena, a narod hapšen, interniran itd. Ali uprkos tome, ova akcija je bila pozdravljena od većine stanovnika ovog kraja, jer su se naše mase još jednom osvedočile da je oružana borba sa okupatorom i njegovim pomagачima jedini put kojim treba ići. To je došlo do izražaja i u našim narednim akcijama i borbama sa okupatorom jer ih je stanovništvo našeg kraja takođe masovno podržalo kako slanjem svojih sinova u partizanske redove, tako i na drugi način.

Jedna od takvih borbi bila je i borba sa Italijanima i separatistima u selu Ribnjaku sutradan posle borbe na Stubi kada je neprijatelj pokušao da izvrši odmazdu zbog svog poraza na Stubi. Toga dana Italijani i separatisti su upali sa tenkovima u selo Ribnjak i pohvatili tamošnje seljake koje su zatekli kod svojih kuća. U tom momentu Kočanski partizanski vođa nalazio se nedaleko od sela Ribnjaka, pa je na vest o situaciji u Ribnjaku ubrzo stigao tamo i na neprijatelja otvorio vatru, a zatim prešao u napad. I Italijani su na nas takođe otvorili žestoku vatru naročito iz tenkova, ali su posle kraćeg vremena pod novim pritiskom počeli odstupati u pravcu Nikšića. Pešadija je sa naperenim puškama gonila pohvatane seljake, dok su tenkovi štitili odstupnicu. Mi smo ih gonili i držali pod stalnom vatrom, u čemu su nam naročito dobro poslužili oni puškomitrailjezi koje smo prethodnog dana zaplenili na Stubi. Kad se neprijatelj primicao reci Zeti — svojoj odbrambenoj zoni, mi smo mu sa jednom grupom gerilaca presekli odstupnicu, a ostali gerilci su ga napadali s leđa tako da se našao između dve vatre. Zbog toga je kod njega nastala pometnja i panika, što su pohvatani seljaci iskoristili, istrgli se iz neprijateljskih ruku i došli u naše redove, a Italijani su pobegli u Nikšić.

Tako je neprijatelj i u ovoj akciji doživeo neuspeh. Samo je u Kočanima zapalio dve kuće, dok u Miločanima, gde se bio probio sa dva tenka, nije mogao izvršiti nikakve represalije jer je i ovo selo efikasno branjeno od tamošnjih partizana. U ovoj borbi neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih od kojih je jednog ostavio te je umro u Ribnjaku, dok na našoj strani nije bilo gubitaka.

I ova naša akcija je masovno pozdravlјena, a posebno zbog oslobođenja ovih seljaka od gotovo sigurne smrti kao i zbog odbrane sela od paljenja. Kao posledica toga već sutradan su iz ovih sela u partizane došli novi borci, a najviše omladinci, dok je u selima organizovana seoska straža koja je stalno motriла na neprijatelja i o svakom njegovom kretanju obaveštavala štab Kočanskog partizanskog bataljona. Posle ove borbe izvršili smo, još iste večeri, i akciju paljenja arhive opštine kočanske, tako da okupator više nije imao nikakve evidencije o građanima ove opštine koju bi mogao koristiti za svoje potrebe, niti je pak pokušao da u ovoj opštini uspostavi svoju vlast sve do našeg odlaska za Bosnu jula 1942. godine.

Videvši da ima posla sa ozbiljnim neprijateljem, okupator je nekoliko dana iza ovoga izvršio napad na kočansku i trebješku opštinu i to sa jačim tenkovskim i pešadijskim snagama. Mi smo, poučeni iskustvom iz prethodnih akcija, a ima-

jući obaveštenje da se Italijani ozbiljno pripremaju za odmazdu i represalije, poseli položaje prema Nikšiću i to na pravcima triju mostova na reci Zeti — Vukovog, Železničkog i mosta na Duklu. S obzirom na ozbiljnost situacije pred kojom smo se nalazili, štab nikšićkog partizanskog odreda poslao nam je pojačanje od jednog voda partizana iz Župe nikšićke i Ozrinića pod komandom Milisava Raičevića i Obrada Bojovića.

Za pet do šest dana, koliko smo držali pomenute položaje, neprijatelj nas nije napadao, a onda je jačim tenkovskim i pešadijskim snagama napao naše položaje samo prema Duklu. Posle kraće borbe sa našim snagama na tom sektoru, neprijatelju je uspelo da se probije preko mosta i sa jednom kolonom uputi auto-putom prema Gornjem Polju, a sa drugom ispod sela Zavrha prema Miločanima. U takvoj situaciji, štab kočanskih partizana sa drugovima iz Župe i Ozrinića odmah je doneo odluku da svoje snage prebacimo na položaje iznad sela Zavrha i Miločana. Dok smo mi zaposeli ove položaje, neprijatelj se već bio probio sa tri tenka do ispod sela Miločana i počeo mitraljirati selo, a onda i naše položaje, a sa vojskom je bio zaposeo Karlovu glavicu, sem izvesnog broja vojnika koji su stalno pratili tenkove.

Sa položaja iznad sela, mi smo neprijatelja tukli puščanom i puškomitraljeskom vatrom, a on nas minobacačkom i vatrom iz tenkovskih oruda. Posle višečasovne borbe, neprijatelj je bio prisiljen da napusti ovaj teren i odstupi drumom u pravcu Gornjeg Polja neuspevši da izvrši nikakve represalije, sem što je zapalio tri seoske kuće.

Italijani ovog dana nisu ostvarili svoj cilj ni u selima Gornjeg Polja, izuzev što su opljačkali i zapalili nekoliko kuća i ubili dva seljaka, iako su tamo bili koncentrisali jake snage. Druge represalije nisu mogli izvršiti, jer su i tamo bili dočekani vatrom i napadnuti od partizanskih snaga trebješke opštine, tako da su pred mrak bili primorani da napuste i ovaj teren i pobegnu u Nikšić.

Tako su se svi ovi okupatorski pokušaji odmazde i represalija nad našim selima bezuspešno završili samo blagodareći odlučnoj borbi naših gerilaca i masovnoj podršci ove borbe od strane stanovništva ovih naših sela.

Akcija na Stubi je bila prva naša velika oružana borba sa neprijateljem u kočanskoj opštini, a istovremeno i jedna od najznačajnijih akcija na teritoriji nikšićkog sreza posle 13-julskog ustanka. Ona je to bila ne samo po svojim neposrednim rezultatima nego i po svom moralno-političkom dejstvu. Zbog toga i zbog činjenice da je akcija na Stubi usledila

u uslovima ponovnog rasplamsavanja ustanka u našim krajevima, ona je mobilizatorski delovala ne samo u opštini kočanskoj, nego i u čitavom nikšićkom srežu. Poseban značaj ove akcije za opština kočansku bio je u tome, što su se kroz nju naši borci još jednom osvedočili u svoju snagu i čvrstu povezanost sa narodom kao i u tome, što je narod sopstvenim očima video domaće izdajnike kako se rame uz rame sa Italijanima bore protiv partizana i NOP-a, pa čak i prednjače, tako da se njihovo izdajstvo ničim nije moglo prikriti pred narodom. A širi značaj ove akcije bio je u tome što smo likvidacijom separatista oko Tome Počeka takoreći u koren ugušili jedan terorističko-špijunski centar u Nikšiću na koji se okupator itekako oslanjao u svim svojim poduhvatima protiv NOB u ovom srežu.

Nikola PEROVIĆ



PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U BOSANSKOJ KRAJINI

Dadeset sedmog jula 1941. godine gerilci Drvara i okoline oslobodili su Drvar. Toga dana oslobođeno je još nekoliko mjesta u Bosanskoj krajini — Grahovo, Oštrelj, Srnetica i dr., i poneko mjesto Ličke krajine — Lapac, na primjer. Nastala je potreba da se prihvataju i liječe partizanski ranjenici i bolesnici.

Sjutradan poslije oslobođenja Drvara, pozvan sam u štab Drvarsко-grahovskog gerilskog odreda. Tamo su mi data uputstva za formiranje partizanske bolnice u Drvaru i imenovan sam za njenog prvog upravnika. Ova prva partizanska bolnica u Drvaru bila je smještena u zgradi bolnice bivšeg okružnog ureda drvnog preduzeća »Šipad«, a prihvatala je i liječila ranjenike i bolesnike gotovo iz svih partizanskih odreda Bosanske krajine, počev od Livna, preko Bihaća, Bosanske Krupe, Bos. Novog, Prijedora do Sanskog Mosta. Bolnica je bila dosta mala i mogla je primiti najviše 100 ranjenika i bolesnika. Za vrijeme njenog dvomjesečnog postojanja u oslobođenom Drvaru kroz nju je prošlo i liječilo se preko 200 ranjenih i bolesnih partizana. Prestala je da radi kao partizanska bolnica 26. septembra 1941. godine, kada su Italijani, ponovo okupirali Drvar.

U bolnici je, osim mene, radilo još nekoliko ljekara: hirurg dr Ermens, dr Gračanin, dr Leonid Dlusk, doktorka Irma Spicer, supruga poznatog književnika Ervina Šinka, i dr Vinko Lipković, koji je do tada radio kao ljekar Okružnog ureda u Srnetici i Oštrelju. Tako je bolnica bila sposobna da ranjenim i bolesnim partizanskim borcima pruži kvalifikovanu medicinsku pomoć, pa nije ni čudo što su u nju stizali najteži ranjenici i oni koje nije bilo moguće liječiti u drugim manjim bolnicama. U njoj je radio i izvjestan broj bolničara i bolničarki. Ljekarski pomoćnik Đuro Bajić je kasnije, 1942. godine, poginuo prilikom oslobođenja Bihaća; Boja Tišma, babica, docnije je otišla negdje u Liku, gdje je nastavila da radi na organizovanju saniteta jedinica narodnooslobodilačke vojske tog kraja.

Partizanska bolnica u Drvaru doprinijela je i omogućila formiranje drugih, manjih partizanskih bolnica i ambulanti. Ona je pomagala i snabdijevala sanitet mnogih partizanskih jedinica, naročito u Bosanskoj krajini.

Nekako u isto vrijeme kad je formirana bolnica u Drvaru, formirana je i mala partizanska bolnica u Grahovu, koja je, takođe, pripadala Drvarskom odredu. Ta bolnica je bila smještena u zgradu bivše kupreške bolnice, a mogla je primiti 60—70 ranjenika i bolesnika. Njen rad je prestao sredinom septembra 1941. godine, kada su Italijani zauzeli Grahovo. Kroz tu bolnicu prošlo je oko stotinak ranjenika, i to lakših, dok su svi teži ranjenici upućivani u drvarsку bolnicu.

Prvi upravnik kupreške bolnice bio je neki dr Ivanov, koji se, inače, vrlo mnogo bavio pčelarstvom, pa su se u radiociji te bolnice više izrađivale košnice za pčele nego druge potrebne stvari za bolnicu. Stoga je, po nalogu štaba odreda, za novog upravnika te bolnice postavljen dr Vinko Lipković. On je izgarao na poslu oko ranjenih i bolesnih partizanskih boraca. Kada su Italijani zauzeli Grahovo, dr Lipković je uspio da im umakne i otišao je u Knin, a zatim u Split odakle je otišao u udbinsku Liku, gdje je nastavio da radi u sanitetu naših jedinica. Umro je 1944. godine od pjegavog tifusa.

Početkom avgusta 1941. godine formirana je mala bolnica u selu Prekaji (upravnik je bio bolničar Ilija Kukrić), kraj Drvara. Ona je bila smještena u seoskim kućicama, a mogla je da primi petnaestak ranjenika i bolesnika. I ta bolnica, kao i ostale manje, slala je svoje teže ranjenike u drvarsку bolnicu. Kroz nju je prošlo pedesetak ranjenih i bolesnih partizana.

Kad su Italijani uspjeli da ponovo zauzmu Drvar, formirana je, od ljudstva i sredstava drvarske partizanske bolnice, omanja partizanska bolnica u selu Boboljušci kraj Drvara, koja je bila smještena u nekoliko seoskih kuća. Ova bolnica je postojala sve do početka oktobra 1941. godine, kada je prebačena u Podgrmeč. Upravnik je bio bolničar Đuro Bajić. Ona se u mjesecu oktobru smjestila u selo Lukići (Majkić-Japra, Podgrmeč) u dvije seoske kuće i radila je do januara 1942. godine, kada je prebačena u šumu iznad Majkić-Japre, ispod Suvopoljskog brda. Kapacitet bolnice bio je vrlo mali: dvadesetak postelja.

Početkom decembra izvršena je akcija na Budimić-Japru (Podgrmeč). U toj akciji učestvovale su snage Prvog krajiškog odreda. Sanitetsku službu su bili organizovali bolničari Đuro Bajić i Rade Cvjetničanin. Tom prilikom bilo je i nekoliko ranjenika, koji su evakuisani i prebačeni u bolnicu koja se nalazila iznad Majkić-Japre.

Početkom decembra 1941. godine izvršena je i akcija na selo Podgradac (Kozara), u kojoj je učestvovao Kozarački odred. U toj akciji, koja je bila dobro pripremljena, učestvovalo je i nekoliko bolničara pod rukovodstvom medicinara Morica Levija.

Sredinom decembra 1941. godine, nekoliko kilometara istočno od Dobrljina, formirana je u selu Stringova partizanska bolnica i smještena u zgradi mjesne škole. Ona je pripadala 1. bataljonu Kozaračkog odreda. U njoj su se liječili partizanski ranjenici i bolesnici toga odreda, a mogla je da primi oko 50 ranjenika i bolesnika.*

Negdje u to vrijeme izvršena je i akcija na neprijateljsko uporište Mrakovicu. U toj akciji učestvovale su snage Kozaračkog odreda. Iako je ta akcija bila vrlo krupna i značajna, u njoj je, zbog nedostatka sanitetskog kadra učestvovalo svega nekoliko četnih bolničara koji su, takođe, bili pod rukovodstvom medicinara Morica Levija. U toku akcije ranjeno je nekoliko drugova i evakuisani su u bolnicu.

Krajem decembra 1941. godine formirana je mala bolnica u selu Vučkovac, na Kozari. Ta bolnica je bila smještena u jednoj seoskoj kući, mogla je primiti samo 10 ranjenika. Radila je do maja 1942. godine, kada je prešla u sastav jedne druge bolnice, koja je bila osnovana u Kozarcu (Alagića pilana). Kroz bolnicu u selu Vučkovac prošlo je za to vrijeme oko tridesetak ranjenika, a njom su rukovodile bolničarke Jovanka Radić i Jelena Vinokić.

U janjskom kraju oktobra 1941. godine, po uputstvima dr Vase Butozana, komesara odreda, i Sime Šolaje, komandanta odreda, formirana je mala partizanska bolnica na Plješkim Podovima koja je mogla prihvatiti najviše 25—30 ranjenika i bolesnika. Ona je bila smještena u dvije zgrade. U njoj je neko vrijeme radio i dr Franc Klajnhapel koji je početkom 1942. godine stigao iz Banje Luke. U toj bolnici su radili bolničarke Nada Mažar i Mara Milanović i medicinski tehničar Karlo Matković iz Banje Luke. Bolnica je prestala da radi aprila 1942. godine.

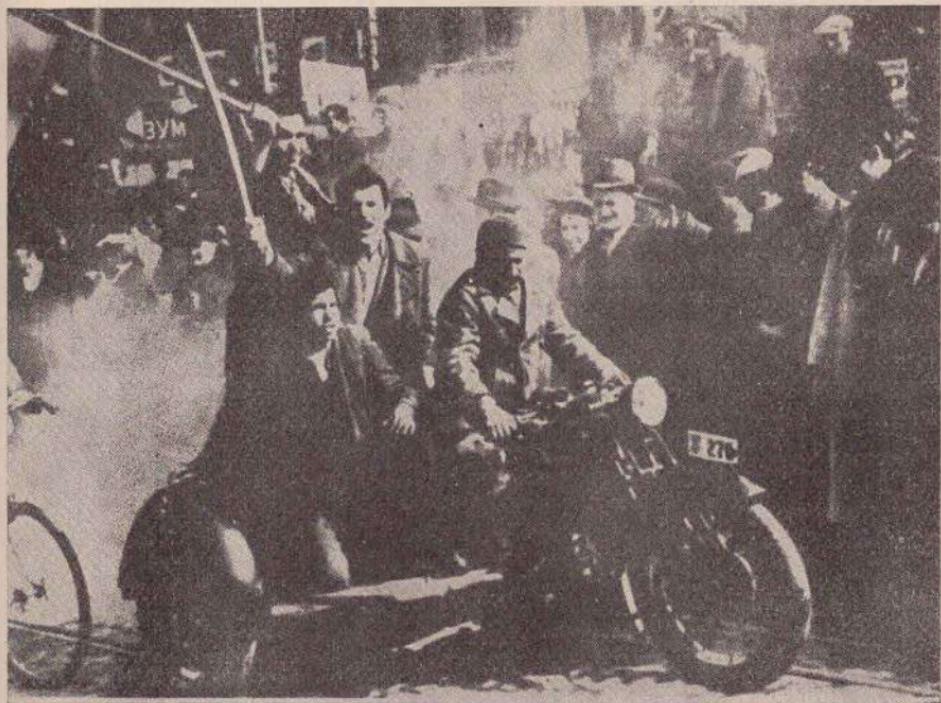
Iako male, sa ograničenim kadrovima i oskudnim materijalnim mogućnostima, te partizanske bolnice, kao i trupni partizanski sanitet, obavili su ogroman pionirski rad na početku ustanka u Bosanskoj krajini.

Dr Moni LEVI

* Ova je bolnica radila sve do početka juna 1942. godine, kada je, uslijed započete neprijateljske ofanzive na Kozaru, prebačena na kosu Vitlovska i ušla u sastav Centralne kozaračke bolnice. Upravnik te bolnice bio je medicinar Morig Levi koji je ujedno bio i referent saniteta Prvog kozaračkog bataljona, a umro je od pjegavog tifusa 1943. godine u selu Tuk — Bobija (Podgrmeč).

P R I L O G

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE
IZ 1941. GODINE



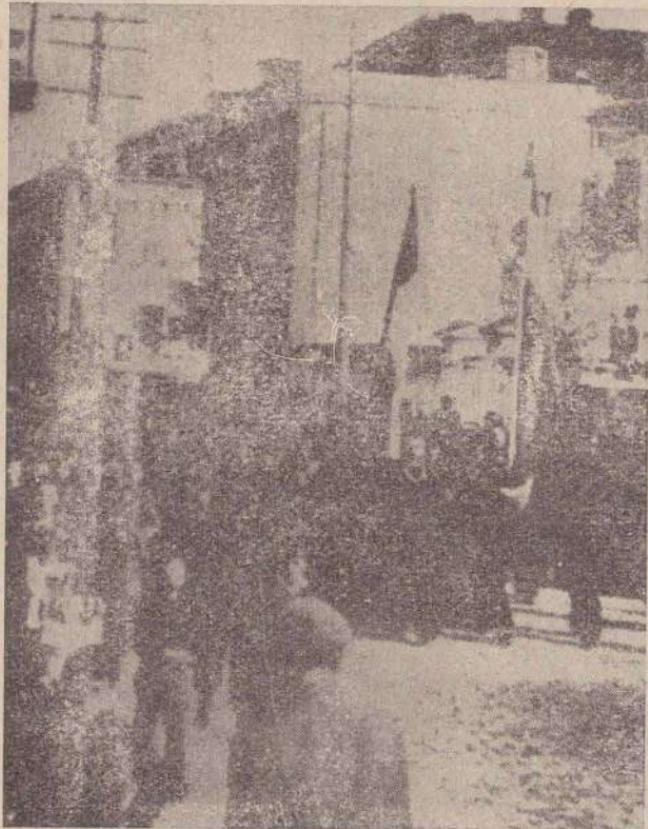
U Beogradu 27. marta



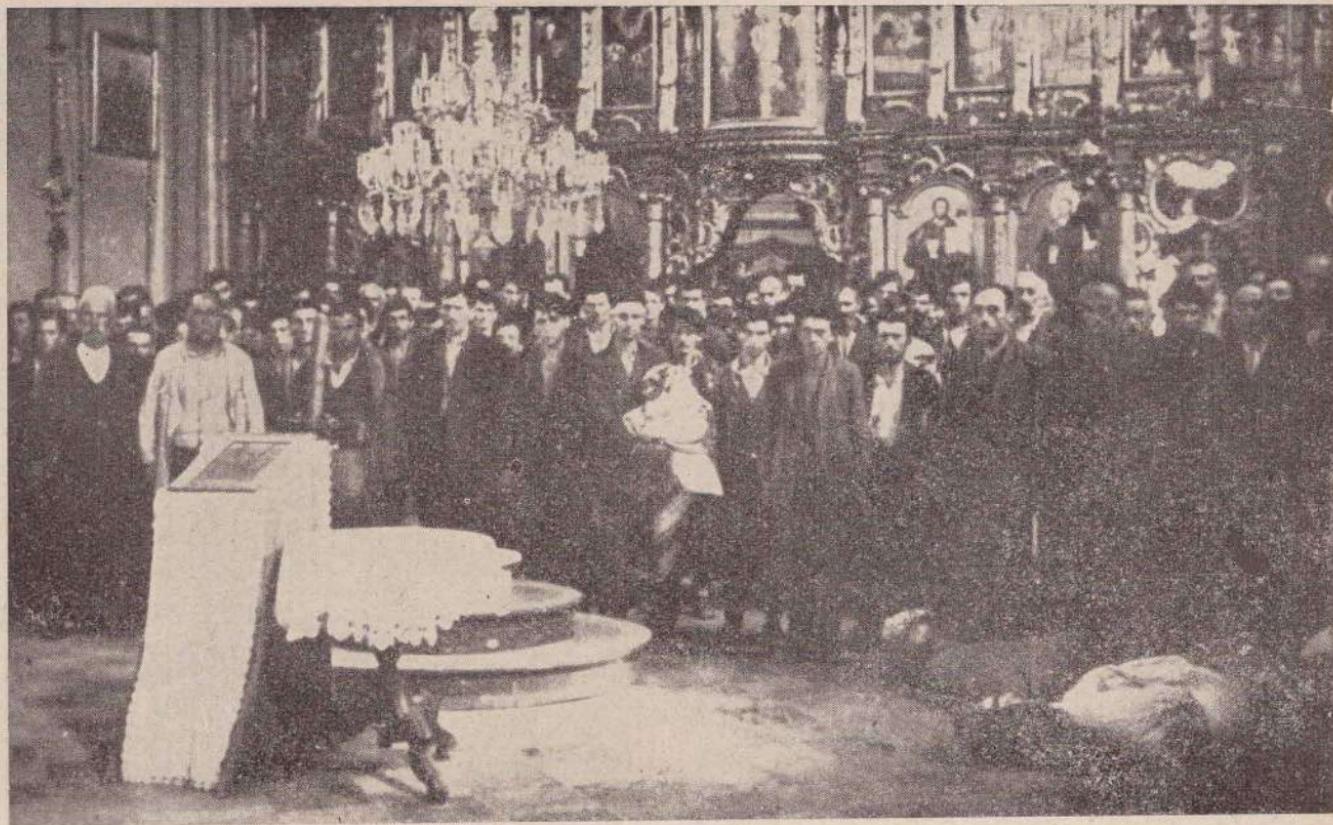
Antifašističke demonstracije u Prijedoru 27. marta

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

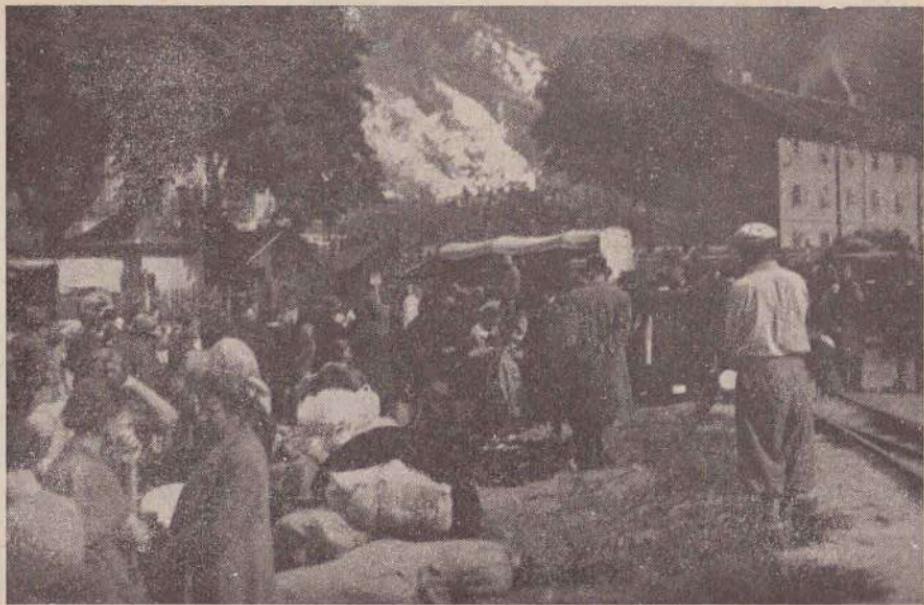
Demonstracije u Bitolju 27. marta protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu
(Muzej narodne revolucije u Skoplju)



Demonstracije u Strumici prilikom ulaska u grad bugarskih okupacionih trupa
(Muzej narodne revolucije u Skoplju)

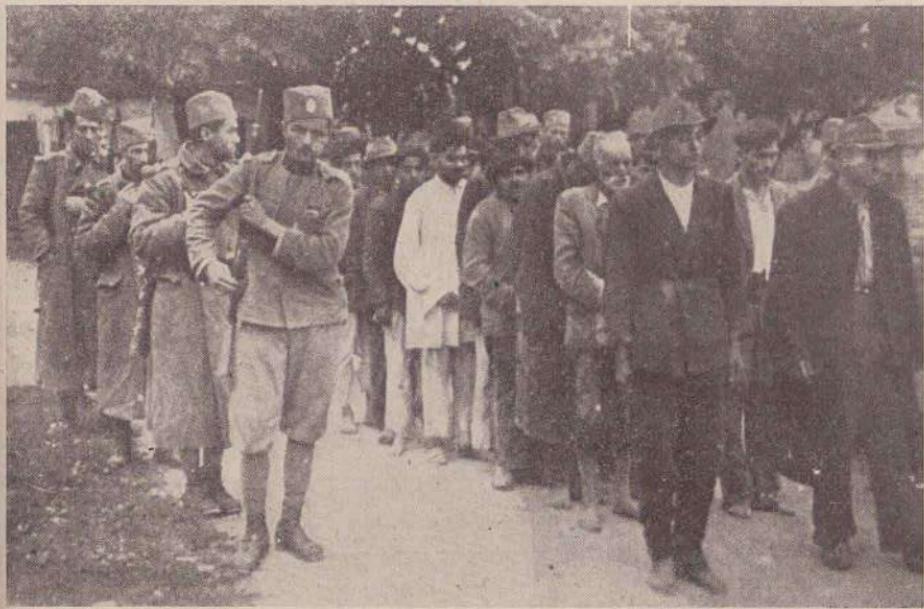


Grupa Srba u crkvi u Dubici 1941. godine gde su ih ustaše zatvorile pre nego što će ih pobiti
(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)



Nemci nasilno iseljavaju Slovence iz Trbovlja

(Muzej revolucije u Ljubljani)



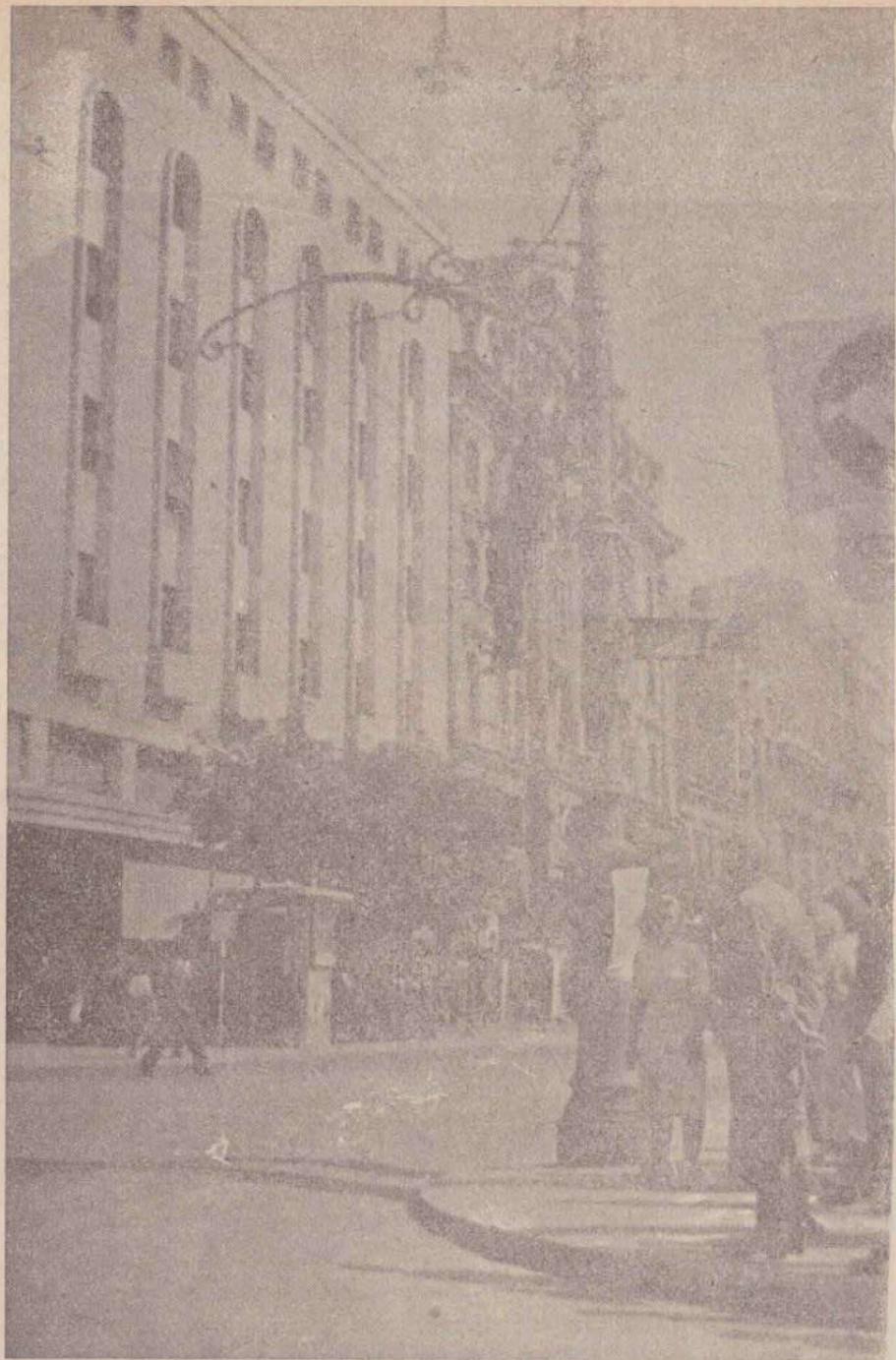
Odvodenje Cigana iz Šapca na streljanje

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Nasilno iseljavanje slovenačkih porodica iz Gorenjske

(Muzej revolucije u Ljubljani)



Prvo javno vešanje koje su izvršili Nemci u Beogradu 1941. godine
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Odvodenje talaca iz Šapca na streljanje

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Streljanje talaca iz Šapca

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Streljanje 17 zarobljenih partizana u Smederevskoj Palanci
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



U Čupriji — streljani partizani Pomoravskog partizanskog odreda
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Zločini okupatora u Vojvodini

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Zločini okupatora u Pančevu

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Zločini okupatora nad Srbima u Novom Sadu

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

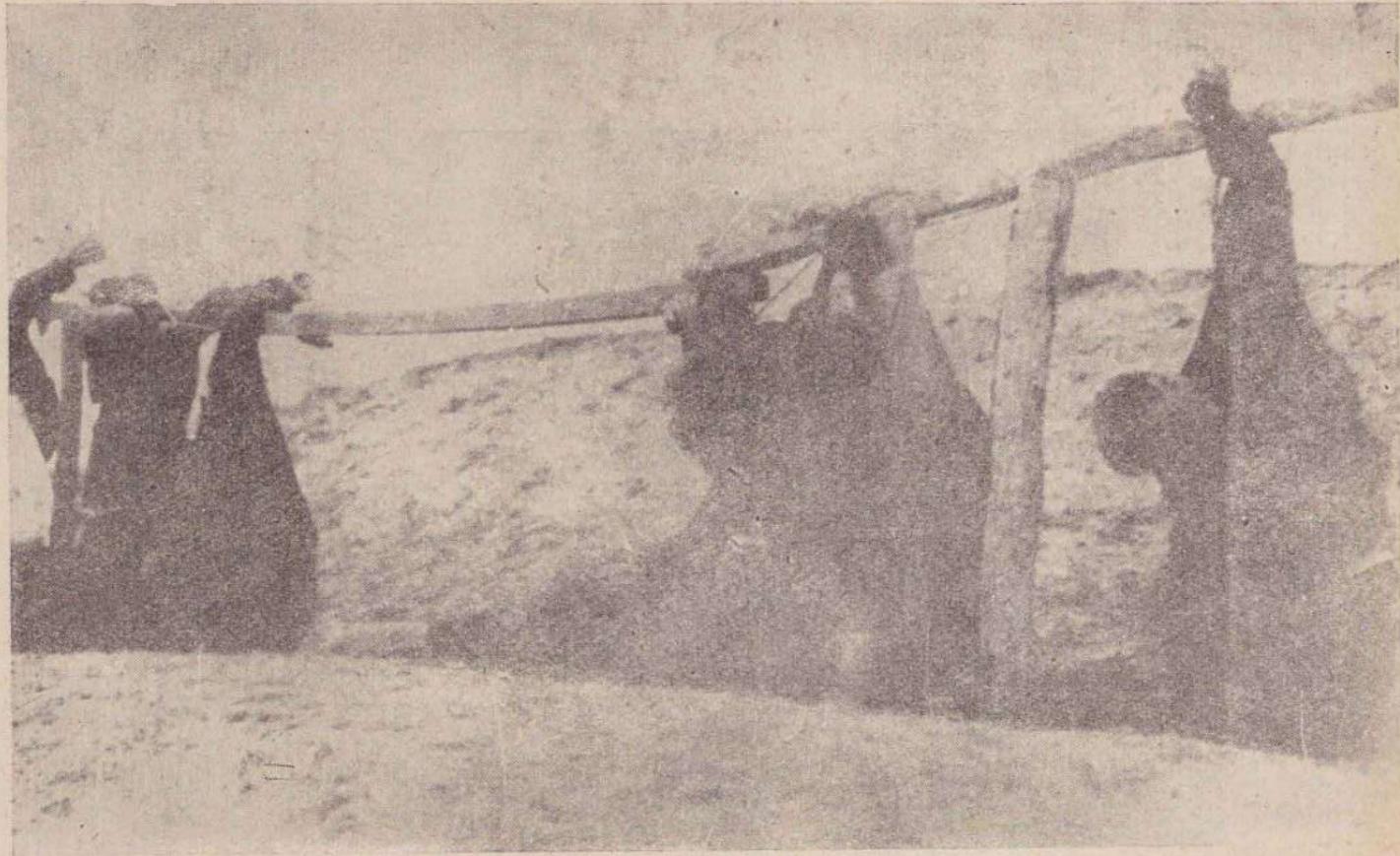


Streljanje rodoljuba u Sinju

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)



Italijani streljaju prvoborce Luku Perovića, Luku Jovanovića i Boža
Jovanovića u Cetinju avgusta 1941. godine
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Beranski rodoljubi koje su streljali Italijani na Jasikovcu 17. jula 1941.
(Muzej narodnooslobodilačke borbe u Cetinju)



Zločini Nemaca u Lekeniku kraj Siska

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)



Borci Kranjskog partizanskog bataljona poginuli 5. avgusta u borbi protiv Nemaca pod Storžičem

(Muzej revolucije u Ljubljani)



Cankarev bataljon je 12. decembra 1941. u Rovtama u Gorenjskoj
uništilo nemačku policijsku patrolu jačine 46 ljudi

(Muzej revolucije u Ljubljani)



Nemci odvode dvojicu zarobljenih partizana na streljanje kod Bosanskog Petrovca krajem 1941. godine

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

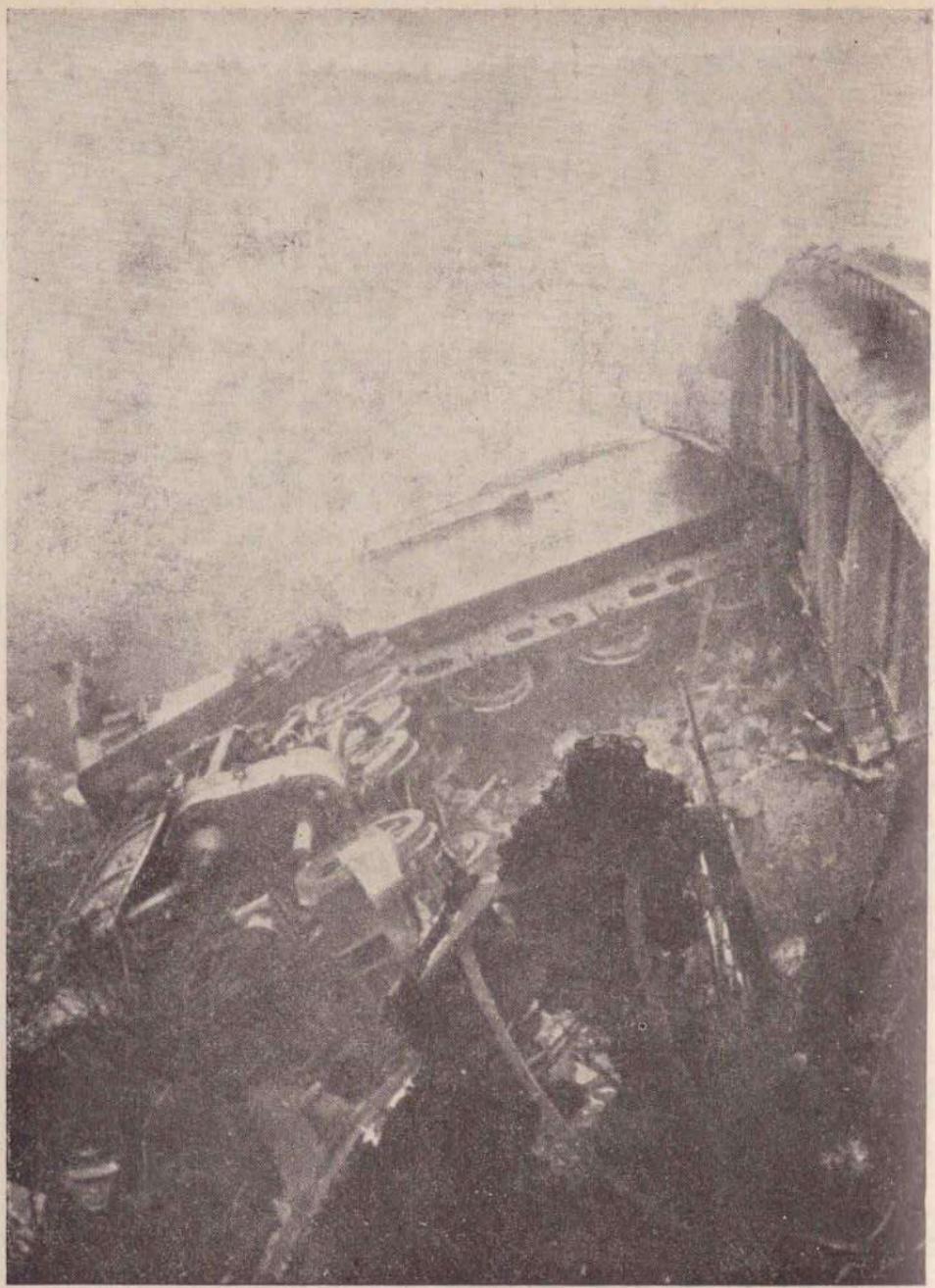


Prepad ozrenских partizana na voz kod Maglaja na pruzi Sarajevo — Bosanski Brod

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

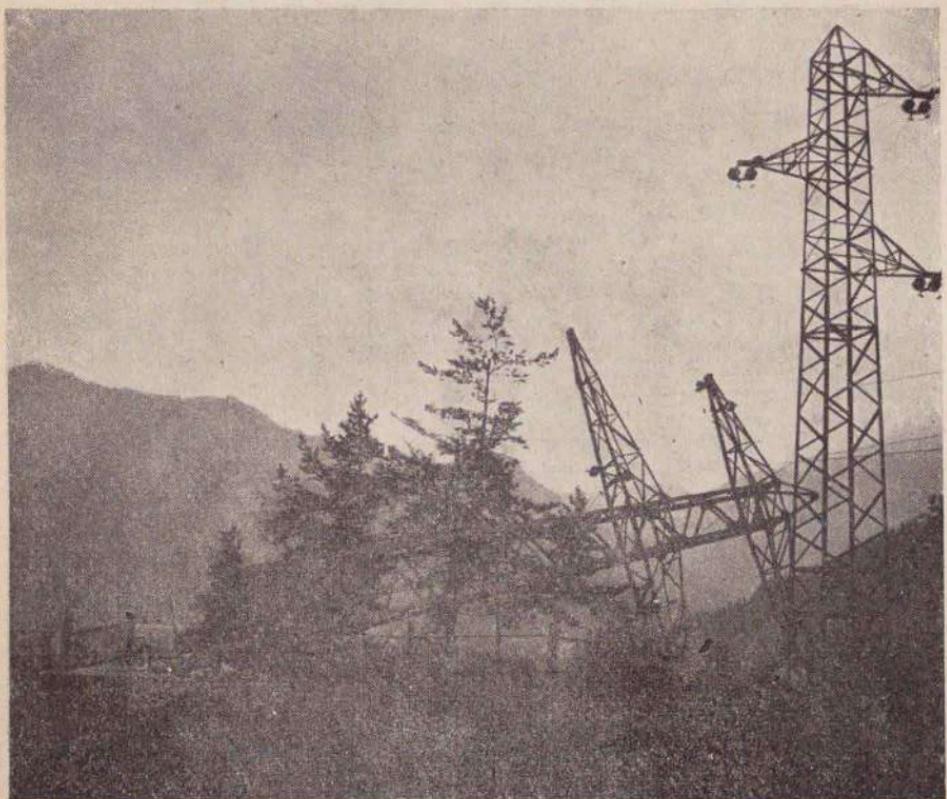


Diverzija ličkih partizana na pruzi Gračac — Knin 28. jula u Pribudiću
(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)



*Ličko Lešće — Jamice, diverzija ličkih partizana na pruzi
Ogulin — Knin 21. novembra*

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)



Jesenička četa uništila je noću 4/5. avgusta 1941. dalekovod u blizini
Dubrave kod Bleda

(Muzej revolucije u Ljubljani)



Nemačka policija razgleda u Praprotnom u Selškoj dolini most koji je spalio Cankarev bataljon 14. novembra 1941.

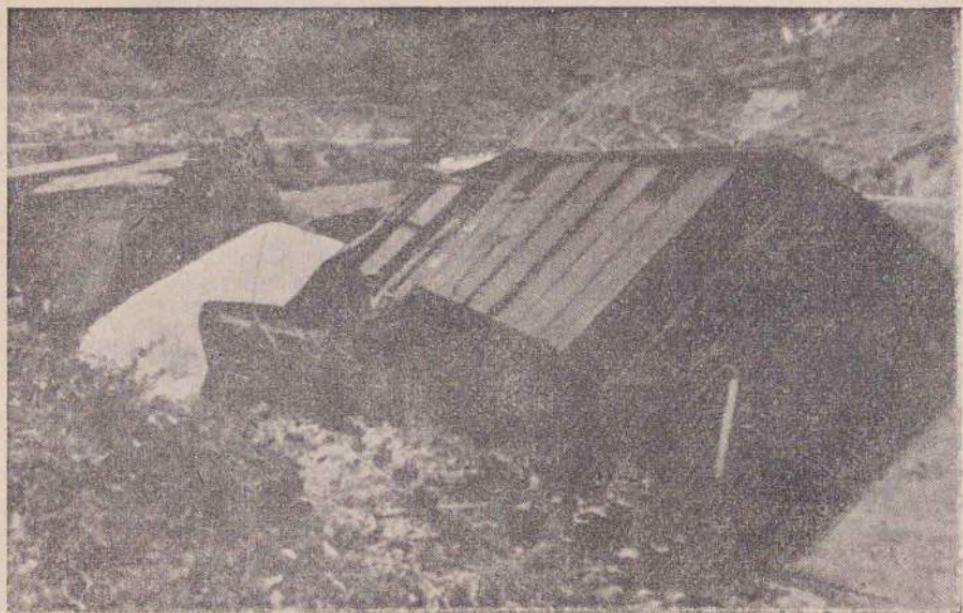
(Muzej revolucije u Ljubljani)



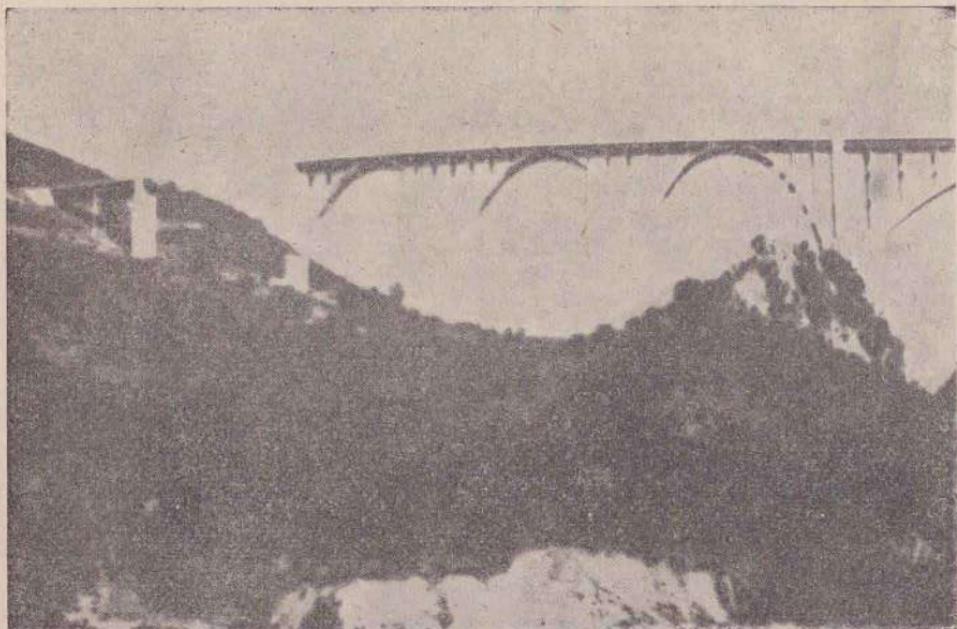
Fabrika celuloze i Pilana u Drvaru zapaljene od strane partizana
Bosanske krajine

25. septembra 1941. prilikom napuštanja grada ispred Italijana

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)



Diverzantska akcija partizana na pruzi Donji Vakuf — Jajce
(Narodni muzej u Banjoj Luci)

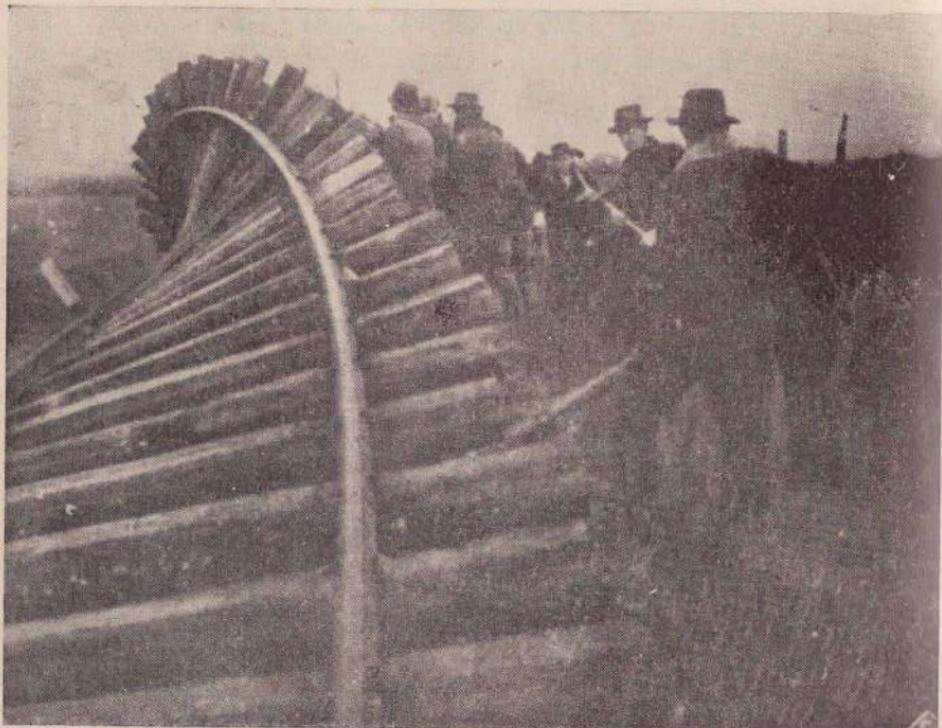


Most na Tari porušen 1941. godine
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Jedan od partizanskih odreda Srema u Fruškoj gori

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



Narod Srema ruši železničku prugu

(Vojni muzej JNA u Beogradu)



*Diverzantska akcija u Skoplju — uništena
lokomotiva*

(Muzej narodne revolucije u Skoplju)



Grupa komunista koja je pobegla iz zatvora u Sremskoj Mitrovici
(Vojni muzej JNA u Beogradu)



Grupa mačvanskih partizana u Bogatiću (u drugom redu odozdo
Jordan Orce Nikolov)
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



Politički komesar Čačanskog partizanskog odreda Ratko Mitrović
govori u oslobođenom Čačku

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



*Grupa tamnavskih partizana u jesen 1941. godine
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)*



Dušan Jerković, komandant Užičkog partizanskog odreda,
ulazi u oslobođeno Užice

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



*Sprovođenje zarobljenih Nemaca u Užice
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)*

КРЧМ. ДЕСАНИРД Н. ВЕЉИШ



Nemci koje su zarobili partizani pri oslobođanju Užica
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



Prva partizanska četa u Novoj Varoši
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)



Ulazak partizana u oslobođeni Čačak

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

OD REDAKCIJE

Mnogi događaji iz narodnooslobodilačke borbe, naročito oni koji su se odigrali tokom 1941. godine, nisu mogli biti zadokumentovani zbog izuzetno teških uslova u kojima su se odvijali. Posle rata je dosta učinjeno da se prikupe sećanja preživelih učesnika, njihovi ratni zapisi, ratni dnevničari, ratne fotografije i sličan dokumentarni materijal. Dobar deo tih izvora o prvoj godini rata i revolucije objavljen je u posebnim delima, časopisima, revijama i dnevnim listovima, a izvestan deo se nalazi u arhivama raznih institucija. Međutim, još se mnogo takvih svedočanstava nalazi kod učesnika događaja. To su očito pokazali zbornici SUTJESKA i HERCEGOVINA U NOB koje je objavio Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, zatim zbornik PRVA PROLETERSKA koji je pripremljen za štampu i neki ratni dnevničari koji su već publikovani ili će biti uskoro štampani. Stoga je Inicijativni odbor pokrenuo pripremanje edicije USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941, u kojoj će biti objavljeni napisi o pripremama i razvoju ustanka u svim krajevima Jugoslavije, sa posebnim naglaskom na njegovoj oružanoj strani, na radu Partije i na širenju i učvršćivanju bratstva i jedinstva naših naroda koje se tako snažno manifestovalo u procesu borbe.

Dosad su prikupljeni napisi od preko 600 autora — učesnika u događajima. Centralne i republičke institucije koje obrađuju istoriju narodnooslobodilačke borbe znatno su doprienele da se ovi radovi prikupe i ocene. Od primljenih napisa može se pripremiti oko šest knjiga, formata i obima ove prve knjige. Ali zbog nejednakog odziva učesnika na saradnju, u tim radovima nisu zahvaćeni mnogi značajni događaji koji su se odigrali u pojedinim ustaničkim rejonima. Stoga će se Redakcija i dalje povezivati sa učesnicima događaja u cilju saradnje.

U prvu knjigu su naizmenično ređani napisi iz svih republika, redom kojim su se događaji odvijali. Ovaj princip biće primenjen i na kompoziciju ostalih knjiga ove edicije. To će

omogućiti čitaocu da upozna razvoj ustanka u svim krajevima naše zemlje, kao i one specifičnosti koje su uticale na njegovu širinu i intenzitet, i rukovodile Partiju da ga pokrene i razvija tamo i tada gde su i kada su uslovi borbe to nalagali.

Autentična svedočanstva o događajima, objavljena u prvoj, kao i ona koja će biti štampana u narednim knjigama, predstavljaju bogatu i značajnu građu koja će istoričarima olakšati povezivanje i kritičke proučavanje sačuvanih ratnih dokumenata. Pošto su bitne činjenice proveravane, bilo preko drugih učesnika koji su radove ocenjivali, bilo upoređivanjem sa sačuvanim ratnim dokumentima, ova edicija čini značajan i svojevrstan prilog istoriografiji o prvoj godini rata i revolucije, a pruža i bogat tematski materijal za umetnička stvaranja.

Događaji su, kao što donekle pokazuje i ova prva knjiga, prezentirani čitaocu u vidu jednostavne dokumentarne priče, dokumentarne reportaže, hronike ili odlomka iz ratnog dnevnika, odnosno iz ratnih beležaka; zatim u vidu naučnog rada, zasnovanog na sačuvanim dokumentima, objavljenim rado-vima, proverenim sećanjima, sa opservacijama, tumačenjima i ocenama autora-učesnika, što je doprinelo da i ovakav rad dobije izvorni karakter. Ovakav, neposredan oblik izlaganja omogućava i najširem krugu čitalaca, posebno našoj omladini, da sagleda i oseti sve napore i žrtve koje su učinjene u prvoj godini rata i revolucije za slobodu naroda Jugoslavije.

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Dorđe Andrejević Kun: SVEDOCI UŽASA (ulje)

Sava Nikolić: JURIŠ (ulje)

Pivo Karamatijević: SAN (crtež)

Pivo Karamatijević: KOLONA (crtež)

Dorđe Andrejević Kun: PORED REKE (crtež)

Mato Đuranović: OKUPACIJA (ulje)

Oton Postružnik: POKOLJ U KRAGUJEVCU (sepija)

Petar Lubarda: PORUŠENO ČEKANJE (ulje)

France Mihelić: LOGOR (linorez)

Drago Vidmar: PORUŠENI MOST (linorez)

Nikolaj Pirnat: NA BUNKER (linorez)

Vanja Radauš: ZGARIŠTE (akvarel)

Edo Murtić: DIJETE U ZBJEGU (litografija)

Petar Simaga: U SVOM PORUŠENOM DOMU (tuš)

Aleksandar Prijović: STRIJELJANJE NA JASIKOVCU (ulje)

Branko Šotra: USTANAK 1941. (linorez)

Ismet Mujezinović: ZVJERSTVA OKUPATORA (akvarel)

Vojo Dimitrijević: KURIR SE ODMARA (akvarel)

Rizan Štetić: POGORELCI IZ POSAVINE (tuš)

Borko Lazeski: DETALJ (freska)

Dimitar Kondovski: ZBEG (ulje)

Tomo Šijaković: STRELJANJE (ulje)

NAPOMENA : Na likovnim prilozima Eda Murtića i Borka Lazeskog pogrešno su odštampana prezimena ovih autora (vidi prilog ispred str. 433 i 769).

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

U BEOGRADU 27. MARTA
ANTIFAŠIŠTICKE DEMONSTRACIJE U PRIJEDORU 27. MARTA
DEMONSTRACIJE U BITOLJU 27. MARTA PROTIV PRISTUPANJA
JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU
DEMONSTRACIJE U STRUMICI PRILIKOM ULASKA U GRAD
BUGARSKIH OKUPACIONIH TRUPA
GRUPA SRBA U CRKVI U DUBICI 1941. GODINE GDE SU IH
USTAŠE ZATVORILE PRE NEGO ŠTO ĆE IH POBITI
NEMCI NASILNO ISELJAVAJU SLOVENCE IZ TRBOVLJA
ODVOĐENJE CIGANA IZ ŠAPCA NA STRELJANJE
NASILNO ISELJAVANJE SLOVENAČKIH PORODICA
IZ GORENJSKE
PRVO JAVNO VEŠANJE KOJE SU IZVRŠILI NEMCI U BEOGRADU
1941. GODINE
ODVOĐENJE TALACA IZ ŠAPCA NA STRELJANJE
STRELJANJE TALACA IZ ŠAPCA
STRELJANJE 17 ZAROBLJENIH PARTIZANA U SMEDEREVSKOJ
PALANCI
U CUPRIJI — STRELJANI PARTIZANI POMORAVSKOG
PARTIZANSKOG ODREDA
ZLOCINI OKUPATORA U VOJVODINI
ZLOCINI OKUPATORA U PANČEVU
ZLOCINI OKUPATORA NA SRBIMA U NOVOM SADU
STRELJANJE RODOLJUBA U SINJU
ITALIJANI STRELJAJU PROBORCE LUKU PEROVIĆA,
LUKU JOVANOVIĆA I BOŽA JOVANOVIĆA U CETINJU
AVGUSTA 1941. GODINE
BERANSKI RODOLJUBI KOJE SU STRELJALI ITALIJANI
NA JASIKOVCU 17. JULIA 1941.
ZLOCINI NEMACA U LEKENIKU KRAJ SISKA
BORCI KRANJSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA POGINULI
5. AVGUSTA U BORBI PROTIV NEMACA POD STORŽIĆEM
CANKAREV BATALJON JE 12. DECEMBRA 1941. U ROVTAMA
U GORENJSKOJ UNIŠTIO NEMAČKU POLICIJSKU PATROLU
JACINE 46 LJUDI
NEMCI ODVOĐE DVOJICU ZAROBLJENIH PARTIZANA
NA STRELJANJE KOD BOSANSKOG PETROVCA
KRAJEM 1941. GODINE

PREPAD OZRENSKIH PARTIZANA NA VOZ KOD MAGLAJA
NA PRUZI SARAJEVO — BOSANSKI BROD

DIVERZIJA LIČKIH PARTIZANA NA PRUZI GRAČAC — KNIN
28. JULIA U PРИBUDIĆU

LIČKO LEŠCE — JAMICE, DIVERZIJA LIČKIH PARTIZANA
NA PRUZI OGULIN — KNIN 21. NOVEMBRA

JESENICKA ČETA UNIŠTILA JE NOĆU 4/5. AVGUSTA 1941.
DALEKOVOD U BLIZINI DUBRAVE KOD BLEDА

NEMACKA POLICIJA RAZGLEDA U PRAPROTNOM U SELŠKOJ
DOLINI MOST KOJI JE SPALIO CANKAREV BATALJON
19. NOVEMBRA 1941.

FABRIKA CELULOZE I PILANA U DRVARU ZAPALJENA OD
STRANE PARTIZANA BOSANSKE KRAJINE 25. SEPTEMBRA 1941.
PRILIKOM NAPUŠTANJA GRADA ISPRED ITALIJANA

DIVERZANTSKA AKCIJA PARTIZANA NA PRUZI
DONJI VAKUF — JAJCE

MOST NA TARI PORUŠEN 1941. GODINE

JEDAN OD PARTIZANSKIH ODREDA SREMA U FRUŠKOJ GORI
NAROD SREMA RUŠI ŽELEZNIČKU PRUGU

DIVERZANTSKA AKCIJA U SKOPLJU — UNIŠTENA
LOKOMOTIVA

GRUPA KOMUNISTA KOJA JE POBEGLA IZ ZATVORA
U SREMSKOJ MITROVICI

GRUPA MAČVANSKIH PARTIZANA U BOGATIĆU (U DRUGOM
REDU ODOZDO JORDAN ORCE NIKOLOV)

POLITIČKI KOMESAR ČAČANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA
RATKO MITROVIĆ GOVORI U OSLOBOĐENOM ČAČKU

GRUPA TAMNAVSKIH PARTIZANA U JESEN 1941. GODINE
DUSAN JERKOVIĆ, KOMANDANT UŽIČKOG PARTIZANSKOG
ODREDA ULAZI U OSLOBODENO UŽICE

SPOVOĐENJE ZAROBLJENIH NEMACA U UŽICE

NEMCI KOJE SU ZAROBILI PARTIZANI PRI OSLOBAĐANJU
UZICA

PRVA PARTIZANSKA ČETA U NOVOJ VAROŠI

ULAZAK PARTIZANA U OSLOBOĐENI ČAČAK

S A D R Ž A J

Strana

✓ Josip Broz Tito: ČETRDESET PRVA U SRCIMA I MISLIMA NAŠIH NARODA	VII
✓ Spasenija Cana Babović: IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODI- LAČKE BORBE	39
✓ Božo Lazarević: USTANAK U PIPERIMA	
✓ Miha Marinko: O NEKIM OSOBENOSTIMA PRVE FAZE USTAN- KA U SLOVENIJI	63
✓ Stipe Ugarković: PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZA- GREBU	81
✓ Nisim Albahari: SARAJEVO U PRVIM DANIMA OKUPACIJE I FORMIRANJE PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA U NJE- GOVOJ OKOLINI	88
✓ Đoko Jovanić: USTANAK U JUŽNOJ LICI	102
Mara Naceva: KAKO JE PARTIJSKA ORGANIZACIJA U MA- KEDONIJI PRIHVATILA I SPROVODILA JULSKE OD- LUKE CK KPJ	127
Fadil Hodža: PRVE PARTIZANSKE JEDINICE NA KOSOVU I U METOHiji	134
Petar Matić Dule: SREM U USTANIČKOJ GODINI	149
Milovan Batanović Batan: PODRINJSKI PARTIZANSKI ODRED	171
Radovan Vukanović: FRAGMENTI IZ SJEĆANJA NA USTA- NICKE DANE	213
Vladimir Krivic: POČECI I RAZVOJ USTANKA U LJUBLJAN- SKOM OKRUGU	232
Milutin Morača: USTANIČKI DANI U DRVARU	249
Marko Belinić: ODBORI RADNIČKOG JEDINSTVA	275
Marijan Cvetković: SISAČKI KRAJ U USTANIČKIM DANIMA	279
Boge Kuzmanovski: BORBA ZA USVAJANJE STAVOVA CK KPJ U SKOPSKOJ PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI	290
Emil Kevrešan: MELENCI I KUMANE U USTANKU	306
Desimir Jovović Čiča: USTANAK U KRŠEVAČKOM OKRUGU	321
Ljubo Vučković: PRVE AKCIJE	337
Janez Vipotnik: DOBROVOLJCI	346
Pero Kosorić: IZ USTANIČKIH DANA NA ROMANIJI, JAHORINI I KOD KALINOVika	360
Ružica Turković: NARODNA POMOĆ	384

Mirko Krželj: PRVI ODRED	392
Vera Aceva: PRILEPSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PERIODU PRIPREMA I OTPOČINJANJA ORUŽANE BORBE	406
Boško Đuričković: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U SREZU DANIOVGRADSKOM	433
Tomo Brejc: POČETAK I RAZVOJ USTANKA U GORENJSKOJ	460
Joco Marjanović: KAKO JE POČELO NA KOZARI	477
Rade Bulat: USTANAK U KOTARU VRGINMOST	484
Milutin Košarić Čiko: PARTIZANSKO ŽARIŠTE NA KORDUNU	493
Risto Džunov: DELATNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U KAVADARCIMA I OKOLNIM SELIMA	499
Boško Krstić: JABLJANICA I PUSTA REKA U USTANKU	509
Nikola Šekularac: BORBE ZA OSLOBOĐENJE BERANA	523
Boris Čižmek: USTANAK U ŠTAJERSKOJ	539
Stojan Makić: PARTIZANSKE JEDINICE U PODGRMEČU	568
Branko Borojević: PRED PRVI PUCANJ	582
Mara Minaneva: VAŽNIJE AKCIJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U STRUMICI	589
Janko Simeonović: U DOLINI CRNOG TIMOKA	598
Đuro Čagorović: OSLOBOĐENJE SPUŽA	613
Ervin Dougan Janez: POČECI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U PRIMORJU	618
Veljko Kovačević: USTANIČKO PRIMORJE I GORSKI KOTAR	629
Blaž Kalafatić: FORMIRANJE PARTIZANSKOG LOGORA NA VIŠEVICI	636
Jakim Spirovski: STVARANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U OHRIDU	639
Dobrivoje Bošković: OKO KRUPNJA I STOLICA	645
Mijuško Šibalić: IZ USTANIČKIH DANA ŽABLJAKA	658
Ivan Ferlež: PRVA PUŠKA	675
Stevo Popović: IZ PRVIH DANA USTANKA NA MAJEVICI	677
Branko Duke: SOLINSKI PARTIZANSKI ODRED	689
Obrad Egić: S KOVČEGOM ORUŽJA KROZ ZADAR	697
Slavka Fidanovska: IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U TETOVU	701
Vladimir Rolović: CRMNICA U PRVIM DANIMA USTANKA	706
Milko Goršić: RAD RADIO-SEKTORA	716
Jozo Bakrač: USTANICI SA CINCARA	721
Mesud Hotić: OD MURTERA DO JANJA	733
Marijan Barišić: STVARANJE I RAD PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U RIJECI I ISTRI	743
Pepi Mitev Jovanovski: FORMIRANJE MESNOG KOMITETA KPJ U KIČEVU	747
Vidra Kovačević: IZ CRNE GORE ZA PEĆ I POVRATAK PREKO ŠTEDIMA	750
Milisav Raičević: USTANIČKI DANI U OPŠTINI LUKOVSKOJ	754
Ivan Kreft: MART — MAJ 1941. GODINE	766

Rudi Kolak: PUT ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU IZ OSMAČE ZA PODGRMEĆ — — — — —	773
Dr Jerko Radmilović: OTOK BRAĆ U 1941. GODINI — — —	777
Desanka Miljovska: RAD BITOLJSKE PARTIJSKE ORGANIZA- CIJE MEĐU ŽENAMA — — — — —	783
Vuko Radović: USTANIČKI TOP — — — — —	785
Vlado Bajić: IZ USTANIČKIH DANA U BOSANSKOPETRO- VAČKOM KRAJU — — — — —	788
<i>Rade Pavlović: NEKA SJEĆANJA NA PARTIZANSKI ODRED »MATIJA GUBEC« — — — — —</i>	795
Lidija Jovanović: DJECA U USTANKU — — — — —	801
Grujo Novaković: SJEĆANJA NA ROMANIJSKI PARTIZAN- SKI BATALJON — — — — —	805
Ratko Jovičić: PRVE ORUŽANE AKCIJE U ROGATIČKOM KRAJU — — — — —	811
Josip Čuljat: KAKO SAM POSTAO DIVERZANT — — — — —	816
Milan Dimovski Koki: NAPAD NA POLICIJSKU STANICU U PRILEPU — — — — —	822
Anda Špadijer Njara: IZ ILEGALNOG RADA U OKUPIRANOM CETINJU — — — — —	828
Mirko Pekić: JEDNA AKCIJA DUBIČKE ČETE — — — — —	832
Grga Jankez: MIRA SKOJEVKA — — — — —	835
Ljutfi Rusi: OKUPATOR NIJE USPEO DA ZAVADI MAKE- DONCE I ŠIPTARE — — — — —	841
Vojin Jauković: OSLOBOĐENJE ŠAVNIKA — — — — —	844
Danilo Komnenović: ZBJEG HERCEGOVAČKOG SELA POPLAT	849
<i>Mirko Prodanović Sever: PSUNJSKA PARTIZANSKA GRUPA — — — — —</i>	856
<i>Velimir Jušković: SASTANAK ISPOD BOJNE NJIVE — — — — —</i>	865
Nikola Perović: PORAZ ITALIJANA I SEPARATISTA NA ŽE- LEZNICKOJ STANICI STUBA 7. NOVEMBRA 1941. — — —	868
<i>Dr Moni Levi: PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U BOSANSKOJ KRAJINI — — — — —</i>	874
PRILOG — DOKUMETARNE FOTOGRAFIJE IZ 1941. GODINE	
OD REDAKCIJE — — — — —	877
PREGLED LIKOVNIH PRILOGA	
PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA IZ 1941. GODINE	

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

*

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

*

VINJETE

Pivo Karamatijević, Sava Nikolić

*

LEKTURU I KOREKTURU IZVRŠILI:

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Veljko Aleksić, Nevena Đurović,
Blagoje Svorcan*

*

TEHNIČKI UREDNIK

Slobodan Mitić

*

Štampanje završeno avgusta 1962

TIRAŽ: 10.000

Štampa Vojnoštamparsko preduzeće Beograd — Mije Kovačevića 5.

ISPRAVKE

Na str.	r e d	stoji	treba da stoji
	odozgo	odozdo	
3	1.	kav	kakav
13	10.	u kojoj	u koju
27	6.	Lubinkom	Ljubinkom
65	13.	prilika	prilikama
78	13.	razvijali	razvijati
91	18.	salvije	slavije
112	3.	juna	jula
120	10.	zaštititi	zaštititi
136	10.	člana	članova
154	18.	Jazku	Jasku
161	19.	ničkih	nički
223	15.	protiv nas nekih lica	nekih lica protiv nas
273	22.	stvaraju	stvaranju
275	15.	na to da da li to	na to da li to
290	11.	štrajkbeherima	štrajkbreherima
326	21.	žandari	žandarmi
348	3.	kojih	koji
382	18.	nisao	nisam
453	18.	žive	žice
458	4.	zasreli	sazreli
461	16.	U R S Sevih	U R S-ovih
473	13.	osigurani	osigurali
496	13.	prđestavnik	predstavnik
510	23.	stanije	stanice
556	13.	peter	Peter
571	3.	Cinkar	Cinkara
582	10.	kotora	kotara
617.	16.	ako se predaju	ako se ne predaju
622	12.	na Mokercu	na Mokrcu
668	2.	do policije	od policije
669	3.	sta	sva
675	2.	mrzla dolina	Mrzla dolina
695	21.	Kamenšnici	Kamešnici
696	2.	Kamenšnici	Kamešnici
718	2.	pradavnica	prodavnica
725	14.	kupu	kapu
759	16.	Nikšića	Nikšića
761	14.	marka	mraka
764	25.	Corčin	Gorčin
766	11.	zborom	zbornom
780	9.	tra	tri
792	4.	i	je
842	8.	Makedonce	Makedonaca
870	20.	mo	mi
875	6.	Budimlić	Budimlić

